

Kataloniji u čast

i Sjećanje na Španjolski građanski rat

George Orwell

1938–1942.

Sadržaj

Prolog	3
Kataloniji u čast	4
1	4
2	9
3	13
4	20
5	24
6	36
7	43
8	50
9	53
10	59
11	72
12	87
13	94
14	103
Sjećanje na Španjolski građanski rat	113
1	113
2	114
3	115
4	117
5	119
6	120
7	121

Prolog

*Ne odgovaraj bezumniku po njegovej ludosti,
da mu i sam ne postaneš jednak.*

*Odgovori bezumniku po ludosti njegovej,
da se ne bi učinio sam sebi mudar.*

Mudre izreke, XXVI, 4-5

Kataloniji u čast

1

U Kasarni Lenjin u Barceloni, dan prije no što sam se pridružio miliciji, vidjeh nekog talijanskog milicionara kako stoji ispred oficirskog stola.

Bio je to mladić žilava izgleda, od dvadeset pet ili šest godina, crvenkastožute kose i snažnih ramena. Šiljasta mu je kožna kapa bila snažno navučena preko jednog oka. Stajao mi je okrenut profilom, s bradom na grudima, zureći uz zbunjeno mrštenje u kartu koju je jedan od oficira otvorio na stolu. Nešto me u njegovu licu duboko dirnulo. Bilo je to lice čovjeka koji bi počinio ubojstvo i odrekao se svoga života za prijatelja – vrsta lica kakvu biste očekivali u anarhista, iako je vjerojatnije bio komunist. Bilo je u njemu i otvorenosti i surovosti; također i duboka poštovanja što ga neobrazovani ljudi osjećaju za svoje tobožnje pretpostavljene. Očito kartu nije mogao uhvatiti ni za glavu ni za rep; očito je smatrao čitanje karata silnim intelektualnim pothvatom. Nisam znao zašto, ali rijetko sam vidio ikoga – ma kojeg muškarca, mislim – koji mi se tako neposredno dopao. Dok su razgovarali oko stola, iz neke je primjedbe proizašlo da sam stranac. Talijan je podigao glavu i brzo rekao:

– *Italiano?*

Odgovorih na svojem lošem španjolskom: – *No, Ingles. Y tu?*¹

– *Italiano.*

Dok smo izlazili, on zakorači preko sobe i snažno me pograbi za ruku. Čudno, kako čovjek može osjetiti sklonost prema jednom strancu! Bilo je to kao da su moj i njegov duh trenutačno uspjeli premostiti jaz jezika i tradicije i susresti se u posvemašnjoj prisnosti. Ponadah se da mu se dopadam koliko i on meni. Ali znao sam također da ga nikad više ne smijem vidjeti, želim li zadržati svoj prvi dojam u njemu; nepotrebno je i reći, nikad ga više nisam vidio. U Španjolskoj, čovjek je stalno uspostavljao takve kontakte.

Spomenuh tog talijanskog milicionara zato što mi se živo zadržao u sjećanju. Svojom otrcanom uniformom i strastvenim patetičnim licem, on za me tipizira osobitu atmosferu toga vremena. On je povezan sa svim mojim sjećanjima na to razdoblje rata – crvenim zastavama u Barceloni, sumornim vlakovima punim otrcanih vojnika koji se vuku na frontu, sivim, ratom pogođenim gradovima dalje uz liniju, blatnim, ledenohladnim rovovima u brdima.

To je bilo potkraj prosinca 1936, manje od sedam mjeseci prije no što ovo pišem, pa ipak je to razdoblje koje se povuklo na silnu udaljenost. Kasnija zbivanja izbrisala su ga potpuniije no što su izbrisala 1935, ili uostalom i 1905. Bio sam došao u Španjolsku s nekom nakanom da pišem novinske članke, no gotovo sam se odmah priključio miliciji, jer se u ono vrijeme i u onoj atmosferi to činilo jedinom pojmljivom stvari. Anarhisti su još praktički držali pod kontrolom Kataloniju i revolucija je još bila u punom zamahu. Svima koji su tamo bili od početka, vjerojatno se već u prosincu ili siječnju činilo da revolucionarno razdoblje završava; no ako je netko došao ravno iz

¹ Ne, Englez. A ti? (španj.)

Engleske, izgled Barcelone bio je nešto zapanjujuće i neodoljivo. Bilo je to prvi put što se uopće nalazim u gradu u kojem radnička klasa drži uzde. Praktički su svaku zgradu ma koje veličine osvojili radnici i sve su bile ukrašene crvenim zastavama ili crvenim i crnim zastavama anarhista; svi su zidovi bili išarani srpom i čekićem i inicijalima revolucionarnih stranaka; gotovo je svaka crkva bila spaljena do zidina i kipovi popaljeni. Skupine radnika sistematski su demolirale crkve tu i tamo. Svaka trgovina i kavana imale su natpis koji je govorio da su kolektivizirane; čak su i čistači cipela bili kolektivizirani, a njihovi stalci obojeni crveno i crno. Konobari i nadglednici u robnim kućama gledali bi vas u lice i postupali s vama kao sa sebi ravnima. Servilni i čak ceremonijalni oblici govora privremeno su nestali. Nitko nije govorio *Señor* ili *Don*, pa ni *Usted*; svi su se međusobno nazivali »Družo« i »Ti« te govorili *Salud* umjesto *Buenos dias*.² Zakon je zabranio napojnice; moje zamalo prvo iskustvo bila je lekcija što sam je dobio od upravitelja hotela zbog pokušaja da vozaču dizala dam napojnicu. Nije bilo privatnih automobila, svi su bili rekvirirani, a svi tramvaji i taksiji i mnoga druga transportna sredstva bijahu obojeni crveno i crno. Revolucionarni su plakati bili posvuda, bliješteći jarkim crvenilom i modrilom, tako da su rijetki preostali oglasi izgledali poput blatnih mrlja. Niz Ramblas, široku središnju arteriju grada kojom su gomile ljudi neprekidno strujale amo-tamo, zvučnici su trešali revolucionarne pjesme čitav dan i duboko u noć. A najneobičnija je stvar bio izgled gomile. Prema vanjskom izgledu, bijaše to grad u kojem su imućne klase praktički prestale postojati. Osim malog broja žena i stranaca, uopće nije bilo dobro odjevenih ljudi. Gotovo su svi nosili grubu radničku odjeću ili plave kombinezone ili neku vrst milicijske uniforme. Sve je to bilo čudnovato i dirljivo. Mnogo od toga nisam shvaćao, na neki način nije mi se ni sviđjelo, ali smjesta sam to prepoznao kao nešto za što se vrijedi boriti. Vjerovao sam također da je sve onako kako izgleda, da je to doista radnička država i da je čitava buržoazija ili pobjegla, ili ubijena ili da je dobrovoljno prešla na stranu radnika; nisam shvatio da se veliki broj dobrostojećih buržuja jednostavno pritajio i pretvarao privremeno da su proleterii.

Uz sve je to bilo i neke zlokobne atmosfere rata. Grad je imao sumoran, zapušten izgled, ulice i zgrade bile su u lošem stanju, ulice su noću bile mutno osvijetljene zbog straha od zračnih napada, trgovine uglavnom otrcane i poluprazne. Mesa je bilo malo, a mlijeka se gotovo i nije moglo nabaviti; nedostajalo je ugljena, šećera, benzina, a nestašica kruha bila je doista ozbiljna. Već i u to vrijeme redovi za kruh bili su često dugi stotine metara. Pa ipak, koliko se moglo prosuditi, ljudi su bili zadovoljni i optimistični. Nije bilo nezaposlenosti, a troškovi života bili su još izvanredno niski; vidjelo se vrlo malo upadljivo zapuštenih ljudi, a prosjaka, osim Cigana, nije bilo. Više od svega, postojalo je vjerovanje u revoluciju i u budućnost, osjećaj da se odjedanput ušlo u razdoblje jednakosti i slobode. Ljudska su se bića pokušavala ponašati poput ljudskih bića, a ne poput zavrtnja u kapitalističkome stroju. U brijaničnicama nalazile su se anarhističke obznane (brijači su bili većinom anarhisti) koje su svečano objašnjavale da brijači više nisu robovi. Na ulicama su šareni plakati pozivali prostitutke da prestanu biti prostitutkama. Za svakog pripadnika trezvene, podrugljive civilizacije naroda engleskoga govornog područja, bilo je nečega patetičnog u doslovnosti kojom su ti idealistički Španjolci shvaćali te otrcane fraze revolucije. U to su se vrijeme za nekoliko santima prodavale na ulicama revolucionarne balade najnaivnije vrste, sve o bratstvu proletarijata i pokvarenosti Mussolinija. Često bih vidio kako neki nepismeni milicionar kupuje neku od tih balada, teško sriče riječi i tada, kad bi shvatio bit, počinje pjevati odgovarajući napjev.

² Vi; Zdravo; Dobar dan. (španj.)

Sve sam se to vrijeme nalazio u Kasarni Lenjin, naoko se pripremajući za frontu. Kad sam se pridružio miliciji, rečeno mi je da ću idući dan biti upućen na frontu, no zapravo sam morao čekati da se pripremi nova centurija. Radnička milicija koju su sindikati žurno osnovali na početku rata, još nije bila organizirana kao regularna vojska. Komandne jedinice bile su »sekcije« s oko trideset ljudi, »centurije« s oko sto ljudi i »kolone«, koje su u praksi značile svaki veći broj ljudi. Kasarna Lenjin sastojala se od bloka veličanstvenih kamenih građevina sa školom jahanja i ogromnim popločenim dvorištima; nekad je to bila konjička kasarna, a osvojena je za vrijeme srpanjskih borbi. Moja je centuria spavala u jednoj od štala, ispod kamenih jasala u koje su još bila uklesana imena konjičkih bojnih konja. Svi su konji uhvaćeni i poslani na frontu, ali čitavo je mjesto još zaudaralo na konjsku mokraću i gnjilu zob. Nalazio sam se u kasarni oko tjedan dana. Uglavnom se sjećam konjskih zadaha, drhtavih poziva vojničkih truba (svi su naši trubači bili amateri – španjolske sam vojničke trube prvi put upoznao slušajući ih ispred fašističkih linija), topota potkovanih čizama u dvorištu kasarne, dugih jutarnjih parada uz vjetar i sunce, divljih nogometnih utakmica, po pedeset ljudi na svakoj strani, u šljunčanoj školi jahanja. U kasarni je bilo možda tisuću muškaraca i dvadesetak žena, osim žena milicionara koje su kuhale. Još je bilo žena koje su služile u miliciji, iako ne mnogo. U prvim su se bitkama borile rame uz rame s muškarcima kao nešto što se razumije samo po sebi. To je nešto što se, u doba revolucije, čini prirodnim. Ideje su se, međutim, već mijenjale. Milicionari su se morali udaljiti iz jahaće škole dok su žene tamo vježbale, zato što su im se smijali i zbunjivali ih. Nekoliko mjeseci prije nitko ne bi vidio ništa smiješna u ženi koja rukuje puškom.

Čitava je kasarna bila u stanju prljavštine i kaosa, u koji bi milicija dovela svaku zgradu što bi je zauzela i što je, činilo se, bilo neka vrsta nusproizvoda revolucije. U svakom biste kutu nailazili na gomile slomljenog namještaja, pokidanih sedla, mjedenih konjaničkih štitova, praznih korica za sablje i hrane što se raspadala. Stravično se rasipala hrana, osobito kruh. Samo iz mogeg odjeljka za svaki se obrok bacala puna košara kruha – sramotan postupak kad je civilnom stanovništvu nedostajalo kruha. Jeli smo za dugim stolovima s ukrštenim nogarima, iz stalno masnih limenih porcija, a pili iz grozne stvari koja se zvala porron. Porron je neka vrst staklene boce šiljata kljuna iz kojeg izbija tanki mlaz vina. kad god je nagnete; tako se može piti iz daljine, ne dodirujući je ustima, i dodavati je jedan drugome. Ja sam stupio u štrajk i zatražio sam šalicu čim sam ugledao porron u upotrebi. Mojem je pogledu ta stvar isuviše nalikovala noćnoj posudi, osobito ako je bila napunjena bijelim vinom.

Postupno su regruti dobivali uniforme, a kako je to bila Španjolska, sve se izdavalo komad po komad tako da nikad nije bilo posve izvjesno tko je što dobio, a razne stvari koje su nam bile najpotrebnije, kao što su opasači i kutije s mecima, nisu se dijelile do posljednjeg trena, kad je vlak već čekao da nas poveže na frontu. Govorio sam o milicijskoj »uniformi«, što vjerojatno stvara pogrešan dojam. To zapravo baš i nije bila uniforma. Možda bi »multiforma« bilo prikladnije ime. Svačija je odjeća slijedila istu opću zamisao, ali nikad u dva slučaja nije bila posve ista. Praktički su svi u vojsci nosili kratke priljubljene hlače od rebrastog samta, no tu je uniformnost prestajala. Neki su nosili ovijače, drugi dokoljenice od rebrastog samta, neki kožne gležnjake ili visoke čizme. Svi su nosili jakne s patentnim zatvaračem, no neke su jakne bile kožne, druge vunene, i svih zamislivih boja. Vrste kapa bile su otprilike jednako brojne kao i oni koji su ih nosili. Obično se prednji dio kape urešavao partijskom značkom, a uz to je gotovo svaki čovjek nosio oko vrata crvenu ili crveno-crnu maramu. Milicijska je kolona u to vrijeme bila rulja neobična izgleda. No odjeću je valjalo podijeliti onako kako bi je izbacivala ova ili ona tvornica, a s obzirom na okolnosti to nije ni bila loša odjeća. Košulja i čarape bile su, međutim, bijedne pamučne trice,

posve beskorisne protiv hladnoće. Mrsko mi je i misliti o tome što su sve morali proći milicionari prethodnih mjeseci, prije nego što je išta organizirano. Sjećam se da sam naišao na neke novine stare samo oko dva mjeseca, u kojima je jedan od vođa POUM,³ nakon što je posjetio frontu, izjavio kako će se pokušati pobrinuti da »svaki milicionar dobije pokrivač«. Izjava od koje čovjek zadršće, ako je ikad spavao u rovu.

Drugi dan koji sam proveo u kasarni počelo je ono što se komično nazivalo »instrukcijom«. S početka su to bili zastrašujući prizori kaosa. Regruti su bili uglavnom dječaci od šesnaest ili sedamnaest godina iz pokrajnjih ulica Barcelone, puni revolucionarnog žara, ali potpuno nesvjesni značenja rata. Nemoguće ih je bilo čak natjerati da stoje u redu. Disciplina nije postojala; ako se nekom ne bi svidjela naredba, istupio bi iz vrste i žestoko se prepirao s oficirom. Poručnik koji nas je poučavao bio je krupan, ugodan mladić rumena lica koji je prije bio oficir u redovitoj vojsci, i još je tako izgledao, sa svojim otmjenim držanjem i besprijekornom uniformom. Začudo, bio je odani i gorljivi socijalist. Više i od samih ljudi, on je inzistirao na posvemašnjoj socijalnoj jednakosti među svim činovima. Sjećam se njegova bolnog iznenađenja kad ga je neki regrut-neznalica oslovio sa »Señor«. »Što! Señor? Tko me to naziva Señor? Nismo li svi drugovi?« Dvojim je li to imalo olakšalo njegov posao. Kroz to vrijeme sirovi regruti nisu dobivali nikakvu vojnu obuku koja bi im mogla biti ma i od najmanje koristi. Rečeno mi je da stranci nisu obavezni prisustvovati »instrukciji« (Španjolci su, zapazio sam, patetično vjerovali da stranci znaju o vojnim stvarima više od njih), ali ja sam naravno došao s ostalima. Gorljivo sam želio naučiti upotrebljavati strojnicu; to je bilo oružje kojim nikad nisam imao prilike rukovati. Na moju žalost, otkrih da nas ne uče ničemu o upotrebi oružja. Takozvana instrukcija bila je jednostavno paradni egzercir najzastarjelije i najgluplje vrste; nadesno, nalijevo, okreni se, stupaj oštro u redovima po tri i ostatak tih beskorisnih gluposti koje sam naučio kad mi je bilo petnaest godina. Bio je to doista neobičan oblik obuke za jednu gerilsku vojsku. Ako imate samo nekoliko dana za obuku vojnika, očito je da ga morate naučiti ono što će mu najviše trebati; kako da uzme zaklon, kako da napreduje preko otvorena prostora, kako da postavi stražu i sagradi grudobran – a iznad svega, kako da upotrijebi svoje oružje. Pa ipak, tu gomilu revne djece, koja će za nekoliko dana biti bačena na frontu, nisu učili ni kako se okida puška ili izvlači upaljač iz bombe. Tada nisam shvaćao da je to zato što nisu imali oružja. U miliciji POUM nestašica pušaka bila je tako očajna da su nove trupe koje su dolazile na frontu uvijek morale uzimati puške od onih koje su zamjenjivale na liniji. U čitavoj Kasarni Lenjin, vjerujem, nije uopće bilo pušaka, osim onih koje su upotrebljavali stražari.

Poslije nekoliko dana, iako smo po svim uobičajenim standardima još bili posvemašnja rulja, smatrali su nas spremnima da se pojavimo u javnosti, i ujutro smo odmarširali do javnih parkova na brežuljku iza Plaze de España. To je bilo zajedničko vježbalište svih partijskih milicija, uz Carabinerose i prve kontingente novoosnovane Narodne armije. Prizor gore u javnim parkovima bio je neobičan i pun bodrenja. Svakom stazom i uličicom, između strogih cvjetnih lijeha, žustro su stupale amo-tamo desetine i čete muškaraca, izbacujući prsa i trudeći se očajnički da izgledaju poput vojnika. Svi su bili nenaoružani i nijedan nije bio potpuno u uniformi, iako se na većini od njih tu i tamo u krpicama probijala milicijska uniforma. Procedura je uvijek bila gotovo ista. Tri bismo sata paradirali tamo-amo (španjolski korak pri stupanju je vrlo kratak i brz), zatim bismo se zaustavili, istupili iz redova i sjatili se žedno do dućančića na pol puta nizbrdo koji je pravio sjajne poslove trgujući jeftinim vinom. Svi su se prema meni ponašali vrlo prijateljski. Kao Englez, bio sam neka vrst rariteta i oficiri Carabinera cijenili su me i častili pićem. Za to vrijeme, kad god bih

³ Partido Obrero de Unificación Marxista, Radnička partija marksističkog ujedinjenja, (prev.)

uspio uhvatiti našeg poručnika, bučno sam zahtijevao da me pouče upotrebi strojnice. Izvlačio bih iz džepa svoj Hugov rječnik i oborio se na njega svojim dozlaboga lošim španjolskim:

— *Yo se manejar fusil. No se manejar ametralladora. Quiero aprender ametralladora. Quando vamos aprender ametralladora?*⁴

Odgovor je uvijek bio izmučeni smiješak i obećanje da će poučavanje strojnice biti *mañana*.⁵ Nepotrebno je reći, *mañana* nikad nije došla. Prošlo je nekoliko dana i regruti su gotovo žustro naučili stupati ukorak i stati mirno, ali ako su znali s koje strane puške izlazi metak, to je bilo i sve što su znali. Jednoga dana, naoružani *Carabinero* došao je do nas dok smo se odmarali i dopustio nam da proučimo njegovu pušku. Pokazalo se da u cijeloj mojoj sekciji nitko osim mene ne zna čak ni kako se puška puni, a kamoli kako se nišani.

Cijelo to vrijeme vodio sam uobičajene bitke sa španjolskim jezikom. Osim mene, u kasarni je bio samo još jedan Englez, a nitko, čak ni među oficirima, nije znao ni riječi francuski. Činjenica da su moji drugovi govorili međusobno općenito katalonski, nije mi nimalo olakšavala položaj. Jedini način da se nekako snađem bio je da posvuda sa sobom nosim mali rječnik, koji bih izvlačio iz džepa u trenucima krize. Ali radije bih bio strancem u Španjolskoj nego u većini zemalja. Kako je lako sklapati prijateljstva u Španjolskoj! Za dan ili dva, već me dvadesetak milicionara zvalo imenom, upućivalo me u razne tajne i obasipalo gostoljubivošću. Ne pišem propagandnu knjigu i ne želim idealizirati miliciju POUM. Čitav milicijski sistem imao je ozbiljnih pogrešaka, a sami su ljudi u njemu bili šaroliko društvo, jer je do tada već dobrovoljna regrutacija zamirala i mnogi su najbolji ljudi bili već na fronti ili mrtvi. Među nama je uvijek postojao stanovit postotak potpuno beskorisnih. Petnaestogodišnje dječake dovodili su u vojsku roditelji, posve otvoreno zbog deset peseta na dan, koliko je bila plaća milicionara; također i zbog kruha kojeg je milicija obilno dobivala i mogla krijumčariti kući roditeljima. Ali odričem da bi itko, ubačen, poput mene, među španjolsku radničku klasu – morao bih možda reći katalonsku radničku klasu jer sam se, osim nekoliko Aragonaca i Andaluzijaca, družio samo s Kataloncima – mogao ostati nedirnutim njihovom osnovnom plemenitošću; iznad svega, njihovom otvorenošću i širokogrudnošću. Španjolčeva širokogrudnost, u uobičajenom smislu te riječi, ponekad je gotovo neugodna. Ako ga zamolite cigaretu, prisilit će vas da uzmete cijelu kutiju. A iza toga postoji velikodušnost u jednom dubljem smislu, prava širina duha, s kojom sam se susretao iznova i iznova u najbeznađnijim okolnostima. Neki novinari i drugi stranci koji su odlazili u Španjolsku za vrijeme rata izjavljivali su da su Španjolci u potaji ogorčeno kivni na stranu pomoć. Sve što mogu reći jest da nikad nisam opazio nešto takvo. Sjećam se, nekoliko dana prije no što sam napustio kasarnu, grupa ljudi došla je s fronte na odsustvo. Uzbuđeno su govorili o svojim iskustvima i bili su puni oduševljenja za neke francuske grupe koje su bile pokraj njih kod Huesce. Francuzi su vrlo hrabri, rekoše; dodajući oduševljeno: »*Mas valientes que nosotros*« – »Hrabriji od nas!« Ja sam se naravno skanjivao, nakon čega su oni objasnili da Francuzi bolje poznaju umijeće ratovanja – da se bolje razumiju u bombe, strojnice i tako dalje. Pa ipak je ta primjedba bila značajna. Jedan Englez radije bi sebi odrezao ruku nego da kaže nešto takvo.

Svaki stranac koji je služio u miliciji proveo je svojih prvih nekoliko tjedana učeći voljeti Španjolce i ljuteći se na neke njihove značajke. Na fronti, moja ljutnja ponekad bi dosezala vrhunac bijesa. Španjolci su dobri u mnogim stvarima, ali ne u ratovanju. Sve strance podjednako prenerazit će njihova nedjelotvornost, iznad svega njihova izluđujuća netočnost. Jedna riječ koju

⁴ Znam rukovati puškom. Ne znam rukovati mitraljezom. Hoću učiti mitraljez. Kad ćemo učiti mitraljez? (španj.)

⁵ Sutra. (španj.)

nijedan stranac ne može a da ne nauči jest *mañana* – »sutra« (doslovno, »jutro«). Kadgod je to samo moguće, današnji posao odgađa se do *mañana*. To je toliko općepoznato da se i sami Španjolci šale na taj račun. U Španjolskoj se ništa, od obroka do bitke, nikad ne događa u odgovarajuće vrijeme. Prema općem pravilu, stvari se događaju prekasno, ali samo povremeno – tek toliko da se ne možete osloniti na njihovo zakašnjanje – događaju se prerano. Vlak koji mora krenuti u osam, krenut će normalno u bilo koje vrijeme između devet i deset, ali možda jedanput na tjedan, zahvaljujući nekoj osobnoj vlakovođinoj mušici, polazi u sedam i trideset. Takve stvari mogu biti pomalo naporne. Teorijski, zapravo se divim Španjalcima što ne dijele našu sjevernjačku vremensku neurozu; ali na žalost, i sam sam joj izložen.

Poslije beskrajnih govorkanja, maiana i odgađanja, iznenada smo dobili naredbu za odlazak na frontu u roku od dva sata, kad velik dio naše opreme još nije bio podijeljen. U intendanturi je nastala strašna gungula; na kraju su brojni ljudi morali otići bez kompletne opreme. Kasarna se odmah napunila ženama koje su, činilo se, iznikle iz zemlje, pomažući svojim muškarcima da saviju pokrivače i slože putne vreće. Bilo je dosta ponižavajuće što mi je jedna španjolska djevojka, žena Williamsa, drugog engleskog milicionara, morala pokazati kako da stavim svoje nove kožne redenike. Bila je blago, temnooko, izrazito ženstveno stvorenje koje je izgledalo kao da joj je ljuljanje zipke životni poziv, ali koje se zapravo hrabro borilo u srpanjskim uličnim borbama. Tada je nosila dijete koje se rodilo samo deset mjeseci poslije izbijanja rata i koje je vjerojatno začeto iza barikada.

Vlak je trebao krenuti u osam, a desetak minuta poslije osam izmučeni, znojni oficiri uspjeli su nas poredati na dvorištu kasarne. Vrlo se živo sjećam bakljama osvjetljena prizora – komešanja i uzbuđenja, crvenih zastava koje lepršaju u svjetlosti baklji, zbijenih redova milicionara s rancima na leđima i smotanim pokrivačima prebačenim preko ramena; i povika i kloparanja čizama i limenih porcija, a potom silnog i napokon uspješnog protiskivanja riječi tražeći tišinu; i zatim nekog političkog komesara kako stoji ispod ogromnog, uzvitlanog crvenog barjaka i drži nam govor na katalonskom. Zatim su nas povelili na stanicu, i to najdužim putem, tri ili četiri milje, kako bi nas pokazali čitavom gradu. Na Ramblasu su nas zaustavili, dok je pozajmljeni orkestar svirao neku revolucionarnu melodiju. Još jedanput, slika pobjednika – heroja – povici i oduševljenje, crvene zastave i crveno-crne zastave posvuda, prijateljski raspložene gomile koje su natrpale pločnik da bi nas pogledale, žene koje mašu s prozora. Kako se tada sve to činilo prirodnim; kako daleko i nevjerojatno danas! Vlak je bio toliko krkat ljudima da je i na podu jedva bilo mjesta, a kamoli na sjedalima. U posljednjem trenutku, Williamsova je žena dojurila peronom i dala nam bocu vina i tridesetak centimetara onih sjajnih crvenih kobasica koje imaju okus na sapun i izazivaju proljev. Vlak je ispuzao iz Katalonije i dalje na plato Aragonije normalnom ratnom brzinom nešto ispod dvadeset kilometara na sat.

2

Barbastro, iako daleko od linije fronte, izgledao je tmurno i jadno. Gomile milicionara u otrcanim uniformama tumarale su gore-dolje ulicama, nastojeći se zagrijati. Na nekom ruševnom zidu naišao sam na plakat s datumom iz prethodne godine koji je obavještavao da će »šest lijepih bikova« biti ubijeno u areni toga dana. Kako su jadno izgledale njegove izbljedjele boje! Gdje su sad bili lijepi bikovi i lijepi borci s bikovima? Tih dana čak i u Barceloni jedva da je bilo kakvih borbi s bikovima; iz nekog razloga, svi su najbolji matadori bili fašisti.

Moju su četvrticu teretnjakom poslali u Sietamo, zatim na zapad do Alcubierrea koji se nalazio neposredno iza linije sučelice Zaragozi. Sietamo je bio svladan tri puta prije nego što su ga anarhisti napokon zauzeli u listopadu i topovska je vatra neke njegove dijelove razbila na komadiće, a većina kuća bila je izbušena puščanim mecima. Sad smo bili 450 metara iznad morske razine. Bilo je strašno hladno, s gustom maglom koja je, kovitajući se, dolazila niotkuda. Između Sieta- ma i Alcubiedrrea vozač kamiona je zalutao (to je bilo jedno od redovitih obilježja rata) pa smo satima lutali u magli. Bila je kasna noć kad stigismo u Alcubierre. Netko nas je proveo kroz blat- nu močvaru do staje za mazge, gdje smo se ukopali u pljevu i smjesta zaspali. Pljeva nije loša za spavanje kad je čista, nije tako dobra kao sijeno, ali je bolja od slame. Tek sam na jutarnjem svjetlu otkrio da je pljeva bila puna mrvica kruha, razderanih novina, kostiju, uginulih štakora i ohrnutih limenki za mlijeko.

Sad smo bili blizu linije fronte, dovoljno blizu da nanjušimo karakterističan zadah rata – prema mojem iskustvu, zadah izmeta i trule hrane. Alcubierre nikad nije bio obasut topovskom vatrom i nalazo se u boljem stanju od većine sela neposredno iza linije. A ipak vjerujem da čak ni u doba mira ne biste mogli doći u taj dio Španjolske a da vas ne dirne osebujna nevoljna bijeda aragonskih sela. Građena su poput tvrđava, gomila jadrnih kućeraka od blata i kamenja skupljenih oko crkve, a čak i u proljeće teško da se negdje može vidjeti cvijet; kuće nemaju vrtova, samo stražnja dvorišta gdje se čupava perad kliže preko naslaga balege mazgi. Vrijeme je bilo ogavno, s naizmjeničnom maglom i kišom. Uski zemljani putevi bućkali su se kao blatno more, mjestimice duboko više od pol metra, kroz koje su se teretnjaci probijali kotačima pod najvećim opterećenjem, a seljaci vodili svoja nezgrapna kola što su ih vukle zaprege mazgi, ponekad i šest u jednoj zaprezi, uvijek vukući u nizu. Neprekidni prolasci trupa doveli su selo u stanje neopisive prljavštine. Selo nije imalo, niti je imalo ikad prije, nešto kao što je zahod ili odvodni jarak ma koje vrste, i nigdje nije bilo ni četvorna metra gdje biste mogli hodati a da ne pazite kamo stajete. Crkva se već dugo upotrebljavala kao latrina; a tako i sva polja četiristo četvornih metara uokolo. Nikad ne razmišljam o svoja prva dva mjeseca u ratu, a da ne pomislim na zimska strništa kojih su rubovi pokriti korom izmeta.

Prošla su dva dana, a nisu nam podijeljene nikakve puške. Ako ste posjetili Comite de Guerra i proučili nizove rupa u zidu – rupa što su ih napravile puščane salve, jer su tamo smaknuti razni fašisti – vidjeli ste sve znamenitosti koje ima Alcubierre. Gore na liniji fronte sve je bilo očito mirno; dolazilo je vrlo malo ranjenika. Glavno je uzbuđenje bio dolazak fašističkih dezertera koji su pod stražom dovedeni s fronte. Mnoge trupe nasuprot nama na tom dijelu linije nisu uopće bile fašističke, tek jadni regruti koji su služili svoj vojni rok u vrijeme izbijanja rata i jedva su čekali da umaknu. Povremeno bi se male grupe upuštale u rizik da se prebace do naših linija. Nedvojbeno bi ih i više to učinilo da njihova rodbina nije bila na fašističkom teritoriju. Ti su dezerteri bili prvi »pravi« fašisti koje sam uopće vidio. Zapanjilo me je da se nisu razlikovali od nas, osim što su nosili kaki kombinezone. Uvijek su bili proždrljivo gladni kad bi stigli – dosta prirodno nakon što su se dan ili dva šuljali po ničijoj zemlji, ali na to se uvijek slavodobitno ukazivalo kao na dokaz da fašističke trupe skapavaju od gladi. Promatrao sam kako jednoga od njih hrane u nekoj seljačkoj kući. Bio je to nekako sažaljenja vrijedan prizor. Visok dvadesetogodišnji momak, teško sažgan vjetrom, u odjeći u ritama, skvrčen iznad vatre, kako očajničkom brzinom trpa u sebe punu porciju gulaša; a cijelo vrijeme oči mu nervozno pogledavaju krug milicionara koji su stajali i promatrali ga. Mislim da je još napola vjerovao kako smo krvožedni. »Crveni« koji će ga ustrijeliti čim završi jelo; naoružani ljudi koji su ga čuvali stalno su ga tapšali po ramenu i ohrabrujuće bućili. Jednoga znamenitog dana u jednoj je jedinjoj grupi stiglo petnaest dezertera.

Trijumfalno su provedeni kroz selo, s čovjekom koji je jašio ispred njih na bijelom konju. Uspio sam snimiti dosta mutnu fotografiju koja mi je kasnije ukradena.

Trećeg jutra kako smo bili u Alcubierreu, stigle su puške. Dijelio ih je u staji za mazge neki narednik gruba, mrkožuta lica. Potreslo me je malodušje kad sam vidio to što su mi dali. Bio je to njemački mauser iz 1896. – star više od četrdeset godina! Bio je rđav, okidač je bio krut, drveni štitnik slomljen; jedan kratak pogled niz otvor cijevi otkrio je da je korodirana i da joj više nema pomoći. Većina je pušaka bila jednako loša, neke još i gore, a uz to nije bilo nikakva pokušaja da se najbolje oružje podijeli ljudima koji su ga znali upotrebljavati. Najbolju pušku iz te partije, staru samo deset godina, dobio je poluumobolan petnaestogodišnji divljačić, poznat svima kao *maricon* (homić). Narednik nam je dao petminutnu »instrukciju« koja se sastojala od objašnjenja o tome kako se puška puni i rastavlja. Mnogi milicionari nikad prije nisu imali pušku u ruci, a mislim da su tek rijetki znali čemu služe nišani. Razdijeljeni su meci, po pedeset na čovjeka, a zatim su formirani redovi pa smo sapeli torbe na leđa i uputili se na frontu, udaljenu oko pet kilometara.

Centuria, osamdeset ljudi i nekoliko pasa, nepravilno je krivudala cestom. Svaka milicijska kolona imala je barem jednoga psa koji joj je pridodat kao maskota. Bijedna živina koja je hodala s nama imala je na sebi velikim slovima žigosano POUM i vukla se posramljeno kao da je svjesna da nešto s njezinim izgledom nije u redu. Na čelu kolone, pokraj crvene zastave, jahao je na crnom konju Georges Kopp, krupan belgijski komandant; nešto ispred, mladić iz odmetnicima slične milicijske konjice, šepirio se tamo-amo, galopirajući preko svakog komadića uzdignuta tla i postavljajući se na vrhu u pitoreskne položaje. Za vrijeme revolucije zarobljeni su mnogobrojni prekrasni konji španjolske konjice i predani miliciji koja ih je, naravno, revno jahala do smrti.

Cesta je krivudala između žutih neplodnih polja, netaknutih od berbe prethodne godine. Ispred nas bila je niska sierra koja leži između Alcubierrea i Zaragoze. Sad smo se primicali liniji fronte, bombama, strojnicama, blatu. U potaji sam bio prestrašen. Znao sam da je zasad linija mirna, no za razliku od većine muškaraca oko mene, bio sam dovoljno star da pamtim veliki rat, iako ne dovoljno star da sam se borio u njemu. Rat je, za me, značio tutnjavu tanadi i umicanje čeličnim krhotinama; iznad svega značio je blato, uši, glad i hladnoću. Neobično, grozio sam se hladnoće mnogo više no što sam se grozio neprijatelja. Pomisao na nju progonila me cijelo vrijeme dok sam bio u Barceloni; ležao bih čak budan noću, razmišljajući o hladnoći u rovovima, stajanju na mjestu u sablasnim zorama, dugim satima na straži sa zamrznutom puškom, o ledenom blatu koje će prekriti vrhove mojih čizama. Priznajem također da me je obuzimao nekakav užas dok bih gledao ljude s kojima sam marširao. Ne možete uopće ni zamisliti kakva smo rulja bili izgledom. Tumarali smo raštrkano, s manje kohezije od stada ovaca; nismo prešli ni tri kilometra, a začelje kolone izgubilo se iz vida. A gotovo polovica takozvanih muškaraca bila su djeca – ali mislim doslovno djeca, stara najviše šesnaest godina. A ipak su svi bili sretni i uzbuđeni zbog nada da će napokon stići na frontu. Kad smo se približavali liniji, momci na čelu oko crvene zastave počеше protiskivati uzvike – »Viva POUM!« »Fascistas-maricones!«⁶ i tako dalje – uzvike koji su trebali biti ratnički i prijeteći, ali koji su, iz tih dječjih grla, zvučali patetično kao cviljenje mačića. Činilo se groznim da branitelj Republike mora biti ta rulja poderane djece što nose dotrajale puške koje ne znaju upotrijebiti. Sjećam se, pitao sam se što bi se dogodilo da je našim putem prošao kakav fašistički avion – bi li se pilot uopće potrudio da se spusti i osine nas rafalom iz svoje strojnice. Sigurno bi čak i iz zraka mogao vidjeti da nismo bili pravi vojnici?

⁶ Živio POUM! Fašisti – pederi! (španj.)

Kad je cesta zašla u sierru, odvojili smo se udesno i stali uspinjati uskom stazom za mazge koja je vijugala uz obronak brda. Brežuljci su u tom dijelu Španjolske neobičnih geoloških formacija, u obliku potkove s ravnim vrhovima i vrlo strmim obroncima koji se spuštaju u obliku ogromnih gudura. Na višim obroncima ne raste ništa osim kržljava grmlja i vrijeska, dok posvuda izbijaju bijele kosti vapnenca. Tu fronta nije bila kontinuirana linija rovova, što bi bilo nemoguće u takvu planinskom kraju; bio je to jednostavno lanac utvrđenih položaja, poznatih kao »pozicije«, smještenih na vrhu svakog brda. U daljini se mogla vidjeti naša »pozicija« na tjemenu potkove; gruba barikada od vreća s pijeskom, uzlepršala crvena zastava, dim vatre iz zemunica. Još malo bliže, i mogao se osjetiti odvratan slatkast zadah koji se zadržao u mojim nosnicama još mjeseci-ma poslije. U raspuklinu neposredno iza položaja bili su natršani otpaci skupljani mjesecima – dubok, gnojav sloj od ostataka kruha, izmeta i rđavih konzervi.

Četa koju smo smjenjivali skupljala je svoje stvari. Na liniji su bili tri mjeseca; uniforme su im bile oblijepljene blatom, čizme se raspadale u komade, lica uglavnom zarasla u bradu. Kapetan koji je zapovijedao položajem, Levinski imenom, ali poznat svima kao Benjamin, a po rođenju poljski Židov, koji je međutim govorio francuski, ispuzao je iz svoje zemunice i pozdravio nas. Bio je nizak mladić, oko dvadeset i pet godina, oštre crne kose i blijeda živahna lica koje je u tom razdoblju rata bilo stalno vrlo prljavo. Poneki zalutali metak praskao je visoko iznad nas. Položaj je bio polukružan ograđeni prostor promjera oko četrdeset metara, s grudobranom dijelom od vreća s pijeskom a dijelom od komada vapnenca. Tridesetak ili četrdesetak zemunica bilo je ukopano u tlo poput štakorskih rupa. Williams, ja i Williamsov šurjak Španjolac hitro se bacismo prema najbližoj nezauzetoj zemunici koja je djelovala prikladnom za nastavanje. Negdje naprijed povremeno bi opalila puška, stvarajući čudne gromoglasne jeke među kamenitim brežuljcima. Tek smo odložili torbe i izvlačili se iz zemunice, kad eto još jednog pucnja i jedno dijete iz naše čete pojuri od grudobrana, a licem mu se slijevala krv. Opalio je iz puške i nekako mu je uspjelo raznijeti zatvarač; kožu lubanje razderale su u krpice krhotine raznijete čahure metka. To je bio naš prvi unesrećeni i, karakteristično, ranio se sam.

Poslijepodne bili smo na svojoj prvoj straži i Benjamin nas provede kroz položaj. Ispred grudobrana protezao se sustav uskih rovova uklesanih u stijenje, s krajnje primitivnim puškarnicama napravljenim od hrpa vapnenca. Bilo je dvanaest straža, smještenih na raznim točkama u rovu i iza unutrašnjeg grudobrana. Ispred rovova bila je bodljikava žica, a zatim se obronak obrušavao u naoko bezdanu guduru; nasuprot su bila gola brda, ponegdje tek kamene stijene, sve sive i vjetrovite, bez ikakva života, čak ni ptice nije bilo. Provirih oprezno kroz puškarnicu, pokušavajući otkriti fašistički rov.

– Gdje je neprijatelj?

Benjamin široko mahne rukom. – Tamo prijeko. – (Benjamin je govorio engleski – grozan engleski).

– Ali gdje?

Prema mojem poimanju pozicijskog ratovanja, fašisti su morali biti oko sto pedeset do tristo metara. Nisam mogao vidjeti ništa – činilo se da su im rovovi vrlo dobro skriveni. Tada razočarano pogledah kamo to Benjamin pokazuje; na vrhu brežuljka nasuprot, iza gudure, najmanje sedamsto metara udaljen, sitan obris grudobrana i crveno-žuta zastava – fašistički položaj. Bio sam neopisivo razočaran. Uopće im nismo bili blizu! Kod tog su dometa naše puške bile posve beskorisne. No u tom trenu začu se uzbuđeni uzvik. Dva fašista, sivkaste figurice u daljini, verala su se uz goli obronak brežuljka na suprotnoj strani. Benjamin zgrabi pušku najbližeg čovjeka, nacilja i povuče okidač. Klik! Metak je zatajio; pomislih da je to loš znak.

Novi stražari, tek što se sjuriše u rov, započeh ispajlivati groznu paljbu ni na što posebno. Vidio sam fašiste, sitne poput mravi, kako uzmiču tamo i amo iza grudobrana, a ponekad bi se neka crna točka koja je bila glava zaustavila za trenutak, drsko izložena. Očito nije imalo smisla pucati. No tada stražar s moje lijeve strane, napuštajući svoje mjesto na tipično španjolski način, priđe postrance i poče me tjerati da pucam. Pokušah objasniti da se na toj udaljenosti i s tim puškama ne može pogoditi čovjeka, osim slučajno. No on je bio tek dijete, i dalje je puškom pokazivao prema jednoj od točaka, keseći se željno poput psa koji očekuje bačeni kamenčić. Konačno namjestih nišan na sedamsto i opalih. Točka nestade. Ponadah se kako je bilo dovoljno blizu da ga natjera na skok. Tada sam prvi put u životu opalio iz puške na neko ljudsko biće.

Sad kad sam vidio frontu, bijah duboko ogorčen. I oni su to nazivali ratom! A jedva smo dolazili u dodir s neprijateljem! Nisam ni pokušavao držati glavu ispod razine rova. Nešto kasnije, međutim, metak mi prozuj kraj uha sa zlokobnim praskom i udari u zid iza mene. Jao! Naglo se prignuh. Čitava sam se života zaklinjao da se neću prignuti kad metak prvi put prozuj iznad mene; ali taj je pokret, čini se, instinktivan i gotovo svi to učine barem jedanput.

3

U ratovanju u rovovima pet je važnih stvari: ogrijevno drvo, hrana, duhan, svijeće i neprijatelj. Zimi na fronti Zaragoze bile su važne upravo tim redom, s neprijateljem daleko posljednjim. Osim noću, gdje se uvijek mogao očekivati iznenadni napad, nitko se nije zabrinjavao zbog neprijatelja. Bili su to tek udaljeni crni kukci koje bismo povremeno vidjeli kako poskakuju tamo i amo. Trajna je preokupacija obiju vojski bila kako da se ugriju.

Moram usput reći da sam za čitava boravka u Španjolskoj vidio vrlo malo borbe. Na aragonskoj sam fronti bio od siječnja do svibnja, i između siječnja i konca ožujka na fronti se događalo malo ili ništa, osim kod Teruela. U ožujku su bile teške bitke oko Huesce, no ja sam osobno u tome imao samo manju ulogu. Kasnije, u lipnju, uslijedio je katastrofalan napad na Huescu u kojem je za jedan jedini dan ubijeno nekoliko tisuća ljudi, no ja sam bio ranjen i onemogućen prije no što se to dogodilo. Meni se rijetko događalo ono što se obično smatra užasima rata. Nijedan avion nikad nije blizu mene bacio bombu, mislim da granata nikad nije eksplodirala unutar četrdesetak metara oko mene, a samo sam jedanput bio u borbi prsa o prsa (jedanput je prečesto samo jedanput, moram reći). Bio sam, naravno, pod teškom paljbom strojnice, ali obično na većim udaljenostima. Čak je i u Huesci čovjek bio dosta siguran ako bi poduzeo razložne mjere predostrožnosti.

Tamo gore, u brdima oko Zaragoze, bila je to jednostavno dosada pomiješana s neudobnostima pozicijskog ratovanja. Život jednako dosadan kao i onaj gradskog činovnika, i gotovo jednako toliko pravilan. Stražarenje, patrole, kopanje; kopanje, patrole, stražarenje. Na vrhu svakog brežuljka, fašističkog ili lojalističkog, hrpa otrcanih, prljavih ljudi koji dršću oko zastave i nastoje se ugrijati. A čitav dan i noć, beznačajni meci lutaju preko praznih dolina i samo nekom rijetkom, nevjerovatnom mogućnošću stižu na mjesto, u čovjekovo tijelo.

Često bih se zagledao u vjetroviti pejzaž i čudio se besplodnosti svega toga. Neodlučivost takve vrste rata! Prije toga, negdje u listopadu, vodile su se divlje borbe za svaki od tih brežuljaka; tada, pošto su zbog nedostatka ljudi i oružja, osobito artiljerije, sve veće operacije postale nemoguće, svaka se vojska ukopala i smjestila na vrhove brežuljaka koje je osvojila. S naše desne strane bila je mala predstraža, također POUM, a na izdanku brda ulijevo, pod kutem od oko 190 stupnjeva

u odnosu na nas, položaj PSUC⁷ gledao je prema jednom višem izdanku brda s nekoliko malih fašističkih posada razasutih na vrhovima. Takozvana linija krivudala je tamo-amo prema obrascu koji bi bio posve nejasan da se na svakom položaju nije vijorila zastava. Zastave POUM i PSUC bile su crvene, anarhističke su bile crvene i crne; fašisti su obično imali monarhističku zastavu (crveno-žuto-crveno), no ponekad bi izvjesili zastavu Republike (crveno-žuto-purpurno). Krajobraz je bio veličastven, ako ste mogli zaboraviti da su svaki planinski vrh zauzele trupe pa da je stoga prekriven limenim konzervama i skorenim izmetom. S naše desne strane sierra se svijala prema jugoistoku i otvarala prostor širokoj, šarenoj dolini koja se protezala do Huesce. Usred nizine razastrlo se nekoliko kockica poput bačenih kocaka; to je bio grad Robres koji su držali lojalisti. Često bi jutrom dolina bila skrivena ispod mora oblaka iz kojih su se brežuljci izdizali ravni i modri, tako da je krajolik čudesno podsjećao na fotografski negativ. Iza Huesce bilo je još brežuljaka istih oblika kao i naš, protkanih šarama snijega koje su se mijenjale dan za danom. U daljini, čudovišni vrhunci Pirineja, gdje se snijeg nikad ne otopi, kao da su plutali ni na čemu. Čak je i dolje u nizini sve izgledalo mrtvo i golo. Brežuljci nama nasuprot bili su sivi i naborani poput slonovske kože. Nebo je gotovo stalno bilo bez ptica. Mislim da nikad nisam vidio zemlju s tako malo ptica. Jedina ptica koja se mogla vidjeti u svako doba bila je neka vrsta svrake, te jata jarebica koja bi vas prenula noću svojim iznenadnim lepetom i, vrlo rijetko, jata orlova što su polako promicali, općenito praćeni pucnjevima iz pušaka koje se nisu udostojali zamijetiti.

Noću i za maglovita vremena, patrole su odlazile u dolinu između nas i fašista. Taj posao nije baš bio popularan, bilo je prehladno i suviše se lako moglo izgubiti, pa ubrzo otkrih da mogu dobiti dopuštenje za odlazak u patrolu onako često kako to želim. U velikim nazupčanim gudurama nije bilo nikakvih staza ni prolaza; put ste mogli pronaći samo uspješnim istraživanjima i zapazanjem svaki put novih orijentira. Najbliža fašistička postaja bila je udaljena od nas sedamsto metara zračne linije, no to je iznosilo dva i pol kilometra jedinim prohodnim putem. Bilo je dosta zabavno tumarati mračnim dolinama, dok su zalutali meci letjeli visoko iznad glave, zviždeći poput crvenonogih pataka. Još su bolje od noći bile guste magle koje bi često potrajale čitav dan i koje su se običavale pripiti uz vrhove brežuljaka, ostavljajući doline čistima. Kad biste se našli blizu fašističkih linija, morali ste puzati puževim korakom; bilo je vrlo teško kretati se tiho na tim obroncima brežuljaka, između pucketavog grmlja i lomljiva vapnenca. Tek sam u trećem ili četvrtom pokušaju uspio pronaći put do fašističkih linija. Magla je bila vrlo gusta pa sam se uspuzao do bodljikave žice i osluhnuo. Čuo sam kako unutra fašisti razgovaraju i pjevaju. Tada, zaplašen, začuh kako ih nekoliko silazi niz brežuljak prema meni. Zgurih se iza grma koji se iznenada učini vrlo malim i pokušah napeti pušku bez zvuka. Oni, međutim, skrenuše i nisu mi došli u vidokrug. Iza grma gdje sam se skrivao pronađoh razne ostatke prijašnjih bitaka – hrpu praznih čahura, kožnu kapu s rupom od metka, i crvenu zastavu, očito jednu od naših. Ponio sam je natrag na položaj, gdje je razderana da bi se dobile krpe za čišćenje.

Postao sam kaplar, ili *cobo*, kako se to zvalo, čim smo stigli na frontu, i komandirao sam stražom od dvanaest ljudi. To nipošto nije bila sinekura, osobito u početku. Centuria je bila neuvježbana gomila sastavljena uglavnom od dječaka ispod dvadeset godina. Tu i tamo u miliciji naišli biste na djecu od samo jedanaest ili dvanaest godina, obično izbjeglice s fašističkog područja koje su regrutirane u miliciju jer je to bio najlakši način da im se osigura skrb. U pravilu su bili zaposleni na lakšim poslovima u pozadini, no ponekad bi se uspjeli progurati na frontu, gdje su bili javna opasnost. Sjećam se kako je jedan mali divljak bacio ručnu granatu u vatru u zemunici, »za šalu«.

⁷ Partido Socialista Unificado de Cataluña, Jedinstvena socijalistička partija Katalonije.

Mislim da kod Monte Pocera nitko nije bio mlađi od petnaest godina, ali prosječna dob morala je biti dobrano ispod dvadeset godina. Mlađici te dobi nikad se ne bi smjeli upućivati na frontu, jer ne mogu izdržati nedostatak sna koji je neodvojiv od ratovanja u rovovima. U početku je bilo gotovo nemoguće postići da naš položaj bude noću pod odgovarajućom stražom. Sirota djeca iz moje sekcije mogla su se probuditi jedino tako da ih se izvuklo iz zemunice s nogama naprijed, a čim bi im okrenuli leđa, napuštali bi mjesto i kliznuli u zaklon; ili bi se čak, unatoč groznoj hladnoći, naslonili na zid rova i čvrsto zaspali. Srećom, neprijatelj je bio vrlo nepoduzetan. Za nekih noći činilo mi se da bi naš položaj moglo osvojiti dvadeset skauta sa zračnicama, ili dvadeset skautkinja s prakljačama.

U to vrijeme i još mnogo kasnije katalonske su milicije još bile na istim temeljima kao i na početku rata. U prvim danima revolta protiv Franca, razni sindikati i političke stranke žurno su osnivali milicije; svaka je u biti bila politička organizacija, dugujući političku podršku svojoj stranci koliko i središnjoj vladi. Kad je početkom 1937. osnovana Narodna armija, »nepolitička« armija organizirana na manje ili više uobičajeni način, partijske milicije bile su teorijski uključene u nju. Ali dugo su se vremena jedine promjene zbivale na papiru; trupe nove Narodne armije nisu stigle do aragonske fronte sve do lipnja, i do tada je sistem milicije ostao nepromijenjen. Bitna odlika sistema bila je društvena jednakost između oficira i ljudi. Svi, od generala do redova, imali su jednaku plaću, jeli su jednaku hranu, nosili jednaku odjeću i družili su se u uvjetima potpune jednakosti. Ako ste generala koji komandira divizijom htjeli lupiti po ramenu i zatražiti cigaretu – mogli ste to učiniti, i nitko to ne bi držao neobičnim. Barem teorijski, svaka je milicija bila demokracija, a ne hijerarhija. Bilo je jasno, da se naredbe moraju izvršavati, ali je isto tako bilo jasno da naredbu, kad je dajete, dajete kao drug drugu, a ne kao nadređeni podređenom. Postojali su oficiri i podoficiri, ali nije bilo milicijskih činova u uobičajenom smislu; nikakvih titula, nikakvih oznaka, nikakva udaranja petama i salutiranja. Unutar milicija pokušali su stvoriti neku vrstu privremenog radnog modela besklasnog društva. Naravno, savršene jednakosti nije bilo, ali primaklo se do nje bliže nego što sam ikad vidio ili bih smatrao zamislivim u ratno doba.

Ali priznajem da me je na prvi pogled stanje na frontu užasnulo. Kako se, zaboga, takvom vrstom vojske može dobiti rat? U ono vrijeme svi su to govorili, pa iako je bilo istina, bilo je također i nerazložno. Jer, u onim okolnostima, milicije ne bi ni mogle biti mnogo bolje no što su bile. Suvremena mehanizirana vojska ne može jednostavno izniknuti iz tla, a da je vlada čekala dok ne uvježba trupe koje je imala na raspolaganju, Francu nikad ne bi bio pružen otpor. Kasnije se uobičajilo omalovažavati milicije, pa tako i tvrditi da su pogreške, nastale zbog nedostatka obuke i oružja, bile posljedica sistema jednakosti. Zapravo, novi obveznici milicije bili su nedisciplinirana gomila ne zato što su oficiri nazivali redove »Druže«, već zato što su nove trupe uvijek nedisciplinirana gomila. U praksi je demokratski »revolucionarni« tip discipline pouzdaniji nego što bi se očekivalo. U jednoj radničkoj vojsci, disciplina je teorijski dobrovoljna. Ona se temelji na klasnoj lojalnosti, dok se disciplina buržoaski regrutirane vojske temelji prije svega na strahu. (Narodna armija koja je zamijenila milicije bila je u sredini između ta dva tipa.) U milicijama, prijetnje i zlostavljanja koji se provode u običnoj vojsci nikad se nisu ni trenutak tolerirali. Postojale su normalne vojne kazne, ali izricale su se samo za vrlo ozbiljne prijestupe. Kad bi netko odbio izvršiti naredbu, ne bi smjesta dobivao kaznu; najprije biste na njega apelirali u ime drugarstva. Cinični ljudi koji nemaju iskustva u ophođenju s ljudima smjesta će reći da to nikad ne »hoda«, ali to na kraju zapravo ipak »hoda«. Disciplina čak i najgorih pripadnika milicije vidno se popravljala kako je vrijeme prolazilo. U siječnju, gotovo mi je kosa posijedila zbog zadatka da tucet sirovih regruta barem nekako zadovolji. U svibnju sam kratko vrijeme bio zamjenik poručnika i zapovi-

jedao sam tridesetoricom ljudi, Engleza i Španjolaca. Mjesecima smo bili izvrgnuti vatri i nikad nisam imao ni najmanjih teškoća da se izvrši neka naredba ili da dobijem dobrovoljce za neki opasan zadatak. »Revolucionarna« disciplina ovisi o političkoj svijesti – o tome da se razumije zašto naredbe treba poslušati; potrebno je vrijeme da bi se to postiglo, ali vrijeme je potrebno i da bi se na vježbalištu kasarne ljudi pretvorili u automate. Novinari koji se izruguju sistemu milicije rijetko se kad prisjete da je milicija morala držati linije dok je Narodna armija vježbala u pozadini. I priznanje je snazi »revolucionarne« discipline što je milicija uopće ostala na bojnopolju. Jer, sve do lipnja 1937. nije bilo ničega što bi ih tamo držalo, osim klasne lojalnosti. Pojedinačne dezertere može se strijeljati – i povremeno ih se strijeljalo – ali ako bi tisuću ljudi odlučilo zajedno otići s linije, nema te snage koja bi ih zaustavila. Regrutna vojska u istim okolnostima – kad bi nestalo borbene stege – jednostavno bi se raspala. A ipak su milicije držale linije, iako bog zna da su osvojile vrlo malo pobjeda, a čak ni pojedinačna dezerterstva nisu bila česta. Za četiri ili pet mjeseci u miliciji POUM čuo sam da su dezertirala samo četiri čovjeka, a dva su od njih bili gotovo sigurno špijuni koji su se upisali da bi pribavili informacije. U početku, očiti kaos, općeniti nedostatak vježbe, činjenica da ste se često morali prepirati pet minuta prije nego što bi uspjeli da se vaša naredba poslušaju, zgranuli bi me i razbjesnili. Imao sam pojmove britanske vojske, a španjolske milicije svakako su se vrlo razlikovale od britanske vojske. Ali s obzirom na okolnosti, to su bile bolje trupe no što je itko imao pravo očekivati.

U međuvremenu, ogrijevno drvo – stalno ogrijevno drvo. U cijelom tom razdoblju vjerojatno nema ni jednog upisa u moj dnevnik u kojem ne spominjem ogrijevno drvo, ili bolje njegovu nestašicu. Nalazili smo se između šeststo i tisuću osamsto metara iznad razine mora bila je sredina zime i neizrecivo hladno. Temperatura nije bila izrazito niska, za mnogih se noći nije ni smrzavalo, a zimsko bi sunce često sjalo čitav sat usred dana; no čak i ako nije bilo doista hladno, uvjeravam vas da se tako činilo. Zgodimice je bilo vrištavih vjetrova koji bi vam strgnuli kapu i nosili kosu u svim smjerovima, ponekad su se magle slijevale u rovove poput tekućine i činilo se da vam ulaze u kosti; često je kišilo, a čak i četvrt sata kiše bilo je dosta da stanje postane neizdrživo. Tanki sloj zemlje iznad vapnenca smjesta bi se pretvorio u klizak glib, a kako se uvijek hodalo po kosini, bilo je nemoguće zadržati tlo pod nogama. Za tamnih bih noći često padao nekih šest puta na dvadesetak metara; a to je bilo opasno, jer je značilo da će se otvor puške zapušiti blatom. Danima su i odjeća, čizme, pokrivači i puške bili manje ili više obloženi blatom. Bio sam ponio onoliko debele odjeće koliko sam mogao nositi, no mnogi su ljudi bili strašno loše odjeveni. Čitav garnizon, oko sto ljudi, imao je samo dvanaest zimskih kaputa koji su se morali predavati od straže do straže, a većina je ljudi imala po jedan pokrivač. Jedne sam ledene noći popisao u dnevniku odjeću koju sam nosio. To je zanimljivo stoga što pokazuje kakvu količinu odjeće jedno ljudsko biće može imati na sebi. Nosio sam debelu potkošulju i gaće, flanelsku košulju, dva pulovera, vunenu jaknu, jaknu od svinjske kože, hlače do koljena od rebrastog samta, ovijače, debele čarape, čizme, kišnu kabanicu s čvrstim uloškom, šal, vojničke kožne rukavice i vunenu kapu. Ipak sam drhtao poput želatine. Ali priznajem da sam neuobičajeno osjetljiv na hladnoću.

Ogrjevno drvo bilo je jedina doista važna stvar. Stvar je bila u tome što praktički nije ni bilo nikakva ogrjevnog drva. Naša bijedna planina čak ni u svojim najboljim danima nije imala mnogo vegetacije, a mjesecima su njome lutali promrzli milicionari tako da je, kao rezultat, sve deblje od prsta već davno prije spaljeno. Kad nismo jeli, spavali, stražarili ili bili na drugim dužnostima, nalazili smo se u dolini iza položaja, skupljajući ogrjev. Sva moja sjećanja na to vrijeme jesu sjećanja na veranje po gotovo okomitim kosinama, preko nazupčana vapnenca koji bi vam čizme razdirao na komadiće, bacajući se žudno na tanke drvene grančice. Ljudi koji bi tražili nekoliko sati

mogli su skupiti dovoljno ogrjeva da održe vatru u zemunici oko jedan sat. Revnost naše potrage za ogrjevnim drvom sve nas je pretvorila u botaničare. Prema kakvoći sagorijevanja klasificirali smo svaku biljku koja je rasla na obroncima; razne vrste vrijeska i trave koje su bile dobre za potpalu ali bi izgorjele za nekoliko minuta, divlji ružmarin i grmičke štipavca koji bi se zapalili kad se vatra dobro razgori, kržljavi hrast, manji od grma ogrozda, praktički nesagoriv. Postojala je neka vrsta suhog šaša koji je bio vrlo dobar za potpalu, ali rastao je samo na vrhu brijega ulijevo od našeg položaja, pa smo se morali izlagati vatri da bismo došli do njega. Ako bi vas ugledali fašistički mitraljesci, ispraznili bi sve metke samo u vas. Uglavnom su ciljali previsoko i meci su pjevali iznad nas poput ptica, no ponekad bi neugodno blizu raspršili i drobili vapnenac, nakon čega bismo se bacali na lice. Ipak smo nastavili skupljati šaš; ništa nije bilo važno u usporedbi s ogrjevom.

Osim hladnoće, ostale su se neugode činile tričave. Svi smo, naravno, bili stalno prljavi. Naša je voda, kao i hrana, dolazila na leđima mazgi iz Alcubierrea, i na svakog je čovjeka otpadalo nešto manje od litre na dan. Bila je to odvratna voda, jedva što prozirnija od mlijeka. Teorijski je bila samo za piće, ali uvijek bih ukrao punu porciju da bih se umio ujutro. Običavao sam se prati jedan dan a brijati drugi; za oboje nikad nije bilo dovoljno vode. Položaj je odvratno zaudarao, a izvan malog ograđenog prostora barikade bilo je posvuda izmeta. Neki milicionari uobičajili su obavljati nuždu u rovu, odvratna stvar kad smo se morali kretati u mraku. Ali prljavština me nikad nije zabrinjavala. Prljavština je nešto oko čega ljudi dižu preveliku galamu. Zapanjujuće je kako se brzo čovjek privikne da živi bez maramice i da jede iz limene porcije u kojoj se i pere. Ni spavanje u odjeći nije poslije nekoliko dana bilo nikakva muka. Naravno, bilo je nemoguće noću skidati odjeću, a osobito čizme; morali smo biti spremni da smjesta krenemo u slučaju napada. Za osamdeset sam noći samo tri puta skinuo odjeću, iako bi mi to ponekad uspjelo danju. Za uši je još bilo prehladno, ali obilovalo je štakorima i miševima. Cesto se govori da se na jednom mjestu ne mogu naći štakori i miševi, ali mogu ako za njih ima dovoljno hrane.

Inače nam nije bilo loše. Hrana je bila dosta dobra, a vina je bilo mnogo. Cigarete su se još dijelile po kutija na dan, šibice su se dijelile svaki drugi dan, a dijelile su se čak i svijeće. Bile su vrlo male, poput onih na torti, i općenito se držalo da su opljačkane iz crkava. Svaka zemunica dobivala je na dan svijeću od šest-sedam centimetara koja bi sagorjela za dvadesetak minuta. U to se vrijeme još moglo kupiti svijeća te sam ponio sa sobom nekoliko kilograma. Kasnije je, zbog oskudice svijeća i šibica, život postao nevoljan. Čovjek ne shvaća važnost tih stvari sve dok mu ne ponestanu. Za noćne uzbune, na primjer, kad svi u zemunici pužu do svojih pušaka i staju jedan drugom na glavu, mogućnost da se zapali svjetlo može značiti razliku između života i smrti. Svaki je milicionar posjedovao gubu za kresivo i nekoliko metara žutog stijenja. Uz pušku, to je bilo njegova najznačajnija imovina. Velika je prednost kresiva bila u tome što su se mogla zapaliti na vjetru, ali samo su tinjalapa su bila beskorisna za potpalu vatre. Kad je oskudica šibica bila najgora, jedini način da stvorimo plamen bio je taj da izvadimo metak iz čahure i dodirnemo kresivom kordit.⁸

Bio je neobičan taj život kojim smo živjeli – neobičan način da se bude u ratu, ako se to moglo nazvati ratom. Cijela se milicija bunila protiv mirovanja i neprekidno zahtijevala da sazna zašto ne smijemo napasti. Ali bilo je savršeno očigledno da još dugo neće biti borbe, osim ako je ne započne neprijatelj. Georges Kopp, za svojih povremenih inspekcijskih obilazaka, bio je s nama posve otvoren. »To nije rat« – znao bi reći – »to je komična opera s ponekom smrću.« Zapravo

⁸ Vrsta eksploziva.

je stagniranje aragonske fronte imalo političke uzroke o kojima tada ništa nisam znao; ali posve vojne teškoće – osim nedostatka rezervnog ljudstva – bile su svima očite.

Ponajprije, riječ je o naravi zemlje. Linija fronte, naša i fašistička, ležala je na položaju velikih prirodnih pogodnosti i u pravilu joj se moglo prići samo s jedne strane. Ako je bilo iskopano nekoliko rovova, pješadija nije mogla zauzeti takva mjesta, osim ako ne bi bila izrazito brojno nadmoćna. Na našem položaju i većini onih oko nas, tucet ljudi sa dva mitraljeza mogao bi zadržati bataljon. Smješteni visoko na brdima kao što smo bili, bili bismo krasne mete za artiljeriju; ali artiljerije nije bilo. Ponekad bih promatrao krajolik i čeznuo – oh, kako strastveno! – za nekoliko baterija topova. Mogli bismo uništiti neprijateljske položaje jedan za drugim tako lako kao što čekićem razbijamo orahe. Ali na našoj strani topovi jednostavno nisu postojali. Fašisti bi ponekad uspjeli dovesti poneki top iz Zaragoze i ispaliti pokoju rijetku granatu, tako rijetku da nikad nisu odredili ni domet pa bi granate bezopasno utonule u prazne gudure. Protiv mitraljeza i bez artiljerije, samo su tri stvari koje se mogu učiniti: ukopati se na sigurnoj udaljenosti – recimo, oko četiristo metara – napredovati preko otvorena prostora i biti masakriran, ili izvoditi male noćne napade koji neće promijeniti opću situaciju. Alternative su praktički stagnacija ili samoubojstvo.

A osim toga, vladala je potpuna oskudica ratnog materijala svih vrsta. Potreban je napor da bi se shvatilo kako su u to vrijeme milicije bile bijedno naoružane. Svaka javna oficirska škola u Engleskoj daleko je sličnija suvremenoj vojsci nego što smo to bili mi. Loše stanje našeg oružja bilo je tako zapanjujuće da ga vrijedi detaljno zabilježiti.

Na tom sektoru fronte kompletna se artiljerija sastojala od četiri minobacača sa petnaest naboja za svaki od njih. Bili su naravno previše dragocjeni da bi se ispaljivali pa su minobacači stajali u Alcubierreu. Na pedeset ljudi u prosjeku je dolazio jedan mitraljez; bili su stari, ali dosta točni na tristo do tristo pedeset metara. Osim toga imali smo samo puške, a većina je tih pušaka bila staro željezo. U upotrebi su bila tri tipa pušaka. Prvi je bio dugački mauser. Rijetko su bili mlađi od dvadeset godina, mušice su im bile otprilike od jednake koristi kao i razbijeni brzinomjer, a većina su cijevi bile beznadno korodirane; no, otprilike jedna od deset pušaka nije bila loša. Zatim je postojao kratki mauser, ili mousqueton, zapravo oružje konjice. Bili su popularniji od ostalih jer su bili laki za nošenje i manje su smetali u rovu, a i zato što su bili razmjerno novi i činili se djelotvornima. Zapravo su bili gotovo beskorisni. Bili su napravljeni od skupljenih dijelova, nijedan zatvarač nije pripadao svojoj pušci i moglo se računati da će se tri četvrtine od njih zaglaviti nakon pet ispaljenih hitaca. Bilo je također i nekoliko pušaka winchester. Iz njih je bilo lijepo pucati, ali bile su strašno netočne, a kako nisu imale okvire za metke, mogao se iz njih ispaliti samo po jedan metak. Municije je bilo tako malo da bi svaki čovjek koji je došao na liniju dobio pedeset metaka od kojih je većina bila vrlo loša. Patrone španjolske izrade sve su se više puta punile i zaglavile bi i najbolju pušku. Meksičke su patrone bile bolje pa su stoga bile rezervirane za mitraljeze. Najbolja je bila njemačka municija, ali kako je stizala samo preko zarobljenika i dezertera, nije je bilo mnogo. Uvijek sam u džepu držao šaržer njemačke ili meksičke municije, za slučaj nužde. Ali u praksi, kad bi nužda nastupila, rijetko bih opalio iz puške; suviše sam se plašio da se prokleta stvar ne zaglavi i suviše sam želio pod svaku cijenu sačuvati jednu patronu koja će opaliti.

Nismo imali metalnih kaciga, bajoneta, jedva pokoji revolver ili pištolj i ne više od jedne bombe na pet do deset ljudi. Bomba koja se tada upotrebljavala bila je grozna stvar poznata kao »FAI-bomba«, a proizveli su je anarhisti u prvim danima rata. Bila je na principu Millsove bombe, ali upaljač nije držala igla već komadić vrpce. Poderali biste vrpce i zatim se riješili bombe najvećom mogućom brzinom. Govorilo se o tim bombama da su »nepristrane«; ubijale su čovjeka na kojeg

su bile bačene i onoga tko ih je bacio. Bilo je još nekoliko tipova, čak primitivnijih ali možda malo manje opasnih – za bacača, mislim. Tek potkraj ožujka vidio sam bombu koju je vrijedilo baciti.

Osim oružja, nedostajalo je svih manje važnih stvari potrebnih u ratu. Nismo imali zemljopisnih karata ni mapa, na primjer. Španjolska nikad nije bila dokraja geodetski premjerena i jedine detaljne karte tog područja bile su stare vojne karte, a gotovo su sve posjedovali fašisti. Nismo imali daljinomjera, teleskopa, periskopa, nikakvih dalekozora osim nekoliko privatnih, signalnih raketa, škara za žicu, oružarskog alata, jedva ičega za čišćenje. Činilo se da Španjolci nikad nisu čuli za štap za čišćenje puške i iznenađeno su gledali kad sam jedan napravio. Ako ste željeli očistiti pušku, odnijeli biste je naredniku koji je imao dugački mjedeni nabijač koji je uvijek bio svinut pa bi stoga oštećivao cijev. Nije bilo čak nikakva maziva za puške. Puške su se podmazivale maslinovim uljem, kad ga se moglo pribaviti; u raznim sam prilikama podmazivao svoju pušku vazelinom, hladnim vrhnjem, čak i slaninom. Nadalje, nije bilo fenjera ni električnih baterija – vjerujem da u to vrijeme na cijelom našem sektoru fronte nije bilo takve stvari kakva je električna ručna svjetiljka, a najbliže mjesto gdje se mogla kupiti bilo je Barcelona, i to uz teškoće čak i tamo.

Kako je vrijeme prolazilo, a isprekidana puščana vatra čegrtala među brežuljcima, počeh se pitati sa sve većom skepsom hoće li se ikad uopće što dogoditi da unese malo života ili, točnije, malo smrti, u taj naopaki rat. Mi smo se borili protiv upale pluća, a ne protiv ljudi. Ako su rovovi udaljeni više od četiristo metara, nitko ne biva pogođen, osim slučajno. Bilo je naravno stradalih, ali većina je sama sebe ranila. Ako se točno sjećam, prvih pet ranjenika koje sam vidio u Španjolskoj ranilo se vlastitim oružjem – ne mislim namjerno, nego nesretnim slučajem ili nepažnjom. Naše su otrcane puške bile same po sebi opasne. Neke su od njih imale prljavi trik – opalile bi ako bi se kundakom lupilo o tlo; vidio sam čovjeka koji je sebi zbog toga prostrijelio ruku. A u mraku su neizvježbani regruti stalno pucali jedan u drugoga. Jedne večeri, jedva je još bio sumrak, stražar je odapeo na me s udaljenosti manje od dvadeset metara; ali promašio me za metar – nebesa znaju koliko mi je puta španjolski standard streljačke vještine spasio život. Drugom sam prilikom bio otišao u patrolu po magli i prethodno sam upozorio zapovjednika straže. Ali kad sam se vraćao, posrnuh preko nekog grma, uplašeni stražar poviče da dolaze fašisti, a ja sam imao zadovoljstvo slušati kako zapovjednik svima naređuje da otvore brzu paljbu u mom smjeru. Legoh, naravno, i meci bezopasno proletješe iznad mene. Ništa neće uvjeriti Španjolca, barem ne mladoga Španjolca, da je vatreno oružje opasno. Jedanput, nešto kasnije, fotografirao sam neke mitraljesce s njihovim mitraljezom koji je bio uperen ravno u mene.

– Nemojte pucati – rekoh napola u šali dok sam namještao aparat.

– O ne, nećemo pucati.

U idućem trenu nastaje grozna rika i kiša metaka propara mi kraj lica tako blizu da su mi obraze opržila zrnca kordita. Nije bilo namjerno, no mitraljesci su to smatrali krasnom šalom. A ipak su samo prije nekoliko dana vidjeli kad je nesretnim slučajem ubijen vodič mazgi – jedan politički delegat izvodio je budalaštine s automatskim pištoljem i sasuo mazgaru pet metaka u pluća.

Teške lozinke koje je vojska upotrebljavala u to vrijeme bile su manji izvor opasnosti. Bile su to one zamorne dvostruke lozinke kod kojih je na jednu riječ trebalo odgovoriti drugom. Obično su bile uzvišene ili revolucionarne prirode, na primjer *Cultura –progreso*, ili *Seremos – invencibles*,⁹ pa je često bilo nemoguće postići da neobrazovani stražari zapamte takve pompozne riječi. Jedne

⁹ Kultura – napredak; Ostajemo – nepobjedivi.

noći, sjećam se, lozinka je bila *Cataluña – eroica*.¹⁰ Prišao mi je jedan seljački momak okrugla lica po imenu Jaime Domenech, vrlo zbunjen, zatraživši da mu to objasnim.

– *Eroica* – što znači *eroica*?

Rekoh mu da to znači isto što i *valiente*.¹¹ Nešto kasnije posrtao je rovom u tami i stražar ga pozva:

– *Alto! Cataluña!*¹²

– *Valiente!* – viknu Jaime, siguran da govori pravu stvar.

Tras!

No, stražar ga je promašio. U tom su ratu uvijek svi promašivali sve ostale, kad je to bilo imalo moguće.

4

Kad sam proveo na liniji oko tri tjedna, iz Alcubierrea je stigao kontingent od dvadesetak ili tridesetak ljudi koje je iz Engleske poslao ILP.¹³ Williams i ja poslani smo da im se pridružimo, kako bi se Englezi na toj fronti držali zajedno. Naš je novi položaj bio na Monte Oscurou, nekoliko kilometara zapadnije, na mjestu s kojeg se vidjela Zaragoza.

Položaj se ustobočio na nekoj vrsti vapnenačke oštrice britve, a zemunice su bile horizontalno ukopane u stijenu kao gnijezda bregunica. Ulazile su u tlo začuđujuće duboko, a unutrašnjost im je bila mračna kao u rogu i tako niska da niste u njima mogli ni klečati, a kamoli stajati. Na vrhovima nama s lijeva bila su još dva položaja POUM, od kojih je jedan fascinirao svakog čovjeka na liniji jer su se tamo nalazile tri milicionarke koje su kuhale. Te žene nisu baš bile lijepe, no pokazalo se nužnim očuvati taj položaj izvan domašaja ljudi iz drugih četa. Oko četristo metara s naše desne strane nalazio se jedan položaj PSUC, na zavoju ceste za Alcubierre. Upravo je tamo cesta mijenjala vlasnika. Noću smo mogli promatrati svjetla naših teretnjaka s opskrbom kako krivudaju iz Alcubierrea i, istodobno, fašističkih koji su dolazili iz Zaragoze. Mogla se vidjeti i sama Zaragoza, tanka nit svjetala poput osvijetljenih prozorčića na boku broda, petnaestak kilometara jugozapadno. Vladine trupe bile su je promatrale iz te daljine od kolovoza 1936, i još to čine.

Bilo nas je tridesetak, uključujući jednog Španjolca (Ramona, Williamsova šurjaka) i tucet španjolskih mitraljezaca. Osim jednog ili dva neizbježna gnjavatora – jer, kao što svatko zna, rat privlači rulju – Englezi su bili iznimno zgodna klapa, i fizički i mentalno. Možda je najzgodniji u društvu bio Bob Smillie – unuk glasovitoga vođe rudara – koji je kasnije umro tako kobnom i besmislenom smrću u Valenciji. O španjolskom karakteru mnogo govori činjenica da se Englezi i Španjolci uvijek dobro slažu, unatoč jezičnoj smetnji. Otkrili smo da svi Španjolci znaju dva engleska izraza. Jedan je bio »O.K., baby«, a drugi je bila jedna riječ što je upotrebljavaju barcelonske prostitutke u odnosima s engleskim mornarima i bojim se da je slagari ne bi htjeli tiskati.

I opet se na čitavoj liniji ništa nije događalo: samo poneki prasak metaka i, vrlo, rijetko, tresak fašističkog minobacača zbog kojega bi svi odjurili do najvišeg rova da vide na kojem će se brdu rasprsnuti meci. Neprijatelj nam je tu bio nešto bliže, udaljen možda dvjesto, tristo metara. Njihov

¹⁰ Katalonija – herojska.

¹¹ Hrabar.

¹² Stoj! Katalonija. (španj.)

¹³ Independent Labour Party, Nezavisna radnička partija, (prev.)

je najbliži položaj bio točno nama nasuprot, s mitraljeskim gnijezdima koja su čovjeka stalno mamila da trati metke. Fašisti su se rijetko trudili da pucaju iz pušaka, ali upućivali su kišu točne mitraljeske vatre na svakoga tko bi im se izložio. Ipak, tek smo nakon deset ili više dana imali prvog ranjenika. Trupe nasuprot nama bile su sastavljene od Španjolaca, no prema onom što su rekli dezerteri, bilo je među njima i nekoliko njemačkih podoficira. Neko vrijeme prije tamo je bilo i Maura – siromašci, kako li im je moralo biti hladno! – jer se na ničijoj zemlji nalazio jedan mrtav Maur koji je bio jedna od lokalnih znamenitosti. Dva ili tri kilometra ulijevo od nas linija više nije bila kontinuirana i dio područja, nizak i gusto pošumljen, nije pripadao ni fašistima ni nama. I mi i oni odlazili smo tamo u dnevne patrole. To nije bilo nikakva šala u skautskom smislu, iako nikad nisam vidio fašističku patrolu na udaljenosti bližoj od nekoliko stotina metara. Uz mnogo puzanja po trbuhu, djelomično se moglo probiti kroz fašističke linije, a mogla se čak vidjeti i seljačka kuća s izvješrenom monarhističkom zastavom koja je bila lokalni fašistički štab. Ponekad bismo je obasuli puščanom paljbom i potom kliznuli u zaklon prije no što bi nas otkrili mitraljesci. Nadam se da smo razbili nekoliko prozora, ali udaljenost je bila dobrih šeststo metara i s našim puškama nismo mogli biti sigurni jesmo li pogodili čak i kuću.

Vrijeme je bilo uglavnom vedro i hladno; ponekad sunčano u podne, ali uvijek hladno. Tu i tamo na obroncima brežuljaka vidjeli bismo kako izbijaju zeleni kljunići divljih šafrana ili irisa; očito je dolazilo proljeće, ali dolazilo je vrlo polako. Noći su bile hladnije no ikad. Vraćajući se sa straže u rana jutro, zajedno bismo zgrnuli preostalu kuhinjsku vatru i zatim bismo stajali oko usijane žeravice. To je bilo loše za čizme, ali je bilo vrlo dobro za noge. No ponekad bi ujutro prizor zore među planinskim vrhovima bio takav da je vrijedilo bdjeti u bezbožne sate. Mrzim planine, čak i sa spektakularnog vidika. No ponekad je zoru koja je rudila ponad brežuljaka iza nas, prve uske trake zlata, poput mačeva što režu tminu, a tada bujanje svjetlosti i mora karminskih oblaka rasprostrtih do nezamislivih daljina – vrijedilo promatrati čak i kad ste bili budni cijelu noć, kad su vam noge utrnule od klečanja i kad mrzovoljno mozgate o tome da hrane neće biti još tri sata. Za vrijeme te vojne vidio sam zoru mnogo češće nego u cijelom kasnijem životu zajedno – ili u dijelu koji će doći, nadam se.

Tu nas nije bilo dovoljno, što je značilo dulje straže i više napora. Počeo sam pomalo trpjeti od nedostatka sna koji je neizbježan čak i u najmirnijem ratu. Osim stražarenja i patrola, stalno je bilo noćnih uzbuna i prozivki, a ni inače se nije moglo normalno spavati u odvratnoj rupi u tlu, dok vas noge bole od hladnoće. Za vrijeme prva tri ili četiri mjeseca na liniji, ne vjerujem da sam imao više od dvanaestak dvadesetičetirisatnih razdoblja potpuno bez spavanja; s druge strane, sigurno nisam imao ni dvanaest noći potpunoga sna. Dvadeset ili trideset sati spavanja na tjedan bilo je posve normalna količina. Djelovanje toga nije bilo tako loše kako bi se moglo očekivati; čovjek bi silno otupio i puzanje brežuljcima postalo bi teže umjesto da bude lakše, ali dobro smo se osjećali i bili smo stalno gladni – bože, kako samo gladni! Sva se hrana činila dobrom, pa i vječni grah, čak i pogled na kojeg je svatko u Španjolskoj na kraju zamrzio. Voda je, onoliko koliko je bilo, dolazila s kilometrima velike udaljenosti na leđima mazgi ili malih izmučenih magaraca. Iz nekog razloga, aragonski seljaci postupali su sa svojim mazgama dobro, ali s magarcima grozno. Ako magarac ne bi htio krenuti, bilo je sasvim normalno da ga udare u muda. Izdavanje svijeća je prestalo, a ponestajalo je i šibica. Španjolci su nas naučili kako da izradimo svjetiljke na maslinovo ulje, od limenki za kondenzirano mlijeko, šaržera i malo tkanine. Kad bi bilo maslinova ulja, što nije bilo često, ta bi stvarca gorjela, uz zadimljeno treptanje, otprilike četvrtinom jačine svijeće, tek toliko da uspijete pronaći pušku.

Činilo se da nema nikakve nade za stvarne borbe. Kad smo napuštali Monte Pocero, prebrojio sam metke i otkrio da sam za gotovo tri tjedna samo tri puta opalio na neprijatelja. Kaže se da je potrebno tisuću metaka da bi se ubilo čovjeka, no tom brzinom trebalo bi mi dvadeset godina da ubijem svojeg prvog fašista. U Monte Oscurou linije su bile bliže i češće smo pucali, ali prilično sam siguran da nikoga nisam pogodio. Zapravo, na toj fronti i u tom razdoblju rata, stvarno oružje nije bila puška, već megafon. Kako niste bili u stanju ubijati neprijatelja, umjesto toga biste vikali na njega. Ta je metoda ratovanja toliko neobična da zahtijeva objašnjenje.

Kad su god linije bile međusobno udaljene unutar dometa glasa, uvijek bi bilo mnogo dovikivanja iz rova u rov. S naše strane: »*Fascistas – maricones!*« S fašističke: » *Viva España! Viva Franco!*«¹⁴ – ili, kad bi znali da s druge strane ima Engleza: »Odlazite, Englezi! Ne želimo ovdje strance!« Sa strane vlade, u partijskim milicijama, izvikivanje propagandnih parola da bi se podrovaio moral neprijatelja razvilo se u redovit postupak. U svakoj prikladnoj situaciji, ljude bi, obično mitraljesce, određivali na dužnosti izvikivanja i opskrbljivali megafonima. Općenito bi izvikivali neku ustaljenu frazu punu revolucionarnih osjećaja, koja je objašnjavala fašističkim vojnicima da su oni tek plaćenici međunarodnog kapitalizma, da se bore protiv vlastite klase itd. itd., i nagovarala ih da pređu na našu stranu. Smjene ljudi to su neprekidno ponavljale; ponekad bi potrajalo čitavu noć. Vrlo je malo dvojbe da je to imalo djelovanja; svi su suglasni da je to bilo djelomični uzrok dolascima fašističkih dezertera. Ako razmislimo o tome, kad se neki siromašak na straži – vrlo vjerojatno socijalist ili anarhist, član sindikata, regrutovan protiv svoje volje – smrzava na svome stražarskom mjestu, slogan »Nemojte se boriti protiv vlastite klase!« što stalno odzvanja kroz mrak, vjerojatno će djelovati na nj. To može biti prevaga kad odlučuje hoće li dezertirati ili ne. Takav se postupak, naravno, ne uklapa u englesku koncepciju rata. Priznajem da sam bio zapanjen i da sam se zgrozio kad sam to prvi put vidio. Ideja da se neprijatelj pokuša pridobiti, umjesto da ga se ubije! Danas mislim da je to, sa svakog stajališta, bio opravdani manevar. U običnom rovovskom ratovanju, ako nema artiljerije, krajnje je teško nanijeti neprijatelju gubitke a da ih i sami nemate jednak broj. Ako možete imobilizirati određen broj ljudi time što ćete ih nagovoriti da dezertiraju, utoliko bolje; dezerteri su zapravo korisniji od lešina, zato što mogu pružiti obavijesti. Ali u početku to nas je sve deprimiralo; nekako smo zbog toga osjećali da Španjolci taj svoj rat ne uzimaju dovoljno ozbiljno. Čovjek koji je izvikivao iz položaja PSUC udesno ispod nas bio je pravi umjetnik u tom poslu. Ponekad, umjesto da izvikuje revolucionarne slogane, jednostavno bi govorio fašistima koliko nas bolje hrane nego njih. Njegov prikaz vladinog »sljedovanja« bio je pomalo maštovit. »Prženac s maslacem!« – moglo se čuti kako mu glas odzvanja samotnom dolinom – »Baš se spremamo prionuti uz prženac s maslacem! Krasne kriške prženca s maslacem!« Ne sumnjam da ni on, poput nas ostalih, već tjednima ili mjesecima nije vidio maslac, ali u ledenim noćima vijest o pržencu s maslacem vjerojatno je mnogom fašistu natjerala vodu u usta. I meni je dolazila voda na usta, iako sam znao da laže.

Jednog smo dana u veljači vidjeli kako se približava fašistički avion. Kao i obično, mitraljez je odvučen na otvoreno, i njegova cijev podignuta, a svi su legli na leđa da bi mogli dobro nišani ti. Naši izolirani položaji nisu bili vrijedni bombardiranja i u pravilu bi rijetki fašistički avioni koji su prolazili iznad nas, zaobilazili položaje da izbjegnu mitraljesku vatru. Taj je put avion došao točno iznad nas, a iz njega se prosuše ne bombe, već bijele blistave stvarčice koje se kovitlaše u zraku. Nekoliko ih je dolepršalo u naš položaj. Bili su to primjerci fašističkih novina, *Heraldo de Aragon*, koje su objavljivale pad Malage.

¹⁴ Fašisti – pederi!; Živjela Španjolska! Živio Franco! (španj.)

Te su noći fašisti izveli neku vrstu jalova napada. Upravo sam se spuštao na ležaj, već u polusnu, kad naiđe teška kiša metaka i netko zaurla u zemunicu: »Napadaju!« Pograbiš pušku i kliznuh do svog mjesta, koje je bilo na vrhu položaja, pokraj mitraljeza. Bio je potpuni mrak i dijabolična buka. Obasipala nas je vatra iz, mislim, pet mitraljeza. Niz teških tutnjava prouzročili su fašisti bacajući bombe na vlastiti grudobran na najgluplji mogući način. Tmina je bila posvemašnja. Dolje u dolini, lijevo od nas, vidio sam zelenkaste bljeskove pušaka, tamo gdje se uključila mala grupa fašista, vjerojatno patrola. Meci su letjeli oko nas u mraku, tras-bum-tras. Prozujalo je nekoliko granata, ali ne padoše nigdje blizu nas i (kao i obično u tom ratu) većina nije ni eksplodirala. Postade mi vruće kad je još jedan mitraljez otvorio vatru s vrha brežuljka iza nas – zapravo mitraljez koji nam je stigao u pomoć, ali u trenutku se činilo da smo opkoljeni. Naš je mitraljez trenutačno zatajio, kao što bi uvijek zatajio s tim traljavim mecima, a nabijač se izgubio u neprobojnu mraku. Činilo se da se ništa ne može učiniti, osim mirno stajati i čekati metak. Španjolski mitraljesci prezirali su uzimati zaklon, zapravo namjerno su se izlagali, pa sam se i ja morao ponašati tako. No ma kako tričav, čitav je događaj bio vrlo zanimljiv. Tada sam prvi put bio izložen pravoj vatri i, na svoju sramotu, otkrih da se silno bojim. Zamijetio sam da se čovjek uvijek osjeća jednako kad je izložen teškoj vatri – ne boji se toliko da će biti pogođen, već se boji zato što ne zna *kad* će biti pogođen. Cijelo se vrijeme pitate kamo će vas metak ubosti i zbog toga čitavo tijelo prožima krajnje neugodna osjetljivost.

Poslije sat-dva vatra se smanjila i prestala. U međuvremenu smo imali samo jednog ranjenika. Fašisti su prodrli s nekoliko mitraljeza na ničiju zemlju, no držali su se na sigurnoj udaljenosti i nisu pokušavali uništiti naš grudobran. Oni zapravo i nisu napadali, jednostavno su rasipali metke i radosno galamili da bi proslavili pad Malage. Glavno značenje svega toga bilo je u tome što me naučilo da s više nevjerice čitam ratne vijesti u novinama. Dan ili dva kasnije, novine i radio objavili su izvještaje o silnom napadu s konjicom i tenkovima (uz strme obronke!) koji su odbili junački Englezi.

Kad su nam fašisti rekli da je Malaga pala, smatrali smo da je to laž. No sljedećeg je dana bilo uvjerljivijih glasina, a za nekoliko je dana to i službeno priznato. Malo pomalo procurila je čitava sramotna priča – kako je grad evakuiran a da nije opalila nijedna puška, i kako bijes Talijana nije pogodio trupe, koje su otišle, već nesretno civilno stanovništvo, od kojeg su neke progonili i gađali mitraljezima stotinu kilometara. Ta je vijest izazvala potištenost duž linije jer, ma kakva bila istina, svaki je čovjek u miliciji vjerovao da je za gubitak Malage kriva izdaja. Tada sam prvi put čuo da se govori o izdaji ili o podijeljenim ciljevima. To je u meni izazvalo prve neodređene sumnje u tom ratu u kojem je, do tada, kako se činilo, dobro i loše bilo divno jednostavno.

Sredinom veljače napustili smo Monte Oscuro i upućeni smo, zajedno sa svim trupama POUM u tom sektoru, da se priključimo vojsci koja je opsjedala Huescu. Bilo je to osamdeset kilometara dugo putovanje teretnjakom preko vjetrovite nizine, gdje podrezani vinogradi još nisu pupali, a vlati zimskog ječma upravo su se probijale kroz grudičasto tlo. Četiri kilometra od naših novih rovova, Huesca je svjetlucala sitna i jasna poput grada lutkinih kuća. Nekoliko mjeseci prije toga, kad je osvojen Sietamo, general koji je zapovijedao vladinim trupama rekao je veselo: »Sutra ćemo piti kavu u Huesci.« Pokazalo se da je pogriješio. Bilo je krvavih napada, ali grad nije pao, tako da je »Sutra ćemo piti kavu u Huesci« postalo stalna šala u vojsci. Ako se ikada vratim u Španjolsku, svakako ću popiti kavu u Huesci.

Na istočnoj strani Huesce ništa se nije događalo sve do potkraj ožujka – gotovo doslovno ništa. Bili smo udaljeni od neprijatelja tisuću dvjesto metara. Kad su fašisti potisnuti u Huescu, trupe republikanske vojske koje su držale taj dio linije nisu bile baš pretjerano gorljive u svojem napredovanju, tako da je linija tvorila neku vrst džepa. Kasnije ćemo joj se morati približiti – škakljiva stvar pod paljbom – ali zasad je neprijatelj isto tako mogao i ne postojati; naša je jedina preokupacija bila da nam bude toplo i da imamo dovoljno jela. Zapravo, u tom razdoblju bilo je stvari koje su me silno zanimale, i neke od njih opisat ću kasnije. Ali držat ću se točnije slijeda događaja ako ovdje pokušam prikazati unutrašnju političku situaciju na strani vlade.

U početku sam zanemarivao političku stranu rata i ona je tek tada počela privlačiti moju pažnju. Ako vas ne zanimaju strahote partijskih politika, molim da to preskočite; upravo iz tog razloga pokušavam političke dijelove ovog pripovijedanja zadržati u odvojenim poglavljima. Ali istodobno, bilo bi sasvim nemoguće pisati o španjolskom ratu iz posve vojnog aspekta. To je iznad svega bio politički rat. Nijedan događaj u njemu, barem u toku prve godine, nije razumljiv bez barem nekakva poznavanja međupartijske borbe koja se vodila iza vladinih linija.

Kad sam došao u Španjolsku, i još neko vrijeme kasnije, ne samo što me nije zanimala politička situacija, već je nisam bio ni svjestan. Znao sam da se vodi rat, ali nisam imao pojma kakav rat. Da me je netko upitao zašto sam se pridružio miliciji, bio bih odgovorio: »Da se borim protiv fašizma«, a da ste me upitali zašto se borim, odgovorio bih: »Iz obične pristojnosti.« Bio sam prihvatio verziju *News Chroniclea* i *New Statesmana*, da je taj rat obrana civilizacije od manijakalne navale vojske pukovnika Blimpsa, kojeg plaća Hitler. Revolucionarna atmosfera Barcelone iskreno me je privukla ali nisam učinio nikakav napor da je shvatim. A kaleidoskop političkih partija i sindikata, sa svojim zamornim imenima – PSUC, POUM, FAI, CNT, UGT, JCI, JSU, AIT – on me je jednostavno razdraživao. Na prvi se pogled činilo da Španjolska boluje od počasti kratica. Znao sam da služim u nečem što se zvalo POUM (miliciji POUM, a ne nekoj drugoj, pridružio sam se zapravo samo zato što sam slučajno stigao u Barcelonu s dokumentima Nezavisne radničke stranke), ali nisam shvaćao da postoje ozbiljne razlike između političkih stranaka. U Monte Poceru, kad su mi pokazali položaj s naše lijeve strane i rekli: »To su socijalisti« (misleći pri tome na PSUC), bio sam zbunjen i upitao: »Zar nismo svi socijalisti?« Smatrao sam glupim da ljudi koji se bore za svoje živote moraju imati različite stranke; moje je stajalište uvijek bilo, »Zašto ne odbacimo sve političke besmislice pa nastavimo ratovati?« To je dakako bio ispravan »anti-fašistički« stav koji su pomno širile engleske novine, uglavnom zato kako bi spriječile ljude da shvate pravu prirodu te borbe. Ali u Španjolskoj, osobito u Kataloniji, to je bio stav što ga nitko nije mogao, niti je zadržao, zauvijek. Svatko je, ma koliko nesvjesno, prije ili kasnije prišao nekoj strani. Jer čak ako nekom i nije bilo nimalo stalo do političkih stranaka i njihovih kontradiktornih »linija«, bilo je isuviše očito da je riječ o vlastitoj sudbini. Kao milicionar, čovjek je bio vojnik u borbi protiv Franca, ali bio je također i pion u velikoj borbi koja se vodila između dviju političkih teorija. Kad sam čeprkao tražeći ogrijevno drvo po planinama i pitao se je li to doista rat ili ga je izmislio *News Chronicle*, kad sam izmicao komunističkim mitraljezima u barcelonskim neredima, kad sam končno pobjegao iz Španjolske dok mi je policija bila za vratom – sve mi se to dogodilo upravo na takav način zato što sam služio miliciji POUM, a ne u PSUC. Tako je velika razlika između dviju grupa kratica!

Da bi se shvatile orijentacije na strani vlade, potrebno se prisjetiti kako je rat započeo. Kad su 18. srpnja počele borbe, vjerojatno je svaki antifašist u Evropi osjetio drhtaj nade. Jer očito

je tu, napokon, demokracija ustala protiv fašizma. Takozvane demokratske zemlje godinama su popuštale fašizmu na svakom koraku. Japancima je bilo dopušteno da rade što žele u Mandžuriji. Hitler se dokopao moći i nastavio je masakrirati političke protivnike svih boja. Mussolini je bombardirao Abesiniju, dok su pedeset i tri nacije (mislim da su bile pedeset i tri) plemenito bučile »odlazi«. Ali kad je Franco pokušao oboriti umjerenu ljevičarsku vladu, španjolski je narod, nasuprot svim očekivanjima, ustao protiv njega. Činilo se da je to – vjerojatno je i bilo – prekretnica.

No neke su stvari izmakle općoj pažnji. Ponajprije, Franca se nije moglo izravno usporediti s Hitlerom ili Mussolinijem. Njegova je pobuna bila vojni ustanak koji su podržavali aristokracija i crkva i u biti je, osobito u početku, bila pokušaj ne toliko da se nametne fašizam, već da se obnovi feudalizam. To je značilo da Franco ima protiv sebe ne samo radničku klasu, već i razne dijelove liberalne buržoazije – upravo one ljude koji podržavaju fašizam kad se on pojavljuje u suvremenijem obliku. Još je važnija od toga bila činjenica da se španjolska radnička klasa nije mogla, kao što bismo mi bili mogli u Engleskoj, oduprijeti Francu u ime »demokracije« i *statusa quo*; njezin je otpor pratio – moglo bi se gotovo reći da se on od njega i sastojao – nedvojbeni revolucionarni ustanak. Zemlju su prigrabili seljaci; mnoge tvornice i većinu prometa prigrabili su sindikati; crkve su uništene a svećenstvo istjerano ili ubijeno. *Daily Mail*, usred klicanja katoličkog svećenstva, uzmogao je predstaviti Franca kao patriota koji oslobađa svoju zemlju od hordi okrutnih »crvenih«.

Tijekom nekoliko prvih mjeseci rata, Francov pravi protivnik nije bila toliko vlada koliko su to bili sindikati. Čim je izbila pobuna, organizirani gradski radnici odgovorili su proglašenjem općeg štrajka i zatim zahtjevom – koji im je, poslije borbe, odobren – da dobiju oružje iz javnih arsenala. Da nisu djelovali sponatno i manje ili više neovisno, posve je moguće zamisliti da Francu uopće ne bi bio pružen otpor. U to se, dakako, ne može biti siguran, ali postoji barem razlog da se razmišlja o tome. Vladin pokušaj da preduhitri pobunu bio je slab ili nikakav, iako se ona već odavno očekivala, a kad su nevolje počele, držanje vlade bilo je mlitavo i neodlučno, i to toliko da je Španjolska u jednom jedinom danu imala tri premijera.¹⁵ Štoviše, jedini korak koji je mogao spasiti neposrednu situaciju, naoružavanje radnika, poduzet je vrlo nerado i kao odgovor na bučno zahtijevanje naroda. No oružje je ipak podijeljeno i u velikim gradovima istočne Španjolske fašisti su pobijedili uz goleme napore, uglavnom radničke klase potpomognute dijelom oružanih snaga (jurišnici itd.) koji je ostao lojalan. Bio je to takav napor za koji su vjerojatno bili sposobni samo ljudi što se bore s nekom revolucionarnom nakanom – naime, koji su vjerovali da se bore za nešto bolje nego što je *status quo*. Smatra se da je u raznim središtima ustanka na ulicama poginulo tri tisuće ljudi samo u jednom danu. Muškarci i žene, naoružani samo štapinima dinamita, srljali su preko otvorenih trgova i uništavali kamene građevine što su ih držali uvježbani vojnici s mitraljezima. Mitraljeska gnijezda koja su fašisti smjestili na strateškim točkama razbijana su tako što bi se u njih sjurili taksiji pri osamdeset kilometara na sat. Čak i da se ništa nije znalo o seljačkom zaposjedanju zemlje, uspostavljanju lokalnih sovjeta itd., bilo bi teško povjerovati da su socijalisti i anarhisti, koji bijahu glavni stup otpora, činili takve stvari za očuvanje kapitalističke demokracije što, osobito sa stajališta anarhista, nije bila drugo do centralizirani prevarantski stroj.

U međuvremenu su radnici imali oružje u rukama i u toj ga fazi više nisu htjeli predati. (Procjenjuje se da su još godinu dana kasnije anarhosindikalisti imali u Kataloniji 30.000 pušaka.)

¹⁵ Quirogu, Darnosa i Giral. Prva su dvojica odbila razdijeliti oružje sindikatima.

Posjede velikih profašističkih zemljoposjednika na mnogim su mjestima zauzeli seljaci. Usporedno s kolektivizacijom industrije i prometa išao je pokušaj da se uspostave osnovni počeci radničke vlasti posredstvom lokalnih komiteta, radničkih patrola koje će zamijeniti prokapitalističke policijske snage, radničke milicije zasnovane na sindikatima i tako dalje. Taj proces, naravno, nije bio jedinstven, a najdalje je otišao u Kataloniji. U nekim su područjima institucije lokalnih vlasti ostale gotovo nedirnutе, a drugdje su postojale usporedno s revolucionarnim komitetima. Na nekoliko su mjesta osnovane nezavisne anarhističke komune od kojih su se poneke održale još godinu dana, kad ih je vlada silom ugušila. U Kataloniji je prvih nekoliko mjeseci stvarna vlast bila u rukama anarhosindikalista, koji su kontrolirali većinu ključne industrije. Ono što se dogodilo u Španjolskoj nije, zapravo, bio običan građanski rat, već početak revolucije. Antifašistički pritisak izvan Španjolske stavio je sebi u poseban zadatak da zamagli upravo tu činjenicu. Cijeli je problem sveden na »fašizam nasuprot demokraciji«, a revolucionarni je aspekt prešućivan koliko je samo bilo moguće. U Engleskoj, gdje je štampa centraliziranija a javnost se može lakše zavarati nego drugdje, samo su dvije verzije španjolskog rata imale nekog publiciteta vrijednog spomena; desničarska verzija o kršćanskim patriotima nasuprot boljševicima ogrezlima u krvi, i ljevičarska verzija o uglađenim republikancima koji guše vojnu pobunu. Bit svega bila je uspješno prikrivena.

Za to je postojalo nekoliko razloga. Ponajprije, profašistička štampa širila je grozne laži o zvjerstvima pa su dobronamjerni propagandisti nedvojbeno držali da pomažu španjolskoj vladi budu li poricali da je Španjolska »postala crvena«. Ali glavni je razlog bio ovaj: da je, osim malih revolucionarnih grupa koje postoje u svakoj zemlji, čitav svijet čvrsto odlučio spriječiti revoluciju u Španjolskoj. Osobito je komunistička partija, sa Sovjetskim Savezom iza sebe, uložila sve svoje snage protiv te revolucije. Komunistička je teza bila da bi revolucija u toj fazi bila fatalna te da u Španjolskoj treba težiti za buržoaskom demokracijom, a ne kontrolom radnika. Jedva je potrebno objašnjavati zašto je »liberalno« kapitalističko uvjerenje bilo na istoj liniji. U Španjolsku je bilo uloženo vrlo mnogo stranog kapitala. Tvornica lokomotiva u Barceloni imala je, na primjer, deset milijuna funti britanskog kapitala; a u međuvremenu su sindikati preuzeli čitav promet u Kataloniji. Ako bi se revolucija nastavila, kompenzacija bi bila nikakva, ili vrlo mala; ako se održi kapitalistička republika, strane bi investicije bile sigurne. A budući da je revoluciju trebalo slomiti, stvari su bile mnogo jednostavnije ako se pretvaralo da revolucije nije ni bilo. Na taj se način moglo prikriti pravo značenje svakog događaja; svako pomicanje moći sa sindikata na centralnu vladu moglo se prikazati kao nužan korak u vojnoj reorganizaciji. Tako nastala situacija bila je krajnje osebujna. Izvan Španjolske tek su malobrojni shvaćali da je posrijedi revolucija; u Španjolskoj nitko o tome nije dvojio. Čak su i novine PSUC, pod kontrolom komunista i okrenute manje ili više antirevolucionarnoj politici, govorile o »našoj slavnoj revoluciji«. A za to je vrijeme komunistička štampa u stranim zemljama vrištala da nigdje nema ni traga revoluciji; zauzimanje tvornica, formiranje radničkih komiteta itd., nije se dogodilo – ili se, za promjenu, dogodilo, ali »nema političkog značenja«. Prema *Daily Workeru* (od 6. kolovoza 1936), oni koji su govorili da se španjolski narod bori za socijalnu revoluciju, ili za bilo što drugo osim za buržoasku demokraciju, bili su »obične lažljive hulje«. S druge strane, Juan Lopez, član vlade Valencije, izjavio je u veljači 1937. da »španjolski narod proljeva krv, ne za demokratsku republiku i njezin papirni ustav, već za... revoluciju«. I tako je proizlazilo da obične lažljive hulje obuhvaćaju članove vlade za koju smo se trebali boriti. Neke strane antifašističke novine čak su se spustile do tako niske laži da su hinile kako su crkve napadane samo onda kad su se upotrebljavale kao fašističke utvrde. Zapravo su crkve posvuda pljačkane kao normalna stvar, jer je bilo savršeno jasno da je španjolska crkva

dio kapitalističke zavjere. Za šest mjeseci u Španjolskoj vidio sam samo dvije neuništene crkve, a otprilike do srpnja 1937. nijedna crkva nije se smjela ponovno otvoriti i održavati obrede, osim jedne ili dviju protestantskih crkvi u Madridu.

Ali, uostalom, to je bio tek početak revolucije, a ne svršena stvar. Čak i kad su radnici, svakako u Kataloniji a vjerojatno i drugdje, imali dovoljno moći, oni nisu zbacili niti potpuno zamijenili vladu. Oni to očito nisu mogli učiniti kad im je Franco lupao po vratima i kad su dijelovi srednje klase bili na njegovoj strani. Zemlja se nalazila u prijelaznom stanju koje se moglo razviti ili u smjeru socijalizma, ili opet vratiti običnoj kapitalističkoj republici. Seljaci su držali većinu zemlje i bilo je vjerojatno da će je i zadržati, osim ako Franco ne pobijedi; sve su velike industrije bile kolektivizirane, no hoće li ostati kolektivizirane, ili će se ponovno uvesti kapitalizam ovisit će na kraju o tome koja grupa zadobije kontrolu. U početku, i za centralnu vladu i za Generalite de Cataluña (poluautonomnu vladu Katalonije) moglo se nedvoumno reći da predstavljaju radničku klasu. Na čelu vlade bio je Caballero, ljevičarski socijalist, a sačinjavali su je ministri koji su predstavljali UGT (socijalističke sindikate) i CNT (sindikate pod kontrolom anarhista). Katalonski Generalite kroz neko je vrijeme bio doslovno istisnut od jednog antifašističkog komiteta za obranu¹⁶ koji se sastojao uglavnom od sindikalnih delegata. Kasnije je komitet za obranu raspušten i Generalite je ponovno uspostavljen kao predstavničko tijelo raznih ljevičarskih stranaka. Ali svaka iduća reorganizacija vlade bila je korak udesno. Najprije je POUM istjeran iz Generalitea; šest mjeseci kasnije Caballera je zamijenio desničarski socijalist Negrin; ubrzo potom CNT je uklonjen iz vlade; zatim UGT; tada je CNT uklonjen iz Generalitea; konačno, godinu dana poslije izbijanja rata i revolucije, preostala je vlada sastavljena isključivo od desnih socijalista, liberala i komunista.

Opći zaokret udesno počeo je negdje u listopadu-studenom 1936, kad je SSSR stao slati oružje vladi i kad je vlast počela prelaziti od anarhista u ruke komunista. Osim Rusije i Meksika, nijedna zemlja nije se odvažila priteći u pomoć vladi, a Meksiko, iz očitih razloga, nije mogao dobiti veće količine oružja. Prema tome, Rusija je bila u položaju da diktira uvjete. Jedva da ima dvojbe kako su ti uvjeti bili, u biti, »Spriječite revoluciju ili nema oružja«, te da je prvi korak protiv revolucionarnih elemenata, izbacivanje POUM iz katalonskog Generalitea, učinjen po nalogu SSSR. Demantirano je da je sovjetska vlada izvršila ikakav pritisak, no to i nije tako bitno, jer se može pretpostaviti da komunističke partije svih zemalja provode rusku politiku, a nije poreknuto da je komunistička partija učinila prve korake najprije protiv POUM, kasnije protiv anarhista i Caballerove sekcije socijalista i, općenito, protiv revolucionarne politike. Čim je intervenirao SSSR, trijumf komunističke partije bio je osiguran. Ponajprije, zahvalnost Rusiji za oružje i činjenica da se komunistička partija, osobito poslije dolaska internacionalnih brigada, činila sposobnom dobiti rat, silno su pojačali prestiž komunista. Drugo, rusko oružje dobavljeno je preko komunističke partije i njezinih saveznica, a oni su se pobrinuli da što je manje moguće tog oružja stigne do njihovih političkih protivnika.¹⁷ Treće, proklamirajući nerevolucionarnu politiku, komunisti su uspjeli prikupiti sve one koji su se plašili ekstremista. Lako je bilo, primjerice, pridobiti imućnije seljake protiv anarhističke politike kolektivizacije. Članstvo partije silno je poraslo, a dotok je

¹⁶ Comité Milicias Antifascistas. Delegati su birani u razmjeru sa članstvom svojih organizacija. Devet delegata predstavljalo je sindikate, tri katalonske liberalne stranke, a dva različite marksističke stranke (POUM, komuniste i druge).

¹⁷ Upravo je zato bilo tako malo ruskog oružja na aragonskoj fronti, gdje su trupe bile pretežno anarhističke. Do travnja 1937, jedino rusko oružje koje sam vidio – s iznimkom nekoliko aviona koji su mogli, ali i nisu morali biti ruski – bio je jedan jedini šmajser.

potjecao uglavnom iz srednje klase – trgovci, službenici, vojni oficiri, imućni seljaci itd. itd. Rat je u biti bio trobridna borba. Bitka protiv Franca morala se nastaviti, ali usporedni je cilj vlade bio da ponovno steknu onu vlast koja je ostala u rukama sindikata. To je učinjeno kroz niz malih zahvata – politikom uboda igle, kako je netko nazva – i sve u svemu vrlo mudro. Nije bilo općeg i očitog kontrarevolucionarnog pokreta i sve do svibnja 1937. jedva da je bilo potrebno upotrijebiti silu. Otpor radnika mogao se uvijek slomiti jednim argumentom koji je gotovo isuviše jasan a da bi ga trebalo navoditi: »Ako ne učinite to, ovo i ono, izgubit ćemo rat.« Nepotrebno je i reći, u svakom se posebnom slučaju pokazalo da je nešto što se zahtijevalo zbog vojne nužnosti, značilo predaju nečega što su radnici za sebe osvojili 1936. No taj argument teško da je mogao promašiti, jer je gubljenje rata bilo zadnje što su revolucionarne stranke željele; ako rat bude izgubljen, demokracija i revolucija, socijalizam i anarhizam postat će beznačajne riječi. Anarhisti, jedina revolucionarna stranka dovoljno velika da bi se uzela u obzir, bili su prisiljeni uzmicati korak po korak. Proces kolektivizacije je prekinut, lokalni komiteti uklonjeni, radničke patrole ukinute a umjesto njih obnovljene predratne policijske snage, ojačane i teško naoružane, dok je vlada preuzela razne ključne industrije koje su bile pod kontrolom sindikata (preuzimanje barcelonske telefonske centrale koje je dovelo do svibanjskih borbi, bilo je jedini incident u tom procesu); konačno, i najvažnije od svega, radničke milicije, utemeljene na sindikatima, postupno su razbijene i raspoređene u novu Narodnu armiju, »nepolitičku« vojsku polaburžoaskog usmjerenja, s diferenciranim plaćama, privilegiranim oficirskim staležom itd. itd. U specijalnim okolnostima, to je bio doista presudan korak; u Kataloniji se zbio kasnije nego drugdje, jer su tamo revolucionarne stranke bile najjače. Očito, jedina garancija koju su radnici mogli imati da će zadržati ono što su osvojili, bilo je zadržavanje dijela oružanih snaga pod njihovom kontrolom. Kao i obično, razbijanje milicija učinjeno je u ime vojne efikasnosti; a nitko nije poricao da je potrebna temeljita vojna reorganizacija. Bilo bi, međutim, posve moguće reorganizirati milicije i učiniti ih efikasnijama, a da ostanu pod izravnom kontrolom sindikata; glavna je svrha promjene bila to da se osigura kako anarhisti ne bi posjedovali vlastitu vojsku. Štoviše, milicije su, zbog demokratskog duha, postale plodno tlo za revolucionarne ideje. Komunisti su toga bili i te kako svjesni pa su neumorno i oštro napadali anarhistički i princip POUM – jednake plaće za sve činove. Događala se opća »buržoazifikacija«, namjerna destrukcija duha jednakosti iz prvih nekoliko mjeseci revolucije. Sve se događalo tako brzo da su ljudi koji su dolazili u Španjolsku u razmacima od nekoliko mjeseci, izjavljivali kako jedva vjeruju da posjećuju istu zemlju; ono što se na površini i u kratkom trenutku činilo radničkom državom, mijenjalo se na očigled u običnu buržoasku republiku s normalnom podjelom na bogate i siromašne. Već u jesen 1937, »socijalist« Negrin izjavljivao je u javnim govorima da »mi poštujemo privatno vlasništvo,« a članovi Cortesa koji su na početku rata morali pobjeći iz Španjolske zbog sumnji da su simpatizeri fašizma, vraćali su se u zemlju.

Čitav je taj proces lako shvatiti ako se prisjetimo da on proizlazi iz privremenog saveza što ga fašizam, u određenim oblicima, nameće između buržoazije i radnika. Taj savez, poznat kao »narodni front«, u biti je savez neprijatelja, i čini se vjerojatnim da uvijek mora završiti tako što će jedan partner progutati drugoga. Jedino neočekivano obilježje u španjolskoj situaciji – a izvan Španjolske to je prouzročilo ogromna nerazumijevanja – jest činjenica da u partijama na strani vlade komunisti nisu bili na krajnjoj ljevici, već na krajnjoj desnici. Zapravo to ne bi smjelo predstavljati iznenađenje, zato što su taktike komunističke partije drugdje, osobito u Francuskoj, jasno dale do znanja da službeni komunizam valja shvaćati, barem privremeno, kao antirevolucionarnu snagu. Čitava politika Kominterne sad je podređena (opravdano, s obzirom na situaciju u svijetu) obrani SSSR koja se oslanja na sistem vojnih saveza. Konkretno, SSSR je u savezu s Fran-

cuskom, jednom kapitalističko-imperijalističkom zemljom. Taj će savez hiti od slabe koristi Rusiji ako francuski kapitalizam ne bude snažan, pa stoga komunistička politika u Francuskoj mora biti antirevolucionarna. To ne znači samo da francuski komunisti sad koračaju iza trobojnice i pjevaju Marseljezu, već i da su morali napustiti svaku efikasnu agitaciju u francuskim kolonijama. Nisu prošle ni tri godine otkako je Thorez, sekretar Komunističke partije Francuske, izjavljivao kako francuske radnike nitko neće nasamariti i natjerati da se bore protiv svojih njemačkih drugova;¹⁸ on je sad jedan od najglasnijih patriota u Francuskoj. Ključ za ponašanje komunističke partije u bilo kojoj zemlji, jesu vojni odnosi te zemlje, stvarni ili potencijalni, sa SSSR. U Engleskoj, na primjer, položaj je još neizvjestan, i zbog toga je engleska komunistička partija još neprijateljski raspoložena prema nacionalnoj vladi i, naoko, protivna ponovnom naoružavanju. Ako, međutim, Velika Britanija uđe u savez ili vojni sporazum s SSSR, engleski komunisti, kao i francuski komunisti, neće imati izbora već će postati dobri patrioti i imperijalisti; već postoje znakovi koji to nagovještavaju. U Španjolskoj, komunistička je »linija« bila nedvojbeno pod utjecajem činjenice da će se Francuska, saveznik Rusije, oštro usprotiviti revolucionarnom susjedu te dići nebo i zemlju kako bi spriječila oslobađanje španjolskog Maroka. Daily Mail, sa svojim pričama o crvenoj revoluciji koju financira Moskva, još je gore pogriješio nego inače. Zapravo, revoluciju u Španjolskoj spriječili su, više od svih drugih, komunisti. Kasnije, kad su desničarske snage imale punu vlast, komunisti su se pokazali voljnima ići mnogo dalje od liberala u progona revolucionarnih vođa.¹⁹

Pokušao sam ocrtati općenit tijek španjolske revolucije u toku prve godine, zato što to olakšava razumijevanje situacije u svakom određenom trenutku. Ali ne želim time reći da sam u veljači imao sva ova mišljenja koja sam gore naveo. Ponajprije, stvari koje su mi najviše otvorile oči još se nisu bile dogodile, a i inače moje su se simpatije donekle razlikovale od sadašnjih. Djelomično je uzrok bio u tome što me politička strana nije zanimala i prirodno sam reagirao protiv stajališta o kojem sam najviše slušao – naime, protiv stajališta POUM i ILP. Bio sam Englez među, većinom, članovima ILP, uz nekoliko članova komunističke partije među njima, a većina je od njih bila politički obrazovanija od mene. Tjednima uzastopce, za vrijeme dosadnog razdoblja kad se oko Huesce ništa nije događalo, nalazio sam se usred političkih rasprava koje praktički nikad nisu prestajale. Na propuhu smrdljiva štaglja seljačke kuće gdje smo bili smješteni, u zagušljivoj tmini zemunica, iza grudobrana u ledenim ponoćnim satima, neprekidno se debatiralo o proturječnim partijskim »linijama«. Među Španjolcima je bilo isto, a i glavna tema većine novina koje smo dobivali, bile su međupartijske zavade. Čovjek bi morao biti gluh ili imbecilan a da ne pokupi neke ideje o tome koje ideje zastupaju različite partije.

Sa stajališta političke teorije, postojale su samo tri važne partije – PSUC, POUM i CNT-FAI, neprecizno poznata kao anarhistička. Spominjem najprije PSUC, kao najznačajniju; to je bila partija koja je na kraju trijumfirala, a čak je i u to vrijeme bila u vidljivom usponu.

Kad se govori o »liniji« PSUC, nužno je objasniti da se zapravo misli na »liniju« komunističke partije. PSUC (Partido Socialista Unificado de Cataluña) bio je socijalistička partija Katalonije; osnovan je početkom rata spajanjem različitih marksističkih partija, uključujući i Komunističku partiju Katalonije, no sad je bio potpuno pod kontrolom komunista i učlanjen u Treću internacionalu. Drugdje u Španjolskoj nije bilo formalnog stapanja socijalista i komunista, no stajališta

¹⁸ U Poslaničkom domu, u ožujku 1935.

¹⁹ Najbolji uvid u međusobno djelovanje partija na strani vlade pruža knjiga Franza Borkenaua, »Španjolska arena«. To je daleko najbolja knjiga koja se dosad pojavila o španjolskom ratu.

komunista i stajališta desnih socijalista posvuda su se mogla smatrati jedinstvenima. Grubo govoreći, PSUC je bio politički organ UGT (Union General de Trabajadores),²⁰ socijalističkih sindikata. Članstvo tih sindikata širom Španjolske brojilo je oko milijun i pol ljudi. Imali su brojne sekcije manualnih radnika, no otkako je počeo rat, preplavio ih je velik dotok članova iz srednje klase, jer su u ranim »revolucionarnim« danima ljudi svih vrsta smatrali korisnim pridružiti se ili UGT ili CNT. Te su se dvije grupe sindikata isprepletale, ali od njih je CNT nedvojbenije bio organizacija radničke klase. PSUC je prema tome bio partija sastavljena djelomično od radnika, a djelomično od sitne buržoazije – trgovaca, činovnika i imućnijih seljaka. »Linija« PSUC, koja se propovijedala u komunističkom i prokomunističkom tisku širom svijeta, bila je otprilike ovakva:

»Trenutačno ništa nije važno osim dobivanja rata; bez pobjede u ratu, sve ostalo je beznačajno. Zato ovo nije trenutak za razgovore o ustrajanju na nastavku revolucije. Ne možemo sebi dopustiti da odbijemo seljake namećući im kolektivizaciju, i ne možemo dopustiti da zapušimo srednje klase koje se sad bore na našoj strani. Iznad svega, moramo, zbog djelotvornosti, eliminirati revolucionarni kaos. Moramo imati jaku središnju vladu umjesto lokalnih komiteta i moramo imati prikladno obučenu i potpuno militariziranu vojsku pod jedinstvenim zapovjedništvom. Prilijepiti se uz fragmentarnu radničku kontrolu i brbljave revolucionarne fraze više je nego beskorisno; to nije samo opstruktivno, već čak i kontrarevolucionarno, zato što vodi prema razdorima koje fašisti mogu upotrijebiti protiv nas. U ovoj fazi mi se ne borimo za diktaturu proletarijata, mi se borimo za parlamentarnu demokraciju. Tko god pokuša pretvoriti civilni rat u socijalnu revoluciju, ide na ruku fašistima pa je u stvari, ako ne i po namjeri, izdajnik.«

»Linija« POUM razlikovala se od toga u svakoj točki osim, naravno, što se tiče važnosti da se dobije rat. POUM (Partido Obrero de Unificacion Mandsta) bio je jedna od onih disidentskih komunističkih partija koje su se posljednjih nekoliko godina pojavile u mnogim zemljama kao posljedica opozicije »staljinizmu«; to jest, promjeni, stvarnoj ili prividnoj, u komunističkoj politici. Bila je sastavljena dijelom od bivših komunista, a dijelom od jedne prijašnje partije, Radničkog i seljačkog bloka. Brojno je to bila mala partija,²¹ nije imala mnogo utjecaja izvan Katalonije, a značajna je prvenstveno zato što je imala neobično visok udio politički svjesnih članova. U Kataloniji je njezino glavno uporište bila Lerida. Ona nije predstavljala nijedan segment sindikata. Milicionari POUM bili su većinom članovi CNT, ali stvarni članovi partije općenito su pripadali UGT. Međutim, POUM je imao nekakva utjecaja jedino u CNT. »Linija« POUM bila je približno ova:

»Besmisleno je govoriti o otporu fašizmu uz pomoć buržoaske »demokracije«. Buržoaska »demokracija« samo je drugo ime za kapitalizam, kao što je to i fašizam; boriti se protiv fašizma u korist »demokracije« znači boriti se protiv jednog oblika kapitalizma u korist drugog, koji se svakog trenutka može pretvoriti u prvi. Jedina stvarna alternativa fašizmu jest vlast radnika. Jedino što se iole izvjesno može reći o članstvu španjolskih političkih stranaka, jest da je svaka stranka precjenjivala svoj

²⁰ Opći savez radnika. (prev.)

²¹ Brojke o članstvu POUM su ovakve: srpanj 1936, 10.000; prosinac 1936, 70.000; lipanj 1937, 40.000. Ali one su iz izvora POUM. Neka nesklona procjena vjerojatno bi ih prepolovila.

broj. Ako zacrtate ijedan cilj manji od ovoga, ili ćete prepustiti pobjedu Francu, ili ćete, u najboljem slučaju, pustiti fašizam na stražnja vrata. U međuvremenu radnici se moraju čvrsto držati svakog djelića onog što su osvojili; ako bilo što propuste polubružoaskoj vladi, mogu biti sigurni da će biti prevareni. Radničke milicije i policijske snage moraju se sačuvati u sadašnjem obliku i svakom pokušaju da se one »buržoazificiraju« mora se pružiti otpor. Ne budu li radnici upravljali oružanim snagama, oružane snage upravljat će radnicima. Rat i revolucija su neodvojivi.«

Anarhističko stajalište nije tako lako definirati. Neodređeni termin »anarhisti« upotrebljava se da bi obuhvatio mnoštvo ljudi vrlo različitih mišljenja. Jedna velika grupa sindikata što je činila CNT (Confederacion Nacional de Trabajadores),²² sa ukupno oko dva milijuna članova, imala je kao svoj politički organ FAI (Federacion Anarquista Iberica),²³ dakle pravu anarhističku organizaciju. No čak ni članovi FAI, iako su uvijek, kao možda i većina Španjolaca, bili zadodeni primjesama anarhističke filozofije, nisu nužno bili anarhisti u pravom smislu. Osobito su nakon početka rata skrenuli više prema uobičajenom socijalizmu, jer su ih okolnosti prisilile na sudjelovanje u centraliziranoj administraciji, čak i na to da odbace sve svoje principe ulaskom u vladu. Ipak, oni su se fundamentalno razlikovali od komunista, toliko da su, poput POUM, težili vlasti radnika, a ne parlamentarnoj demokraciji. Prihvatili su parolu POUM: »Rat i revolucija su neodvojivi«, iako su u tome bili manje dogmatični. Ukratko, CNT-FAI zastupali su: (1) Izravnu vlast radnika koji rade na određenom području, dakle u transportu, tekstilnim tvornicama itd.; (2) Upravu lokalnih komiteta i otpor svim oblicima centraliziranog režima čvrste ruke; (3) Beskompromisno neprijateljstvo prema buržoaziji i crkvi. Ova posljednja točka, iako najnepreciznija, bila je najvažnija. Anarhisti su bili u opreci s većinom takozvanih revolucionara, utoliko što je njihova mržnja prema privilegijama i nepravdi bila savršeno autentična, iako su im principi bili pomalo neodređeni. Filozofski, komunizam i anarhizam nalaze se na dva različita pola. Praktički – to jest oblikom društva prema kojem se teži – razlika je uglavnom u naglasku, ali je posve nepromisljiva. Naglasak komunista je uvijek na centralizmu i efikasnosti, a naglasak anarhista na slobodi i jednakosti. Anarhizam je u Španjolskoj duboko ukorijenjen i vjerojatno će nadživjeti komunizam kad nestane ruskog utjecaja. U toku prva dva mjeseca rata, situaciju su, više od svih drugih, spasili anarhisti, a i mnogo kasnije od toga anarhistički su milicionari, unatoč svojoj nedisciplini, bili poznati kao najbolji borci među čisto španjolskim snagama. Otprilike od veljače 1937. nadalje, moglo se do stanovitog stupnja smatrati da između anarhista i POUM nema razlike. Da su anarhisti, POUM i lijevo krilo socijalisti bili na početku dovoljno razumni te se udružili i nametnuli realističnu politiku, povijest toga rata mogla je biti drukčijom. Ali na samom početku, kad se činilo da revolucionarne partije drže konce u rukama, to nije bilo moguće. Između anarhista i socijalista postojala je stara kivnost, POUM je, kao marksistički, bio skeptičan prema anarhizmu, dok prema čisto anarhističkom stajalištu »trockizam« POUM nije bio mnogo bolji od »staljinizma« komunista. No ipak, komunistička taktika nastojala je združiti te dvije partije. Kad se POUM priključio kobnim svibanjskim borbama u Barceloni, to je bila uglavnom nagonaska vjernost CNT, a kasnije, kad je POUM ugušen, anarhisti su bili jedini koji su se usudili podići glas u njihovu obranu.

²² Nacionalna konfederacija radnika. (prev.)

²³ Iberijska anarhistička federacija. (prev.)

Tako je, grubo govoreći, raspored snaga bio ovakav: s jedne strane CNT-FAI, POUM i jedna frakcija socijalista koji su zastupali vlast radnika; s druge strane desni socijalisti, liberali i komunisti koji su zastupali centraliziranu vladu i militariziranu vojsku.

Lako je shvatiti zašto sam se, u to vrijeme, priklonio komunističkom stajalištu, a ne POUM. Komunisti su imali jasnu praktičnu politiku, očito bolju politiku sa stajališta zdravog razuma koji gleda samo nekoliko mjeseci unaprijed. A politika POUM od danas do sutra, s njegovom propagandom i tako dalje, bila je nedvojbeno neizrecivo loša; mora da je bilo tako, jer bi oni inače privukli više sljedbenika. Stvar je konačno zaključila činjenica – tako se meni činilo – što su komunisti napredovali s ratom, dok smo mi i anarhisti stajali u mjestu. U ono vrijeme to je bilo općenito mišljenje. Komunisti su osvojili vlast i ogromno povećanje članstva pridobivši srednju klasu protiv revolucionara, ali djelomično i zato što se činilo da su jedino oni sposobni dobiti rat. Zahvaljujući ruskom oružju i sjajnoj obrani Madrida koju su izvojevale trupe uglavnom pod komunističkom kontrolom, komunisti su postali herojima Španjolske. Kao što netko reče, svaki ruski avion koji je letio iznad nas bio je komunistička propaganda. Revolucionarno čistunstvo POUM, iako sam shvaćao njegovu logiku, činilo mi se prilično besplodnim. Uostalom, jedina je važna stvar bila dobiti rat.

U međuvremenu, paklenske međupartijske borbe vodile su se u novinama, brošurama, plakatima, knjigama – posvuda. Novine koje sam u to vrijeme viđao bili su najčešće listovi POUM, *La Batalla* i *Adelante*, i njihovo neprekidno zagrižljivo kritiziranje »kontrarevolucionarnog« PSUC činilo mi se gnjavatorskim i zamornim. Kasnije, kad sam pomnije proučavao novine PSUC i komunističke, shvatio sam da je POUM gotovo nedužan u usporedbi sa svojim protivnicima. Osim svega ostalog, imali su mnogo manje mogućnosti. Za razliku od komunističkih, oni nisu imali uporišta nigdje u tisku izvan vlastite zemlje, a u Španjolskoj su bili u izvanredno nepovoljnom položaju jer je novinska cenzura bila uglavnom pod komunističkom kontrolom, što je značilo da su listovi POUM mogli lako biti ukinuti ili kažnjeni ako bi rekli što opasno. Isto tako, treba biti pošten prema POUM i reći da oni, iako su držali beskrajne propovijedi o revoluciji i citirali Lenjina *ad nauseam*, obično nisu posezali za osobnim klevetama. Također su svoje polemike ograničavali na novinske članke. Njihovi veliki šareni plakati namijenjeni široj publici (plakati su važni u Španjolskoj, s brojnim nepismenim stanovništvom) nisu napadali suparničke partije, već su jednostavno bili antifašistički ili apstraktno revolucionarni; takve su bile i pjesme koje su pjevali milicionari. Komunistički napadi bili su nešto posve drugo. Nekima od njih morat ću se pozabaviti kasnije u knjizi. Ovdje mogu samo ukratko naznačiti komunističku liniju napada.

Na površini, sukob između komunističke i POUM odnosio se na taktiku. POUM je bio za revoluciju bez odgode, a komunisti ne. To je još u redu; i za jednu i za drugu stranu moglo se mnogo toga reći. Nadalje, komunisti su tvrdili da propaganda POUM razjedinjuje i slabi vladine snage i time ugrožava rat; i opet, iako se s tim konačno ne slažem, i to bi se moglo dosta dobro opravdati. Ali sad dolazi osebujnost komunističke taktike. S početka oprezno, zatim sve glasnije, počeli su tvrditi da POUM razjedinjuje vladine snage ne svojim lošim procjenama, već namjerno. Ustvrđeno je da je POUM tek banda ogorčenih fašista, plaćenika Franca i Hitlera, koja nameće pseudorevolucionarnu politiku kao način da se pomogne fašizmu. POUM je bio »trockistička« organizacija i »Francova peta kolona«. Iz toga je proizlazilo da su tisuće pripadnika radničke klase, uključujući i osam tisuća vojnika koji su se smrzavali u rovovima na frontu te stotine stranaca koji su došli u Španjolsku da bi se borili protiv fašizma, često žrtvujući time sredstva za život i svoju nacionalnost – jednostavno izdajnici koje plaća neprijatelj. A ta se priča širila čitavom Španjolskom

plakatima itd. i neprekidno ponavljala u komunističkoj i prokomunističkoj štampi širom svijeta. Mogao bih citatima ispuniti pol tuceta knjiga, kad bih ih odlučio prikupiti.

Evo, dakle, što su govorili o nama: mi smo bili trockisti, fašisti, izdajice, ubojice, kukavice, špijuni i tako dalje. Priznajem da to nije bilo ugodno, osobito ako bismo pomislili na neke ljude koji su za to bili odgovorni. Nije ugodno gledati španjolskog petnaestogodišnjeg dječaka kojeg u nosilima prenose linijom, ošamućena bijelog lica koje viri iz pokrivača, i sjetiti se slatkorječivih osoba u Londonu i Parizu koji pišu pamflete da bi pokazali kako je taj dječak prerušeni fašist. Jedno je od najgroznijih obilježja rata to da čitava ratna propaganda, sva galama, i laži i mržnja dolaze neizbježno od ljudi koji se ne bore. Milicionari PSUC koje sam poznao na liniji, komunisti iz internacionalnih brigada koje bih sretao s vremena na vrijeme, nikad me nisu nazivali trockistom ili izdajnikom; takve su stvari prepuštali novinarima u pozadini. Ljudi koji su pisali pamflete protiv nas i koji su nas klevetali u novinama, svi su ostajali u sigurnosti svojih domova, ili u najgorem slučaju u redakcijama Valencije, stotine kilometara od metaka i blata. A osim javnih kleveta u okviru međupartijskih sukoba, sve uobičajene ratne besmislice, raspaljivačke govore, bombastične fraze, klevetanje neprijatelja – sve su to činili, kao i obično, ljudi koji se nisu borili i koji bi u mnogim slučajevima radije bježali stotinjak kilometara nego da se bore. Jedan od najturobnijih efekata toga rata bila je pouka što sam je dobio o tome da je ljevičarska štampa u svakom aspektu jednako lažljiva i nepoštena kao i ona desničarska.²⁴ Iskreno držim da se na našoj strani – na strani vlade – taj rat razlikovao od običnih, imperijalističkih ratova; ali to se nikad ne bi moglo dokučiti s obzirom na prirodu ratne propagande. Borbe tek što su počele, a i lijeve i desne novine istodobno su se bacile u istu kloaku zloupotreba. Svi se sjećamo velikog naslova *Daily Maila*: »CRVENI RAZAPINJU NA KRIŽ OPATICE«, dok je, prema *Daily Workeru*, Francova Legija stranaca »bila sastavljena od ubojica, trgovaca bijelim robljem, narkomana i taloga svake evropske zemlje«. Još u listopadu 1937, *New Statesman* pogostio nas je pričama o fašističkim barikadama napravljenim od tijela žive djece (najnespretnija stvar za izradu barikada), a gospodin Arthur Bryant je izjavljivao kako je »u lojalističkoj Španjolskoj najobičnija stvar nekom konzervativnom trgovcu otpiliti noge.« Ljudi koji pišu takve stvari nikad se ne bore; možda vjeruju da pisanje nadomješta borbu. To je isto u svim ratovima; vojnici se bore, novinari dižu galamu, a nijedan »istinski patriot« nikad se ni ne približi rovovima na fronti, osim za kratkog propagandnog obilaska. Ponekad me tješi kad se sjetim da avion mijenja uvjete ratovanja. Kad dođe idući veliki rat, možda ćemo vidjeti prizor bez presedana u povijesti, gorljivog šovinističkog rodoljuba s rupom od metaka u sebi.

Taj je rat, koliko se ticalo njegova žurnalističkog dijela, bio jednako prljav kao i svi drugi ratovi. Ali postojala je jedna razlika, naime dok novinari obično čuvaju svoje najubitačnije pogrde za neprijatelja, u ovom slučaju, kako je vrijeme prolazilo, komunisti i POUM počeli su pisati mnogo ogorčenije jedni o drugima nego o fašistima. Pa ipak, tada nekako nisam to uspijevao shvaćati vrlo ozbiljno. Međupartijske zadjevice bile su dosadne i čak odvratne, no djelovalo mi je to poput kućnih prepirki. Nisam vjerovao da će to išta promijeniti ili da postoji neka doista nepomirljiva razlika među politikama. Shvatio sam da se komunisti i liberali bore kako ne bi dopustili da se revolucija nastavi; ali nisam shvatio da će možda biti u stanju zaokrenuti je *unatrag*.

²⁴ Moram kao iznimku navesti *Manchester Guardian*. U vezi s ovom knjigom morao sam pregledati arhive mnogih engleskih novina. Od naših velikih listova, *Manchester Guardian* je jedini koji je u meni potakao veliko poštovanje zbog svoga poštenja.

Za to je postojao dobar razlog. Cijelo sam to vrijeme bio na fronti, a na fronti se socijalna i politička atmosfera nije mijenjala. Otišao sam iz Barcelone početkom siječnja i nisam išao na odsustvo sve do konca travnja; a čitavo to vrijeme – zapravo još i kasnije – u dijelu Aragonije pod kontrolom anarhističkih i POUM trupa održali su se isti uvjeti, barem naizgled. Revolucionarna atmosfera ostala je onakva kakvu sam je upoznao u početku. General i redov, seljak i milicionar, i dalje su se susretali kao jednaki; svi su dobivali istu plaću, nosili istu odjeću, jeli istu hranu i govorili jedan drugome »ti« i »druže«; nije bilo klase gazda, ni klase slugu, ni prosjaka, ni prostitutki, ni odvjetnika, ni svećenika, nikakva lizanja čizama, dodirivanja kapa. Udisao sam zrak jednakosti i bio sam dovoljno naivan da zamislim kako on postoji širom Španjolske. Nisam shvaćao da sam manje ili više slučajno izoliran među najrevolucionarnijim dijelom španjolske radničke klase.

Stoga, kad su mi moji politički obrazovaniji drugovi rekli da je nemoguće zauzeti čisto militaristički stav prema ratu, te da se izbor nalazi između revolucije i fašizma, bio sam im se sklon nasmijati. Sve u svemu, prihvatio sam komunističko stajalište koje se sažimalo na ovo: »Ne možemo govoriti o revoluciji tako dugo dok ne dobijemo rat«, a ne stajalište POUM koje se sažimalo na ovo: »Moramo ići naprijed ili ćemo krenuti natrag.« Kad sam kasnije zaključio da je POUM bio u pravu, ili barem više nego što su to bili komunisti, to uopće više nije bilo stvar teorije. Na papiru, komunistički su argumenti bili u redu; nevolja je bila u tome što je, zbog njihova stvarnog ponašanja, bilo teško povjerovati da ih oni pošteno promiču. Često ponavljana parola: »Najprije rat, a poslije revolucija«, iako je u nj odano vjerovao svaki prosječni milicionar POUM koji je iskreno mislio da će se revolucija moći nastaviti kad se dobije rat, bio je opsjena. Ono što su komunisti činili nije bilo odgađanje španjolske revolucije do pogodnijeg doba, već briga da se ona nikad ne dogodi. To je postajalo sve očitije kako je vrijeme prolazilo, kako se vlast sve više i više otimala iz ruku radničke klase i kako je sve više revolucionara svih vrsta bacano u zatvor. Svaki se potez izvodio u ime vojne nužnosti, jer je ta izlika bila, da tako kažemo, pri ruci, ali svrha je bila da se radnici odagnaju iz povlaštena položaja, u položaj iz kojeg će im, kad rat završi, biti nemoguće oduprijeti se ponovnom uvođenju kapitalizma. Molim vas da uvažite kako ja ništa ne govorim protiv komunista koji su bili vojnici i podoficiri, a najmanje protiv tisuće komunista koji su herojski poginuli ispred Madrida. Ali ti ljudi nisu upravljali partijskom politikom. Kad je riječ o ljudima na višim položajima, nezamislivo je da oni nisu djelovali otvorenih očiju.

No, na kraju krajeva, rat je vrijedilo dobiti makar revolucija i bila izgubljena. A na koncu sam počeo sumnjati da li komunistička politika, na dulju stazu, pridonosi pobjedi. Čini se da su samo vrlo rijetki ljudi shvaćali da u različitim razdobljima rata može biti prikladna i različita politika. Anarhisti su vjerojatno spasili situaciju u prva dva mjeseca, ali oni nisu bili u stanju organizirati otpor iza određene točke; komunisti su vjerojatno spasili situaciju u listopadu-prosinu, ali dobiti potpuno rat to je bilo druga stvar. U Engleskoj je komunistička ratna politika prihvaćena bez pitanja, zato što je dopušteno da samo vrlo malo kritike na njezin račun dopre u štampu i zato što je njezina opća linija – srediti revolucionarni kaos, ubrzati proizvodnju, militarizirati vojsku – zvučala realistično i djelotvorno. No valja istaknuti njezine inherentne slabosti.

Da bi se spriječila svaka revolucionarna tendencija i rat učinio što sličnijim svakom običnom ratu, postalo je nužno odbaciti strategijske mogućnosti koje su stvarno postojale. Opisao sam kako smo bili naoružani, ili nenaoružani, na aragonskoj fronti. Gotovo i nema sumnje da je oružje namjerno zadržano od straha da prevelike količine ne dospiju u ruke anarhista koji bi ga kasnije upotrijebili za neku revolucionarnu svrhu; kao posljedica toga, velika aragonska ofanziva koja bi natjerala Franca da se povuče iz Bilbaoa i, vjerojatno, iz Madrida, nikad se nije dogodila. No

to je bilo razmjerno manje važno. Važnije je bilo nešto drugo: kad je jedanput rat sveden na »rat za demokraciju«, postalo je nemoguće zatražiti ma kakvu opsežniju pomoć radničke klase u inozemstvu. Suočimo li se sa činjenicama, moramo priznati da je radnička klasa svijeta španjolski rat uzimala s rezervom. Deseci tisuća pojedinaca dolazili su se boriti, ali deseci milijuna iza njih ostajali su apatični. U toku prve godine rata, kako se smatra, čitava je britanska javnost priložila različitim fondovima »za pomoć Španjolskoj« oko četvrt milijuna funti – vjerojatno manje no što u jednom tjednu potroše za odlazak u kino. Način na koji je radnička klasa u demokratskim zemljama doista mogla pomoći španjolskim drugovima, bilo bi industrijsko djelovanje – štrajkovi i bojkoti. No pista se takva nije nikad ni počelo događati. Laburistički i komunistički lideri posvuda su izjavljivali da je to nezamislivo; i nedvojbeno su imali pravo, tako dugo dok su vikali iz sveg glasa da »crvena« Španjolska nije »crvena«. Poslije 1914–18, »rat za demokraciju« dobio je zloslutan prizvuk. Godinama su sami komunisti poučavali borbene radnike u svim zemljama da je »demokracija« ugladeno ime za kapitalizam. Reći najprije »Demokracija je prevara«, a potom »Borite se za demokraciju!« nije dobra taktika. Da su, uz ogroman prestiž Sovjetskog Saveza iza sebe, pozvali radnike svijeta ne u ime »demokratske Španjolske« već u ime »revolucionarne Španjolske«, teško je povjerovati da ne bi bilo odgovora.

Ali što je bilo najvažnije, s nerevolucionarnom politikom bilo je teško, ako ne nemoguće, udariti na Francovo zaleđe. Do ljeta 1937. Franco je kontrolirao brojnije stanovništvo – mnogo brojnije, ako se uračunaju i kolonije – s otprilike jednako brojnim trupama. Kao što svatko zna, uz neprijateljski raspoloženo stanovništvo za leđima nemoguće je održati vojsku na bojištu bez jednako tako velike vojske koja će nadzirati komunikacije, suzbijati sabotaze itd. Očito je, prema tome, da nije bilo pravog narodnog pokreta u Francovoj pozadini. Bilo je nezamislivo da bi narod na njegovom teritoriju, u najmanju ruku gradski radnici i siromašniji seljaci, voljeli ili željeli Franca, ali sa svakim zaokretom udesno superiornost vlade postajala je manje očitom. Odgovor na sve pruža slučaj Maroka. Zašto nije bilo ustanka u Maroku? Franco je pokušavao uspostaviti sramotnu diktaturu, a Mauri su zapravo bili skloniji njemu nego vladi Narodnog fronta! Bjelodana je istina da nije bilo nikakva pokušaja da se raspiri ustanak u Maroku, jer bi to značilo dati ratu revolucionarno tumačenje. Ako se Maure htjelo uvjeriti u dobre namjere vlade, osnovna bi nužnost bila proglasiti oslobođenje Maroka. A možemo zamisliti kako bi Francuzi time bili oduševljeni! Najbolja strategijska mogućnost rata odbačena je u jalovoj nadi da će se time potkupiti francuski i britanski kapitalizam. Osnovna je tendencija komunističke politike bila da taj rat svede na običan nerevolucionarni rat u kojem se vlada borila s golemim poteškoćama. Jer, rat takve vrste mora se dobiti uz pomoć mehaničkih sredstava, to jest, konačno, uz pomoć neograničenih dobava oružja; a vladin glavni dobavljač oružja, SSSR, bio je geografski u daleko nepovoljnijem položaju u usporedbi s Italijom i Njemačkom. Možda je parola POUM i anarhista: »Rat i revolucija su neodvojivi« bila manje sanjarska nego što je zvučala.

Iznio sam svoje razloge za mišljenje da je komunistička antirevolucionarna politika bila pogrešna, ali ukoliko je riječ o njezinu djelovanju na rat, nadam se da moje prosuđivanje nije točno. Tisuću se puta nadam da je pogrešno. Želio bih da taj rat bude dobiven ma kojim načinom. I naravno, još ne možemo reći što bi se moglo dogoditi. Vlada opet može zaokrenuti ulijevo, Mauri se mogu sami pobuniti, Engleska može odlučiti da iskupi Italiju, rat se može dobiti čistim vojnim načinom – to se ne zna. Neka gornja mišljenja ostanu, a vrijeme će pokazati koliko sam imao pravo ili ne.

No u veljači 1937. još nisam posve shvaćao stvari u tom svjetlu. Dodijala mi je neaktivnost na aragonskoj fronti i bio sam uglavnom svjestan da nisam dao svoj puni doprinos borbi. Sjetio

bih se regrutnog plakata u Barceloni koji je optužujući pitao prolaznike: »Što ste vi učinili za demokraciju?« i osjećao da bih mogao odgovoriti samo: »Uzimao sam svoje sljedovanje.« Kad sam se priključio miliciji, obećao sam sebi da ću ubiti jednog fašista – uostalom, da je svaki od nas ubio jednoga, ubrzo bi bili istrijebljeni – a nikoga još nisam ubio, jedva da sam imao i prilike za to. I naravno, želio sam ići u Madrid. Svatko je u vojsci, ma kakva bila njegova politička mišljenja, uvijek želio ići u Madrid. To bi vjerojatno značilo odlazak u internacionalne čete, jer je POUM sad imao vrlo malo trupa kod Madrida, a anarhisti ne tako mnogo kao prije.

Za sada se, naravno, moralo ostati na liniji, ali svima sam govorio da ću, kad odemo na odsustvo, prijeći, ako je moguće, u internacionalne jedinice, što je značilo da ću se podvrci komunističkoj kontroli. Razni su me ljudi pokušavali odgovoriti, ali nitko me nije pokušao spriječiti. Treba reći da je u POUM bilo vrlo malo progona otpadnika, možda nedovoljno s obzirom na njihove specijalne prilike; osim profašista, nikoga se nije kažnjavalo zbog pogrešnih političkih stajališta. Mnogo sam vremena proveo u miliciji oštro kritizirajući »liniju« POUM, ali nikad zbog toga nisam imao neprilika. Nije čak bilo nikakva pritiska na pojedince da postanu politički članovi partije, iako mislim da je većina milicionara to bila. Ja se nikad nisam priključio partiji – što mi je kasnije, kad je POUM razbijen, bilo zapravo žao.

6

U međuvremenu, dan za danom – točnije noći za noći – stalno isto, rutinska zanimanja. Stražarenje, patrole, kopanje; blato, kiša, zavijanje vjetera i povremeni snijeg. Tek kad smo dobro na zašli u travanj, noći su postale primjetno toplije. Gore na visoravni, ožujski dani bili su uglavnom poput engleskog ožujka, s bistrim plavim nebom i gnjavatorskim vjetrom. Ozimi ječam bio je visok tridesetak centimetara, na stablima trešanja nastajali su grimizni pupovi (linija je tu prolazila napuštenim voćnjacima i povrtnjacima), a ako biste pretražili jarke, pronašli biste ljubičice i vrstu divljih zumbula, poput kržljavih primjeraka zvončića. Neposredno iza linije tekao je krasan, zelen, žuborav potok, prva prozirna voda koju sam vidio otkako sam došao na frontu. Jednog sam dana stisnuo zube i kliznuo do rijeke kako bih se okupao prvi put u šest tjedana. To se moglo nazvati vrlo kratkim kupanjem, jer je voda bila uglavnom od rastopljena snijega i ne mnogo iznad ledišta. U međuvremenu se ništa nije dogodilo, nikad se ništa nije događalo. Englezi su uobičajili govoriti da to nije rat, već prokleti igrokaz. Zapravo i nismo bili pod izravnom vatrom fašista. Jedina je opasnost dolazila od zalutalih metaka koji su, s obzirom na to da su linije na obje strane bile zavojite, stizali iz nekoliko smjerova. Svi unesrećeni u to vrijeme stradali su od zalutalih metaka. Arthur Clinton dobio je tajanstveni metak koji mu je smrskao lijevo rame i onesposobio ruku, bojim se zauvijek. Bilo je nešto topovske vatre, no krajnje nedjelotvorne. Fijukanje i tresak granata smatralo se blagom diverzijom. Fašisti nikad nisu bacili granate na naš grudobran. Nekoliko stotina metara iza nas nalazila se seoska kuća nazvana La Granja, imala je velike gospodarske zgrade, a služila je kao skladište, štab i kuhinja za taj dio linije. Na nju su se ustremili fašistički strijelci, ali bili su udaljeni pet ili šest kilometara i nikad nisu dovoljno dobro gađali pa bi tek razbili prozore i okrhnuili zidove. U opasnosti ste bili samo ako biste se slučajno uspinjali cestom kad bi započela paljba te bi granate padale na polja oko vas. Čovjek je gotovo smjesta naučio tajanstveno umijeće raspoznavanja blizine na koju će granata pasti prema zvuku koji je proizvodila. Granate koje su fašisti tada ispaljivali bile su traljavo loše. Iako im je promjer bio 150 mm, stvarale bi krater samo oko dva metra širok i metar dubok, a najmanje jedna od

četiri ne bi ni eksplodirala. Postojale su uobičajene romantične priče o sabotazama u fašističkim tvornicama i neeksplozivnim granatama u kojima se, umjesto naboja, nalazio komad papira s riječima »Crvena fronta«, ali ja nijednu nisam vidio. Istina je bila da su granate bile beznadno stare; netko je pronašao mjedeni upaljač čahure s utisnutim datumom iz 1917. godine. Fašistički topovi bili su iste marke i kalibra kao i naši te bi se neeksplozivne granate često reparirale i ispaljivale natrag. Pričalo se da postoji jedna stara granata s vlastitim nadimkom koja je danima putovala tamo-amo, nikad ne eksplodiravši.

Noću bi male patrole odlazile na ničiju zemlju i ležale u jarcima blizu fašističkih linija, slušajući zvukove (trube, automobilske trube i tako dalje) koji su nagovještavali aktivnosti u Huesci. Fašističke trupe neprekidno su dolazile i odlazile, a njihov broj mogao se donekle procijeniti prema izvještajima tih slušača. Uvijek smo dobivali specijalne naredbe da izvijestimo o crkvenim zvonima. Činilo se da su fašisti uvijek odlazili na misu prije akcije. U poljima i voćnjacima bilo je napuštenih zemljanih koliba koje se moglo bezopasno istražiti uz pomoć zapaljene šibice ako biste zamračili prozore. Ponekad bismo naišli na kakav vrijedan plijen, kao što je sjekirica ili fašistička boca za vodu (bolja od naše i vrlo tražena). Moglo se istraživati i danju, ali većinom se to moralo raditi puzeći na sve četiri. Bilo je neobično vući se tim praznim, plodnim poljima gdje je sve zastalo upravo u trenutku berbe. Prošlogodišnji urod nije ni dotaknut. Neobrezani vinogradi raspuzali se po tlu, klipovi na uspravnim kukuruzima otvrdli poput kamena, blitva i šećerna repa hipertrofirale do velikih drvenastih kvrga. Kako su seljaci morali proklinjati obje vojske! Ponekad bi grupe ljudi odlazile skupljati krumpir na ničiju zemlju. Oko kilometar i pol s naše desne strane, gdje su se linije približavale, nalazila se njiva s krumpirom koju smo često pohađali i mi i fašisti. Mi smo tamo odlazili danju, oni samo noću, a nadzirali su je naši mitraljezi. Jedne noći, na našu zlovolju, otišli su *en masse* i počistili čitavu njivu. Otkrili smo nešto dalje drugu njivu, gdje praktički nije bilo nikakva zaklona pa se krumpir morao skupljati ležeći na trbuhu – vrlo zamoran posao. Ako bi vas opazili njihovi mitraljesci, morali biste se stanjiti poput štakora koji se provlači ispod vrata, dok bi meci razbijali grude zemlje nekoliko metara od vas. No tada se činilo da to ipak vrijedi raditi. Krumpira je bilo sve manje. Ako biste uspjeli skupiti vreću, mogli ste ih odnijeti u kuhinju i zamijeniti za punu bocu kave.

A još se uvijek ništa nije događalo, činilo se da se nikad ništa i neće dogoditi. »Kad ćemo napasti? Zašto ne napadamo?« bila su pitanja koja ste slušali dan i noć i od Španjolca i od Engleza. Kad pomislite što znači borba, neobično je da se vojnici žele boriti, a ipak to nedvojbeno žele. U pozicijskom ratovanju postoje tri stvari za kojima svi vojnici čeznu: bitka, više cigareta i jednodnevno odsustvo. Sad smo bili nešto bolje naoružani nego prije. Svaki je čovjek, umjesto pedeset, imao sto pedeset metaka, a postupno smo dobivali bajonete, čelične šljemove i poneku bombu. Neprekidno se govorkalo o predstojećim bitkama, ali mislim da su se te glasine namjerno širile kako bi se održao duh trupa. Nije trebalo mnogo vojnog znanja da bi se shvatilo kako s ove strane Huesce neće biti nikakvih velikih akcija, barem za neko vrijeme. Strateška točka bila je cesta za Jacu, prijeko s druge strane. Kasnije, kad su anarhisti počeli napade na cestu za Jacu, naš je zadatak bio da izvodimo »napade zadržavanja« i prisilimo fašiste da povuku trupe s druge strane.

Za čitavo to vrijeme, oko šest mjeseci, bila je samo jedna akcija na našem dijelu fronte. Tada su naše udarne trupe napale Manicomio, napuštenu duševnu bolnicu koju su fašisti pretvorili u utvrdu. U POUM je služilo nekoliko stotina njemačkih izbjeglica, a bili su organizirani u specijalnom bataljonu nazvanom Batallon de Choque. S vojnog stajališta, oni su bili na posve drukčijoj razini nego ostatak milicije – zapravo su bili više vojnici od ikoga koga sam vidio u Španjolskoj, osim jurišnika i dijelova internacionalnih brigada. Napad je zabrljan, kao i obično. Pitam se koli-

ko operacija u tom ratu, onih vladinih, nije bilo zabrljano? Udarne trupe osvojile su Manicomio jurišem, ali trupe milicije, već zaboravih koje, što su ih trebale podržati osvajanjem obližnjeg brijega iznad Manicomia, teško su zakazale. Kapetan koji ih je vodio bio je jedan od onih oficira regularne vojske sumnjive lojalnosti što ih je vlada prisilila na službu. Je li to bilo iz straha ili je bila izdaja, no upozorio je fašiste bacivši bombu kad su bili udaljeni oko šeststo metara. Drago mi je reći da su ga njegovi ljudi na mjestu ubili. Ali napad iznenađenja nije bio nikakvo iznenađenje i milicionari su pokošeni teškom vatrom te potjerani s brežuljka, a kad je pala noć udarne su trupe morale napustiti Manicomio. Cijele su se noći redovi ambulantanah kola spuštali groznom cestom za Sietamo, ubijajući teško ranjene svojim poskakivanjem.

Tada smo već svi imali uši; iako je još bilo hladno, za to je bilo dovoljno toplo. Imam veliko iskustvo s tjelesnim nametnicima raznih vrsta, i uš svojom krajnjom odvratnošću nadmašuje sve što sam iskusio. Drugi insekti, na primjer komarci, izazivaju veće patnje, ali barem nisu stalno na vama. Ljudska uš ponešto podsjeća na sićušnog jastoga, a živi vam uglavnom u hlačama. Osim ako ne spalite svu odjeću, nema drugog načina da je se riješite. U šavovima hlača nese svoja svjetlacava bijela jajašca, poput majušnih zrna riže, koja se razvijaju i stvaraju vlastite obitelji groznom brzinom. Mislim da bi pacifistima moglo pomoći kad bi svoje pamflete ilustrirali uvećanim fotografijama ušiju. Slava rata, doista! U ratu su svi vojnici ušljivi, barem kad je dovoljno toplo. Ljudi koji su se borili kod Verduna, kod Waterlooa, kod Floddena, kod Senlaca, kod Termopila – svima su njima uši gmizale mošnjama. Donekle smo suzbijali tu živinu spaljujući im jajašca i kupujući se kad smo god to mogli podnijeti. Ništa osim ušiju nije me moglo natjerati u ledenohladnu vodu.

Svega je počelo nedostajati – čizama, odjeće, duhana, sapuna, svijeća, šibica, maslinova ulja. Uniforme su nam se raspadale, a mnogi ljudi nisu imali čizama, samo sandale s donovima od konopa. Posvuda biste nailazili na hrpe poderanih čizama. Jedanput smo u zemunici održavali vatru dva dana samo čizmama, koje nisu loše gorivo. Tada je već moja žena bila u Barceloni pa bi mi slala čaj, čokoladu, čak i cigare kad su se takve stvari mogle nabaviti; no čak je i u Barceloni svega ponestajalo, osobito duhana. Čaj je bio prava blagodat, iako nismo imali mlijeka, a rijetko je bilo i šećera. Iz Engleske su neprestano slani paketi ljudima na kontinentu, ali nikad nisu stizali; hrana, odjeća, cigarete – sve to ili pošta nije primala, ili je zaplijenjeno u Francuskoj. Neobično, jedina tvrtka koja je uspješno slala pakete čaja – čak, jednom nezaboravnom prigodom, i limenku kekisa – mojoj ženi, bila je *Army and Navy Stores*. Sirota stara Army i Navy! Obavljali su svoju dužnost plemenito, ali vjerojatno bi se bili bolje osjećali da su stvari odlazile na Francovu stranu barikada. Nestašica duhana bila je najgora. U početku su nam dijelili po kutiju cigareta, zatim se smanjilo na osam komada na dan, zatim na pet. Konačno je nastupilo deset ubitačnih dana kad uopće nije bilo sljedovanja duhana. Prvi sam put, u Španjolskoj, vidio nešto što se može vidjeti svaki dan u Londonu – ljude koji skupljaju čikove.

Potkraj ožujka zagnojila mi se ruka tako da su mi je morali razrezati lancetom i staviti u po vez oko vrata. Morao sam ići u bolnicu, ali nije imalo smisla slati me u Sietamo zbog tako male ozljede pa sam boravio u takozvanoj bolnici u Monfloriteu, koja je bila obična prihvatna poljska stanica za ranjenike. Bio sam tamo deset dana, dijelom u krevetu. Practicantes (bolničari) ukrali su praktično svaku vrijednu stvar koju sam imao, uključujući fotografski aparat i sve moje fotografije. Na fronti su svi krali, bila je to neizbježna posljedica nestašice, ali ljudi u bolnicama bili su uvijek najgori. Kasnije, u bolnici u Barceloni, jedan Amerikanac koji je došao u internacionalne brigade brodom što ga je torpedirala talijanska podmornica, pričao mi je kako su ga nosili na

obalu ranjenog i kako su mu nosači nosila skinuli sat sa zapešća dok su ga podizali u ambulanta kola.

Dok mi je ruka bila u petlji oko vrata, proveo sam nekoliko blaženih dana tumarajući prirodom. Monflorite je bio obična gomila kuća od blata i kamena, sa uskim i krivudavim uličicama, koje su teretnjaci toliko razrovali da su izgledale kao krateri na Mjesecu. Crkva je bila teško oštećena, ali upotrebljavala se kao vojno skladište. U čitavoj su okolici bila samo dva veća seljačka gospodarstva, Torre Lorenzo i Torre Fabian, i samo dvije zaista velike građevine, očito kuće zemljoposjednika koji su nekad vladali tim krajem; njihovo se bogatstvo održavalo u bijednim kolibama seljaka. Odmah iza rijeke, blizu linije fronte, nalazio se ogroman mlin i uz njega gospodarska kuća. Bilo je sramota gledati velike skupe strojeve kako rđaju i drvene žljebove za brašno iščupane za ogrijev. Kasnije, da bi se pribavio ogrijev za trupe dalje u pozadini, grupe ljudi odlazile su teretnjacima i sistematski demolirale zdanje. Podove prostorije razbijali bi bacajući u njih ručne granate. La Granja, naše skladište i kuhinja, vjerojatno je svojedobno bila samostan. Imala je velika dvorišta i sporedne zgrade na površini od jutra ili više, sa stajama za trideset do četrdeset konja. Vlastelinske kuće u tom dijelu Španjolske nisu arhitektonski zanimljive, ali njihove su gospodarske zgrade, od okrečena kamena s okruglim lukovima i prekrasnim krovnim gredama, prave palače, građene prema nacrtu koji se vjerojatno stoljećima nije mijenjao. Ponekad bi čovjek osjetio potajnu sućut za bivše fašističke vlasnike, kad bi gledao kako milicija postupa sa zgradama koje je osvojila. U La Granji, svaka prostorija koja se nije upotrebljavala pretvorena je u latrinu – u groznu zbrku slupana namještaja i izmeta. U crkvi koja joj je pripadala, zidova izbušenih rupama od granata, podovi su bili prekriveni nekoliko centimetara debelim slojem izmeta. U velikom dvorištu gdje su kuhari kutlačom dijelili obroke, otpaci rđavih limenki, blato, balega mazgi i trula hrana bili su odvratni. To je potkrepljivalo staru vojničku pjesmu.

*Štakori, štakori, štakori
Poput mačke veliki
Kod intendanta uselili!*

Oni u samoj La Granji doista su bili veliki poput mačaka, barem približno; goleme debele zvjerke koje su se gegale preko naslaga smeća, isuviše drske da bi pobjegle osim ako biste pucali u njih.

Proljeće je napokon doista stiglo. Modrilo neba bilo je nježnije, zrak je odjedanput postao blag. Žabe su se bučno parile u jarcima. Oko pojilišta za seoske mazge pronašao sam krasne zelene žabe veličine novčića, tako blistave da je mlada trava izgledala bezbojno kraj njih. Seljački momci odlazili su s kablicama loviti puževe koje su pržili žive na pločama lima. Čim se vrijeme popravilo, seljaci su izašli na proljetno oranje. Tipično je za krajnju maglovitost kojom je bila obavijena španjolska agrarna revolucija, da nisam mogao sa sigurnošću otkriti je li zemlja tu bila kolektivizirana, ili su je seljaci jednostavno podijelili između sebe. Čini mi se da je, teorijski, bila kolektivizirana, jer je to bio teritorij POUM i anarhista. Bilo kako bilo, zemljoposjednici su otišli, zemlja se obrađivala i ljudi su se doimali zadovoljnima. Prijateljsko raspoloženje seljaka prema nama nikad me nije prestalo zapanjivati. Nekim starijima od njih rat se morao činiti besmislenim, očito je stvorio nestašicu svega i zatupljujuće turoban život za sve, a i u najbolja vremena seljaci mrze kad su trupe kod njih na kvartiru. Pa ipak su bili redovito prijateljski raspoloženi – kad razmislim o tome, ma kako smo možda bili nemogući u drugom smislu, mi smo ipak stajali između njih i njihovih nekadašnjih zemljoposjednika. Građanski rat je čudna stvar. Huesca nije bila

udaljena ni deset kilometara, bila je trgovište tih seljaka, svi su oni imali tamo rodbinu, svaki tjedan u svome životu odlazili su onamo prodavati perad i povrće. A sada je, osam mjeseci, između stajala neprobojna barijera od bodljikave žice i mitraljeza. Ponekad bi to jednostavno izgubili iz vida. Jedanput sam razgovarao s nekom staricom koja je nosila onakvu malu željeznu svjetiljku u kakve Španjolci stavljaju maslinovo ulje. »Gdje mogu kupiti takvu svjetiljku?«, rekao sam. »U Huesci«, kazala je ne razmišljajući, a tada se oboje nasmijasmu. Seoske djevojke bile su krasna živahna stvorenja, poput ugljena crne kose, lelujava hoda i izravnog, otvorenog ponašanja, što je vjerojatno bio nusproizvod revolucije.

Muškarci u poderanim košuljama i crnim hlačama do koljena od rebrasta samta, sa slamnatim šesirima široka oboda, orali su polja iza zaprega mazgi što su ritmički strizale ušima. Plugovi su im bili bijedni, samo su dodirivali zemlju, ne orući ni približno nešto što bismo mi nazvali brazdom. Sve poljoprivredno oruđe bilo je žalosno zastarjelo, a iza svega je stajala skupoća metala. Slomljeno bi se ralo, na primjer, popravljalo i opet popravljalo, dok se ponekad ne bi sastojalo od samih zakrpa. Grablje i vile bile su izrađene od drva. Ašovi su, među ljudima koji su rijetko kad imali čizme, bili nepoznati; kopali su nekom nespretnom motikom poput onih kakve se upotrebljavaju u Indiji. Postojala je i neka vrsta drljače koja bi čovjeka vraćala ravno u kasno kameno doba. Bila je izrađena od spojenih dasaka, otprilike velika kao kuhinjski stol; u daske su bile urezane stotine rupa, a u svaku je rupu bio utisnut komad kremenja isklesan točno onako kako je čovjek klesao prije deset tisuća godina. Sjećam se da sam osjetio gotovo užas kad sam naišao na jednu od tih stvari u napuštenoj kolibi na ničijoj zemlji. Dugo moradoh mozgati nad njom dok se ne dosjetih da je to drljača. Bilo mi je mučno kad sam pomislio koliko je rada potrebno uložiti da bi se izradila takva stvar, na siromaštvo koje prisiljava da se upotrebljava kremen umjesto čelika. Otada sam uvijek dobrohotnije prosuđivao o industrijalizaciji. No u selu su postojala i dva suvremena poljoprivredna traktora, nedvojbeno uzeta s posjeda kakva velikog zemljoposjednika.

Jedanput ili dvaput otišao sam do malog, zidom ograđena groblja koje se nalazilo oko dva kilometara od sela. Mrtvi s fronte redovito su se slali u Sietamo; tu su bili mrtvi iz sela. Neobično se razlikovalo od engleskog groblja. Tu nije bilo nikakva poštovanja za mrtve! Sve je bilo zaraslo u grmlje i oštru travu, posvuda su bile razbacane ljudske kosti: No zaista je iznenađujuća bila potpuna odsutnost religijskih natpisa na nadgrobnim spomenicima, iako su svi datirali iz vremena prije revolucije. Samo sam jedanput, mislim, vidio »Molite za dušu Toga-i-Toga«, što je uobičajeno na katoličkim grobovima. Većina natpisa bila je posve svjetovna, s komičnim pjesmicama o vrlinama pokojnika. Možda na jednom od četiri ili pet grobova nalazio se mali križ ili kakva traljava aluzija na Nebesa; i njih je najčešće kakav marljivi ateist uništio dlijetom.

Palo mi je na um da su ljudi u tom dijelu Španjolske sigurno instinski bez religioznih osjećaja – religioznih osjećaja, mislim, u ortodoksnom smislu. Neobično je da za sve vrijeme što sam bio u Španjolskoj nikad nisam vidio da bi se netko prekrizio; a čovjek bi pomislio da takva kretnja postaje instinktivna, bila revolucija ili ne. Španjolska crkva očito će se vratiti (kako kaže poslovice, noć i jezuiti uvijek se vraćaju), ali nema dvojbe da je na početku revolucije doživjela slom i bila razbijena do takvih razmjera kakvi bi bili nezamislivi čak i za malaksalu englesku crkvu u sličnim okolnostima. Za španjolski narod, barem u Kataloniji i Aragoniji, crkva je bila prijevara, čista i jasna. A kršćansko vjerovanje možda je zamijenjeno u stanovitoj mjeri anarhizmom kojega je utjecaj široko rasprostranjen i koji nedvojbeno ima religijskih primjesa.

Onog dana kad sam se vratio iz bolnice, pomaknuli smo liniju do njezina pravog položaja, oko devetsto metara prema naprijed, duž potocića koji je tekao dvjesto-tristo metara ispred fašističke linije. Ta se operacija trebala obaviti mjesecima prije. Sada smo to učinili zato što su anarhisti

napadali cestu za Jacu i zbog napredovanja na tu stranu morali smo skrenuti trupe tako da nam dođu sučelice.

Bili smo šezdeset ili sedamdeset sati bez sna i moja se sjećanja svode na neku vrstu tupila, ili bolje na niz slika. Dužnost prisluškivanja na ničijoj zemlji, stotinjak metara od Case Francese, utvrđene gospodarske kuće koja je bila dio fašističke linije. Nekoliko sati ležanja u jezivoj močvari, u vodi što je zaudarala na šaš i gdje bi vam tijelo postupno tonulo sve dublje i dublje: zadah šaša, studen koja koči, nepomične zvijezde na crnu nebu, neskladno kreketanje žaba. Iako je bio travanj, bijaše to najhladnija noć koje se sjećam u Španjolskoj. Samo stotinjak metara iza nas radne su grupe svojski radile, ali bila je posvemašnja tišina, osim zborova žaba. Samo sam jedanput te noći čuo neki zvuk – poznati zvuk kad se lopatom poravnava vreća s pijeskom. Neobično je kako Španjolci, tek od zgrade do zgrade, umiju izvesti sjajan organizacijski pothvat. Čitav je potez bio divno isplaniran. Za sedam sati šeststo je ljudi sagradilo tisuću dvjesto metara rovova i grudobrana, na udaljenosti između stotinjak i tristo metara od fašističke linije, sve tako tiho da fašisti nisu ništa čuli, a cijele smo noći imali samo jednog unesrećenog. Idući ih je dan, naravno, bilo više. Svakom je čovjeku bio određen posao završen s vedricama vina uz dodatak konjaka.

A zatim dolazak zore i fašisti naglo otkrivaju da smo tu. Četvrtasta bijela gromada Case Francese, iako udaljena dvjesto metara, kao da je lebdjela iznad nas, a mitraljezi u gornjim prozorima zatvorenima vrećama s pijeskom kao da su bili upravljani ravno u rovove. Svi smo stajali zureći u nju, pitajući se zašto nas fašisti ne vide. Potom zlokoban vrtlog metaka, i svi se bacili na koljena te stadoše mahnito kopati, produbljujući rov i dubeci male zaklone u njegovim zidovima. Ruka mi je još bila u zavojima, nisam mogao kopati, pa sam veći dio tog dana proveo čitajući detektivsku priču – zvala se *Nestali pozajmljivač novca*. Ne sjećam se zapleta, ali sjećam se vrlo jasno kako sam se osjećao sjedeći tamo i čitajući; vlažna ilovača na dnu rova ispod mene, stalno micanje nogu s puta dok su ljudi užurbano popravljali rov, tres-tres-tres metaka jedva metar iznad glave. Thomasu Parkeru prošao je metak kroz gornji dio stegna; metak je, kako reče, bio takav da mu je zamalo pribavio odlikovanje za zasluge u službi. Ranjenika je bilo duž cijele linije, ali to nije bilo ništa prema onome što se moglo dogoditi da su nas uhvatili noću pri preseljavanju. Jedan nam je dezertjer kasnije rekao da je pet fašističkih stražara strijeljano zbog nemara. No čak i sad bi nas bili mogli masakrirati, da im je palo na um donijeti nekoliko minobacača. Bilo je vrlo teško prenijeti ranjenike kroz uzak, natrpan rov. Vidio sam jednog jadnika, hlača tamnih od krvi, kako odbačen s nosila izdiše u agoniji. Ranjenike se moralo nositi vrlo daleko, čak i dva kilometra, jer ako je i postojala cesta, ambulanta kola nikad nisu dolazila sasvim blizu liniji fronte. Ako bi se suviše približila, fašisti bi ih gađali granatama – opravdano, jer u suvremenom se ratu nitko ne ustručava upotrijebiti ambulanta kola za prijevoz municije.

A zatim, iduće noći, čekanje kod Torre Fabiana da počne napad koji je u posljednji tren otkazan preko radija. U štaglju gdje smo čekali, pod je imao tanak sloj sječke iznad dubokih naslaga kostiju, pomiješanih ljudskih i kravljih kostiju, a sve je vrvjelo od štakora. Prljave nemani natiskivale su se iz tla sa svih strana. Ako postoji ijedna stvar koju mrzim više od drugih, onda je to štakor koji pretrčava preko mene u mraku. No, imao sam zadovoljstvo da jednoga svojski odalamicim, tako da je odletio.

A zatim, šezdesetak metara od fašističkog grudobrana, čekanje naredbe za napad. Duga linija ljudi sklupčanih u kanalu za navodnjavanje, bajonete im proviruju iznad ruba a bjeloočnice svjetlucaju u tami. Kopp i Benjamin čuče iza nas, sa čovjekom koji o ramenu ima pričvršćen radioprijemnik. Na zapadnom horizontu, u razmacima od nekoliko sekundi, slijedili su ružičasti bljeskovi topova uz silnu eksploziju. A tada zvuk pip-pip-pip iz radija i prošaptana naredba da

se moramo izvući otuda dok je još vrijeme. Učinili smo to, ali ne dovoljno brzo. Dvanaestoro jadne djece iz JCI (omladinskog saveza POUM, koji je odgovarao omladinskom savezu PSUC) na položaju samo tridesetak metara od fašističkog grudobrana, uhvatila je zora i nisu mogli pobjeći. Čitav su dan morali tamo ležati, zaklon su im bili samo čuperci trave, a fašisti su pucali u njih čim bi se pomakli. Do noći ih je sedam bilo mrtvih, a zatim su preostala petorica uspjela otpuzati u tamu.

A zatim, mnoga jutra koja će doći, zvuk anarhističkih napada s druge strane Huesce. Uvijek isti zvuk. Iznenada, u neko gluho doba noći, početni tresak desetaka bombi koje istodobno praskaju – čak i kilometrima daleko paklenski, razorni prasak – pa neprekidna grmljavina koncentriranih pušaka i mitraljeza, zaglušan, gromoglasan zvuk neobično sličan brzom bubnjanju. Postupno bi se pucnjava proširila čitavom linijom koja je okruživala Huescu, a mi bismo oteturali u rovove i naslonili se pospano na grudobran, dok je nepravilna, bezopasna paljba zujala iznad nas.

Danju su topovi grurali na mahove. Torre Fabián, sad naša kuhinja, bio je izrešetan granatama i djelomično srušen. Kad čovjek promatra artiljerijsku vatru iz sigurne udaljenosti, neobično je kako uvijek želi da topnik pogodi svoj cilj, čak i onda kad se u tom cilju nalaze njegova večera i neki njegovi drugovi. Tog su jutra fašisti dobro gađali; možda su na dužnosti bili njemački artiljerci. Uredno su okruživali Torre Fabián. Jedna granata iza njega, jedna tek malo ispred, tada bum-tras! Raznijete krovne grede lete u zrak a komad uralita²⁵ leprša u zraku poput bačene igrače karte. Iduća granata odnijela je kut zgrade, tako uredno kao što bi to učinio neki div nožem. No kuhari su stvorili ručak na vrijeme – pothvat vrijedan spomena.

Kako su dani prolazili, nevidljivi ali čujni topovi počeli su svaki poprimiti određenu osobnost. Postojale su dvije baterije ruskih 75-milimetarskih topova koje su pucale s mjesta blizu u našoj pozadini i koje su nekako u meni izazivale sliku nekog debeljka koji udara loptu za golf. To su bili prvi ruski topovi koje sam vidio – ili čuo, točnije. Imali su nisku putanju i vrlo veliku brzinu, tako da se gotovo istodobno čula eksplozija čahure, fijuk i prasak granate. Iza Monfloritea bila su dva vrlo teška topa koji bi pucali po nekoliko puta na dan, uz duboku, prigušenu riku koja je bila poput tuljenja dalekih okovanih nemani. Gore kod vrha Aragona, srednjovjekovne tvrđave koju su vladine trupe jurišem osvojile prethodne godine (prvi puta u povijesti, kako je rečeno) i koja je čuvala jedan od prilaza Huesci, nalazio se jedan težak top koji mora da je potjecao iz devetnaestog stoljeća. Njegove su velike granate fijukale tako polako da se čovjeku činilo kako bi mogao trčati uz njih i držati korak. Granata iz tog topa nije bila ništa glasnija od čovjeka koji se vozi na biciklu i zvižduće. Rovni minobacačima kako bili mali, proizvodili su najzlokobnije zvukove. Njihove su mine zapravo neka vrsta krilatih torpeda, u obliku sulica pikada koje se bacaju u točionicama, velike otprilike kao boca od litre; eksplodiraju uz đavolski metalan prasak, kao da je neka grdna kugla od krhka čelika razmrskana o nakovanj. Ponekad bi prelijetali naši avioni i izbacivali zračna torpeda, a od njihove je silne odjekujuće rike drhtala zemlja i na udaljenosti od tri kilometara. Eksplozije granata iz fašističkih protuavionskih topova istočkale bi nebo poput mrljica na lošim akvarelima, ali nikad nisam vidio da su doprijele ni do tisuću metara od aviona. Kad se avion obrušava i upotrebljava svoj mitraljez, zvuk koji se čuje odozdo nalik je lepetu krila.

Na našem dijelu linije nije se mnogo događalo. Oko dvjesto metara udesno od nas, gdje su fašisti bili na uzvišici, njihovi su snajperi oborili nekoliko naših drugova. Dvjesto metara ulijevo, kod mosta preko rječice, odvijala se neka vrsta duela između fašističkih minobacača i ljudi koji su gradili betonsku barikadu preko mosta. Pakosne su male mine fijukale, fiju-tres! fiju-tres!

²⁵ Vrsta azbest-cementa, grad. materijal, (prev.)

stvarajući dvostruko paklenski štropt kad bi pale na asfaltnu cestu. Jedva stotinjak metara dalje moglo se stajati u savršenoj sigurnosti i promatrati kako u zrak lete stupovi zemlje i crnog dima poput magičnih stabala. Jadnici oko mosta proveli su velik dio dana zgureni u malim rupama koje su udubili u boku rova. Ali bilo je manje žrtava, nego što se moglo očekivati i barikada je postojano rasla, betonski zid debeo šezdesetak centimetara, s puškarnicama za dva mitraljeza i mali poljski top. Beton je ojačan starim okvirima kreveta, što je očito bilo jedino željezo koje se moglo naći za tu svrhu.

7

Jednog nam je poslijepodneva Benjamin rekao da treba petnaest dobrovoljaca. Napad na fašistički grudobran koji je opozvan prethodni put trebao se izvesti te noći. Podmazao sam svojih deset meksičkih patrona, zablatio bajonetu (te stvari odaju vaš položaj ako su suviše blistave) i zapakirao komad kruha, nekoliko centimetara crvene kobasice i cigaru koju mi je žena poslala iz Barcelone i koju sam dugo skrivao. Podijeljene su bombe, po tri svakom čovjeku. Španjolskoj je vladi napokon uspjelo proizvesti pristojnu bombu. Bila je na principu Millsove bombe, ali s dva upaljača umjesto s jednim. Nakon što biste izvukli upaljač, nastupio bi interval od sedam sekundi prije no što bi bomba eksplodirala. Glavna joj je mana bila da je jedan upaljač bio vrlo čvrst a drugi vrlo labav, pa se tako moralo birati: ili ostaviti oba upaljača na mjestu te u slučaju nužde ne uspeti izvući onaj čvrsti, ili izvući čvrsti upaljač unaprijed i biti u stalnoj napetosti neće li vam ta stvarca eksplodirati u džepu. No bila je to zgodna mala bomba za bacanje.

Malo prije ponoći Benjamin povede nas petnaesticu dolje do Torre Fabiana. Od večeri je neprestano pljuštala kiša. Irigacijski jarci se prelijevaše i svaki put kad biste u koji zagazili, bili biste u vodi do struka. U mrklome mraku i kiši koja lijevaše kao iz kabla, u seoskom dvorištu čekala je nejasna masa ljudi. Obratio nam se Kopp, najprije na španjolskom, zatim na engleskom, i objasnio plan napada. Fašistička linija tu je skretala u obliku slova L, a grudobran koji smo trebali napasti ležao je na povišenu tlu u kutu tog L. Nas tridesetak, pola Engleza i pola Španjolaca, pod zapovjedništvom Jorgea Roce, našeg zapovjednika bataljona (bataljon je u miliciji imao oko četristo ljudi) i Benjaminu trebalo se uspuzati i prerezati fašističku žicu. Jorge će baciti prvu bombu kao znak, a potom smo mi ostali trebali poslati kišu bombi, izbaciti fašiste iz grudobrana i osvojiti ga prije nego što se oni uspiju pribitati. Istodobno, sedamdeset pripadnika udarnih trupa trebalo je napasti sljedeći fašistički »položaj« koji je bio oko dvjesto metara ulijevo od prvoga, povezan s njim komunikacijskim rovom. Da ne bismo u mraku pucali jedan na drugoga, nosit ćemo bijele trake oko rukava. U tom trenutku stiže kurir i kaza da nema bijelih traka. Iz mraka predloži neki tugaljiv glas: »Ne bismo li mogli urediti da umjesto nas fašisti nose bijele trake?«

Trebalo je nekako utuci sat ili dva. Štagalj iznad staje za mazge bio je toliko razoren granatama da se po njemu nije moglo kretati bez svjetla. Pola poda raznijela je ubačena granata tako da je postojala šest metara duboka rupa do kamena koji se nalazio ispod. Netko je pronašao pijuk i izvukao iz poda slomljenu dasku te smo za nekoliko minuta imali upaljenu vatru i naša se mokra odjeća pušila. Netko drugi izvuče komplet karata. Proširi se glasina – jedna od onih misterioznih glasina kakve su endemske u ratu – da će se uskoro poslužiti vruća kava s konjakom. Žurno nagrnusmo niz gotovo uništene stube i razidismo se mračnim dvorištem, pitajući gdje ima kave. Jao! kave nije bilo. Umjesto toga, sazvaše nas, rasporediše u jednored i tada Jorge i Benjamin krenuše naglo u tminu a mi ostali pođosmo za njima.

Još je kišilo i bilo je vrlo mračno, ali vjetar je oslabio. Blato je bilo neizrecivo. Staze kroz polja repe bile su tek niz gruda zemlje, kliskih poput masna kolca, a posvuda su bile velike bare. Mnogo prije nego što smo stigli do mjesta gdje smo trebali napustiti svoj grudobran, svi su već po nekoliko puta pali i puške su nam bile prekrivene blatom. Kod grudobrana je čekala grupica ljudi, naša rezerva, uz liječnika i niz nosila. Natisnusmo se kroz otvor u grudobranu i zagazismo kroz drugi kanal za navodnjavanje. Šljap-šljap! Opet u vodi do pojasa, a prljavo, sluzavo blato prelijeva nam se preko vrhova čizama. Vani na travi Jorge je čekao dok svi nismo prošli. Tada je, svinut gotovo popola, počeo polako napredovati. Fašistički grudobran bio je udaljen oko sto dvadeset metara. Naša je jedina šansa da stignemo onamo bila u tome da se krećemo bez buke.

Ja sam bio naprijed s Jorgeom i Benjaminom. Nisko sagnuti, ali podignutih lica, šuljali smo se u gotovo posvemašnjoj tmuni, sa svakim korakom sve sporije. Kiša nam je lagano udarala u lice. Kad se osvrnuh, vidjeh ljude koji mi bijahu najbliže, skupinu zgrbljenih sjena poput velikih crnih gljiva što sporo klize naprijed. Ali svaki put kad bih podigao glavu Benjamin bi mi, tik iza mene, prošaptao bijesno u uho: »Drži *glafu* dolje! Drži *glafu* dolje!« Mogao sam mu reći da se ne treba brinuti. Znao sam na temelju pokusa da se u mračnoj noći ne može vidjeti čovjeka na dvadeset koraka. Bilo je daleko važnije hodati tiho. Kad bi nas čuli, bili bismo gotovi. Trebali bi samo prošarati mrak svojim mitraljezima i ne bismo mogli ništa osim pobjeći ili biti poubijani.

Ali na raskvašenu tlu bilo se gotovo nemoguće tiho kretati. Ma što činili, noge bi upadale u blato i svaki je korak bio šljap-šljap, šljap-šljap. Kao za prokletstvo, vjetar se smirio i unatoč kiši noć je bila vrlo tiha. Zvukovi bi se čuli daleko. Nastade grozan trenutak kad sam udario o limenku i pomislio da je to sigurno čuo svaki fašist kilometrima uokolo. Ali ne, nikakva zvuka, nikakva odgovora metkom, nikakva pokreta na fašističkoj liniji. Puzali smo dalje, sve sporije i sporije. Ne mogu vam prenijeti kako je duboka bila moja želja da stignem onamo. Samo da stignemo do udaljenosti za bacanje bombi prije nego što nas čuju! U takvim trenucima čovjek ne osjeća čak ni strah, samo silnu beznadnu čežnju da prijeđe preko tla koje nas dijeli. Točno sam se tako osjećao kad sam se prikrađao divljači; ista tjeskobna želja da se stigne unutar dometa, ista izvjesnost kao u snoviđenju da je to nemoguće. A kako se udaljenost protezala! Dobro sam poznao taj teren, jedva da je bilo sto trideset metara, a ipak se činilo više od kilometra i pol. Kad se čovjek prikrađava takvim korakom, svjestan je, kao što je to vjerojatno i mrav, silnih različitosti tla; negdje krasne plohe meke trave, tamo plohe ljepljiva blata, visok šuštavi šaš kojeg se mora izbjeći, hrpe kamenja zbog kojih gotovo gubite nadu jer se čini nemoguće prijeći preko njih bez buke.

Tako smo se beskrajno dugo prikrađali da sam počeo misliti kako smo otišli u krivom smjeru. Tada u tmuni postadoše jedva vidljive tanke usporedne linije nečega crnjeg. Bila je to vanjska žica (fašisti su imali dvije linije žice). Jorge klekne, posegne u džep. On je imao naše jedine škare za žicu. Cak, cak. Poblaka je pažljivo odignuta ustranu. Pričekasmo ljude iza nas da se primaknu. Činilo se da dižu groznu buku. Sad smo bili četrdesetak metara od fašističkog grudobrana. Još dalje, duboko pognuti. Kradomičan korak, spuštanje noge meko poput mačke koja se približava mišjoj rupi; stanka da osluhnemo; pa još jedan korak. Jedanput podigoh glavu; Benjamin mi u tišini stavi ruku iza vrata i žestoko je povuče nadolje. Znao sam da je unutrašnja žica jedva osamnaest metara od grudobrana. Činilo mi se nezamislivim da bi trideset ljudi moglo nečujno stići onamo, dovoljno je bilo i naše disanje da nas oda. Pa ipak nekako stigismo onamo. Fašistički se grudobran sad vidio, nejasni crni humak što se nazirao visoko iznad nas. Jorge opet klekne i počne prtljati. Cak, cak. Stvar se nikako nije mogla prerezati u tišini.

To je dakle bila unutrašnja žica. Provukosmo se kroz nju na sve četiri i nešto brže. Bude li vremena da se razmjestimo, sve je u redu. Jorge i Benjamin otpuzaše udesno. Ali ljudi iza, koji

su bili raštrkani, morali su formirati red da bi prošli kroz uski otvor u žici, i upravo u tom trenu – bljesak i tresak s fašističkog grudobrana. Straža nas je konačno čula. Jorge klekne na jedno koljeno i zamahne rukom poput kuglaša. Tras! Njegova se bomba rasprsne negdje iza grudobrana. Smjesta, mnogo brže nego što bi se držalo mogućim, rikanje vatre, deset ili dvadeset pušaka, provali iz fašističkog grudobrana. Na kraju su nas ipak čekali. Načas se mogla vidjeti svaka vreća s pijeskom u vatrenoj svjetlosti. Ljudi koji su bili predaleko bacali su bombe i neke su padale ispred grudobrana. Činilo se da svaka puškarnica bljuje mlazove plamena. Uvijek je ružno kad na vas pucaju u mraku – svaki bljesak puške kao da je upravljen točno u vas – ali najgore su bile bombe. Ne možete ni zamisliti kako su grozne te stvari sve dok niste vidjeli kako jedna od njih eksplodira blizu vas u mraku; danju postoji samo prasak eksplozije, u mraku uz to ide i zasljepljujući crveni bljesak. Bacih se na zemlju pri prvoj salvi. Sve sam to vrijeme ležao na boku u ljepljivu blatu, divlje petljajući oko upaljača bombe. Prokleta stvar nikako da se izvuče. Napokon shvatih da je okrećem u krivom smjeru. Izvukoh upaljač, podigoh se na koljena, zavitlah bombu i opet se bacih dolje. Bomba eksplodira dalje s desne strane, izvan grudobrana; strah mi je pokvario ciljanje. Upravo u tom trenu druga bomba prasnu točno ispred mene, tako blizu da sam mogao osjetiti vrućinu eksplozije. Spljoštih se i zakopah lice u blato tako snažno da sam ozlijedio vrat i pomislio da sam ranjen. Kroz zaglušnu buku začuh kako neki engleski glas tiho govori: »Pogođen sam.« Bomba je zapravo ranila sedam ljudi oko mene, ni ne dotakavši me. Ustadoh na koljena i zavitlah drugu bombu. Zaboravio sam kamo je ta otišla.

Fašisti su pucali, naši ljudi iza su pucali i bio sam posve svjestan da se nalazim u sredini. Osjetih pritisak zraka od hica i shvatih da netko puca neposredno iza mene. Ustadoh i proderah se: »Ne pucaj u mene, glupane prokleti!« Tada ugledah kako mi Benjamin, desetak metara udesno, daje znakove rukom. Potrčah k njemu. To je značilo prijeći liniju rigajućih puškarnica, i dok sam trčao, lijevom sam rukom prekrio lice; idiotska kretnja – kao da ruka može zaustaviti metak! – ali užasavao sam se pogotka u lice. Benjamin je klečao na jednom koljenu s nekakvim zadovoljnim, đavolskim izrazom na licu i pažljivo pucao u bljeskove pušaka iz svoga automatskog pištolja. Jorge je pao ranjen u prvoj paljbi i bio je negdje izvan vidokruga. Kleknuh pokraj Benjamina, izvukoh osigurač iz treće bombe i zavitlah je. Ah! Ovaj put nije bilo dvojbe. Bomba prasnu unutar grudobrana, u kutu, neposredno kraj mitraljeskog gnijezda.

Fašistička vatra kao da je naglo popustila. Benjamin skoči na noge i zaurla: »Naprijed! Juriš!« Jurnusmo uz nizak strm nagib na kojem je stajao grudobran. Rekao sam »jurnusmo«; »oteturasmo« bi bilo bolja riječ; činjenica je da se ne možete brzo kretati kad ste promoćeni i blatni od glave do pete i opterećeni teškom puškom i bajonetom i sa sto pedeset metaka. Držao sam sigurnim da će me neki fašist čekati na vrhu. Ako opali iz te udaljenosti neće me moći promašiti, ali nekako nisam očekivao da će pucati, samo krenuti na mene bajonetom. Kao da sam unaprijed osjećao kako nam se bajonete križaju i pitao sam se hoće li mu ruka biti snažnija od moje. Međutim, nikakav me fašist nije čekao. S nejasnim osjećajem olakšanja, otkrih da je grudobran nizak i da su vreće s pijeskom dobro uporište za noge. U pravilu ih je teško prijeći. Sve je unutra bilo smrskano u komadiće, potpornji su visjeli posvuda i svud su bile razbacane velike krhotine uralita. Naše su bombe uništile sve kolibe i zemunice. Nigdje se nije vidjelo ni žive duše. Pomislih da vrebaju negdje ispod zemlje te viknuh na engleskom (u tom trenutku nije mi na um palo ništa na španjolskom): »Izlazite! Predajte se!« Nikakva odgovora. Tada neki čovjek, zasjenjen lik u polusvjetlu, preskoči preko krova jedne od uništenih koliba i jurnu ulijevo. Potrčah za njim, bajonetom uzaludno probijajući tamu. Kad sam skrenuo iza ugla kolibe, ugledah nekog čovjeka – ne znam je li to bio onaj isti za kojim sam krenuo – kako bježi niz komunikacijski rov koji

je vodio do drugog fašističkog položaja. Morao sam mu biti vrlo blizu, jer sam ga jasno vidio. Bio je gologlav i činilo se da nema ništa na sebi osim pokrivača koji je stezao oko ramena. Da sam pucao, mogao sam ga raznijeti na komade. Ali dobili smo naredbu da upotrebljavamo samo bajonete kad se nađemo unutar grudobrana, iz straha da ne pogodimo jedan drugoga, a uostalom nije mi uopće ni palo na um da pucam. Umjesto toga, sjećanje mi odskoči dvadeset godina unatrag, do našeg boksačkog trenera u školi koji mi prikazuje zornu pantomimu o tome kako je bajonetom napadao nekog Turčina kod Dardanela. Pograbi pušku za kundak i nasrnuli na čovjekova leđa. Bio mi je izvan dosega. Još jedan zamah; i opet izvan dosega. Nastavili smo tako na kraću razdaljinu, on jureći rovom i ja za njim na uzdignutu tlu, podbadajući prema njegovim lopaticama i nikako da dospijem do njih – komična uspomena kad se toga sjetim, iako držim da je njemu bilo manje komično.

On je, naravno, poznao teren bolje od mene i ubrzo mi je umakao. Kad sam se vratio, položaj je bio pun ljudi koji su galamili. Buka pucnjeva nešto se stišala. Fašisti su nas i dalje obasipali jakom vatrom sa tri strane, ali dolazila je iz veće udaljenosti. Zasad smo ih odbacili. Sjećam se da sam rekao poput proroka: »Ovo mjesto možemo držati pol sata, ne više«. Ne znam zašto sam odabrao pol sata. Ako se pogledalo preko grudobrana s desne strane, vidjeli bi se bezbrojni zelenkasti bljeskovi pušaka kako probijaju tminu; ali bili su daleko otraga, sto ili dvjesto metara. Naš je zadatak bio da pretražimo položaj i opljačkamo sve što je vrijedilo opljačkati. Benjamin i još neki već su pretraživali ruševine velike kolibe ili zemunice usred položaja. Benjamin se uzbudjelo probije kroz srušeni krov, vukući uže ručke kutije za metke.

– Drugovi! Municija! Tu je mnogo municije!

– Ne treba nam municije – reče neki glas – trebamo puške.

To je bilo istina. Polovica je naših pušaka bila završena blatom i neupotrebljiva. Mogle su se očistiti, ali u mraku je opasno izvlačiti zatvarač iz puške; odložiš ga negdje pa ga izgubiš. Imao sam malu električnu bateriju koju je moja žena uspjela kupiti u Barceloni; osim toga, nitko od nas nije imao nikakvu vrst rasvjete. Malobrojni ljudi s dobrim puškama započeh nasumce pucati prema udaljenim bljeskovima. Nitko se nije usudio prebrzo pucati; čak su se i najbolje puške znale zaglaviti ako bi se pregrijale. Unutar grudobrana bilo nas je šesnaestak, uključujući jednog ili dva ranjena. Brojni ranjenici, Englezi i Španjolci, ležali su vani. Patrick O'Hara, Irac iz Belfasta koji je znao nešto o prvoj pomoći, išao je amo-tamo sa zavojima previjajući ranjenike i, naravno, svaki su put pucali na njega kad se vraćao u grudobran, unatoč njegovim gnjevnim povicima »Poum!«

Počesmo pretraživati položaj. Nekoliko je mrtvacu ležalo uokolo, ali nisam se zaustavljao da ih pretražim. Tražio sam mitraljez. Cijelo vrijeme dok smo vani ležali, pitao sam se zašto iz njega ne pucaju. Upalio sam bateriju unutar mitraljeskog gnijezda. Gorko razočaranje! Mitraljeza nije bilo. Njegov je tronožac bio tamo, i razne kutije s municijom i rezervnim dijelovima, ali mitraljez je nestao. Mora da su ga skinuli i odnijeli pri prvoj uzbuni. Nema sumnje da su radili po naredbi, ali bilo je to glupo i kukavički, jer da su mitraljez zadržali na mjestu, mogli su nas sve pobiti. Bili smo bijesni. Svim smo se srcem nadali da ćemo zarobiti mitraljez.

Čeprkali smo tu i tamo, ali nismo našli ništa vrednije. Mnogo je fašističkih bombi ležalo uokolo – dosta loš tip bombe koji se aktivirao povlačenjem uzice – te sam ih nekoliko stavio u džep za uspomenu. Bilo je nemoguće ne zapaziti krajnju bijedu fašističkih zemunica. Porazbacane stvari, rezervna odjeća, knjige, hrana, osobne sitnice kakve su se vidjele u našim zemunicama, tu uopće nisu postojale; činilo se da ti jadni neplaćeni vojni obveznici ne posjeduju ništa osim pokrivača i nekoliko raskvašenih komada kruha. Dolje u dnu bila je mala zemunica djelomično iznad zemlje koja je imala prozorčić. Gurnuli smo bateriju kroz prozor i smjesta radosno povikali. Na zid

je bio naslonjen neki cilindrični predmet u kožnoj navlaci, visok oko metar i promjera petnaest centimetara. Očito cijev mitraljeza. Pojurismo uokolo i natisnusmo se kroz vrata, da bismo otkrili kako stvar u kožnoj navlaci nije mitraljez, već nešto što je bilo još dragocjenije u našoj vojsci koja je gladovala za oružjem. Bio je to veliki teleskop, vjerojatno s uvećanjem od najmanje šezdeset ili sedamdeset puta, sa sklopivim tronošcem. Takvi teleskopi jednostavno nisu postojali na našoj strani linije i bili su nam očajnički potrebni. Slavodobitno smo ga iznijeli i naslonili na grudobran, da ga kasnije ponese.

U tom trenutku netko viknu da se fašisti približavaju guka pucnjeva svakako je postala mnogo glasnija. Ali bilo je očito da fašistički protunapad neće doći s desne strane, jer bi to značilo da moraju prijeći preko ničije zemlje i jurišati na vlastiti grudobran. Ako imaju imalo razuma, krenut će na nas iz same linije. Obišao sam zemunice s druge strane. Položaj je imao otprilike oblik potkove, sa zemunicama u sredini, tako da smo imali još jedan grudobran koji nas je pokrivaio s lijeve strane. Iz tog je smjera dolazila jaka paljba, ali to nije bilo tako važno. Opasna točka bila je ravno naprijed, gdje nije bilo nikakve zaštite. Struja metaka prolazila nam je točno iznad glave. Sigurno su dolazili iz drugog fašističkog položaja dalje uz liniju; očito ga udarne trupe na kraju nisu osvojile. Ali taj je put buka bila zaglušujuća. Bila je to neprekidna, bubnjevima slična rika koncentriranih pušaka kakvu sam bio navikao slušati iz daljine; sad sam prvi put bio usred nje. A do tada se, naravno, vatra proširila duž čitave linije kilometrima uokolo. Douglas Thompson, dok mu se ranjena ruka beskorisno klatila niz tijelo, naslonio se na grudobran i pucao samo jednom rukom prema bljeskovima. Pušku mu je punio netko čije se oružje zaglavilo.

Na ovoj nas je strani bilo četiri ili pet. Bilo je jasno sto moramo učiniti. Moramo dovući vreće s pijeskom od grudobrana i napraviti barikadu preko nezaštićene strane. I moramo biti brzi. Trenutačno su pucali previsoko, no u svakom su trenu mogli gađati niže; prema bljeskovima posvuda uokolo vidio sam da je protiv nas sto do dvjesto ljudi. Počeli smo oslobađati vreće, nositi ih dvadesetak metara dalje i bacati ih na hrpu. Bio je to kukavan posao. Vreće s pijeskom bile su velike, teške svaka pedeset kilograma, i trebao nam je svaki gram snage da bismo ih izvukli; a onda bi se trula vrećovina poderala i vlažna zemlja popadala po vama, niz vrat i u rukave. Sjećam se da me je sve užasavalo: kaos, tama, grozna buka, posrtanje u blatu, borbe s raspuknutim vrećama pijeska – a sve to vrijeme bio sam opterećen puškom koju se nisam usudio odložiti iz straha da je ne izgubim. Čak sam doviknuo nekome dok smo posrtali s vrećom između sebe: »To je rat! Zar nije grozan?« Odjedanput naiđe nekoliko visokih likova preskačući preko prednjeg grudobrana. Kad su se približili, vidjesmo da nose uniforme udarnih četa i veselo povikasmu, misleći da je to pojačanje. No, bila su samo četvorica, tri Nijemca i jedan Španjolac. Kasnije smo čuli što se dogodilo s udarnim trupama. Nisu poznavali teren i u mraku su odvedeni na pogrešno mjesto, gdje su se upetljali u fašističke žice i mnogi su od njih oboreni. Ta su se četvorica izgubila, srećom po njih. Nijemci nisu znali ni riječ engleski, francuski ili španjolski. Uz teškoće i mnogo gestikuliranja, objasnili smo im što radimo pa su nam pomogli graditi barikadu.

Fašisti su sad donijeli mitraljez. Vidjeli smo ga kako štrca poput praskavice sto, dvjesto metara dalje; meci su stizali do nas uz postojano, neugodno prštanje. Ubrzo smo nabacali dovoljno vreća s pijeskom te se stvorio nizak zaštitni nasip iza kojeg je nekolicina ljudi s ove strane položaja mogla ležati i pucati. Ja sam klečao iza njih. Prozujni mina iz minobacača i prasnu negdje na ničijoj zemlji. To je bilo još jedna opasnost, no trebat će im nekoliko minuta da pronađu doseg. Sad kad smo završili rvanje s tim prokletim vrećama pijeska, na neki je način bilo dosta zabavno; buka, tmina, približavanje bljeskova, naši ljudi kako odvrćaju pucnjevima. Bilo je čak vremena da se malo razmišlja. Sjećam se, pitao sam se jesam li prestrašen i zaključio da nisam. Vani, gdje sam

vjerojatno bio u manjoj opasnosti, bilo mi je gotovo zlo od straha. Iznenada još jedan povik da se fašisti približavaju. Taj put nije bilo sumnje, bljeskovi pušaka bili mnogo bliže. Vidio sam jedan bljesak udaljen jedva dvadeset metara. Očito su se probijali kroz komunikacijski rov. Na dvadeset metara, nalazili su se na dometu gdje su lako mogli gađati bombama; nas je na gomili bilo osam do devet i samo jedna dobro smještena bomba raznijela bi nas sve na komadiće. Bob Smillie, dok mu je niz lice curila krv iz male rane, podigne se na koljeno i zavitla bombu. Zgurismo se, čekajući prasak. Fitolj je crvenkasto pištao dok je plovila zrakom, ali bomba nije eksplodirala. (Najmanje četvrtina tih bombi bi zatajila.) Ja više nisam imao bombi osim fašističkih, a nisam bio siguran kako one djeluju. Viknuh ostalima da saznam ima li tko bombu viška. Douglas Moyle posegne u džep i pruži mi jednu. Zavitlah je i bacih se na lice. Jednim od onih sretnih slučajeva kakvi se događaju otprilike jedanput na godinu, uspio sam baciti bombu točno tamo odakle je bljeskala puška. Grmljavina eksplozije, a tada smjesta paklenska vika urlika i jauka. Jednog smo, ipak, sredili; ne znam je li bio ubijen, ali sigurno je bio teško ozlijeđen. Siroti bijednik, siroti bijednik! Bilo mi ga je gotovo žao kad sam čuo kako vrišti. No isti tren, u mutnoj svjetlosti pušanih bljeskova, ugledah ili pomislih da sam ugledao neki lik kako stoji blizu mjesta odakle je praskala puška. Podigoh pušku i opalih. Još jedan vrisak, ali mislim da je to još bilo djelovanje bombe. Bačeno je još nekoliko bombi. Novi bljeskovi pušaka koje smo vidjeli bili su mnogo dalje, stotinjak ili više metara. I tako smo ih odbacili, barem privremeno.

Svi su počeli psovati i pitati zašto nam dovraga nisu poslali pomoć. S automatom ili dvadeset ljudi sa čistim puškama, mogli bismo držati to mjesto protiv bataljona. U tom trenutku, Paddy Donovan koji je bio zamjenik komandanta i koji je poslan u pozadinu po naredbe, uspne se preko prednjeg grudobrana.

- Hej! Izlazite! Svi ljudi neka se smjesta povuku!
- Što?
- Povlačenje! Izlazite!
- Zašto?
- Naredbe. Smjesta natrag do naših linija.

Ljudi su se već penjali preko prednjeg grudobrana. Nekoliko ih se mučilo s teškom kutijom za municiju. Misli mi poletješe teleskopu što sam ga ostavio naslonjena na grudobran s druge strane položaja. Ali u tom trenu ugledah kako su četiri pripadnika udarnih trupa, pretpostavljam na temelju neke tajanstvene naredbe koju su dobili prije, počela trčati uz komunikacijski rov. Rov je vodio do drugog fašističkog položaja i – ako stignu onamo – do sigurne smrti. Nestajali su u mraku, potrčah za njima pokušavajući se sjetiti kako se španjolski kaže »povlačenje«; konačno viknuh, »*Atras! Atras!*«,²⁶ što je vjerojatno imalo odgovarajuće značenje. Jedan je Španjolac razumio i doveo ostale natrag. Paddy je čekao kod grudobrana.

- Hajde, požuri.
- Ali teleskop!
- K vragu teleskop! Benjamin čeka vani.

Popesmo se. Paddy mi je pridržavao žicu. Čim smo izašli iz zaklona fašističkog grudobrana, našli smo se pod paklenskom vatrom koja je, činilo se, dolazila iz svih smjerova. Jedan je dio, ne dvojim, dolazio s naše vlastite strane, jer su svi pucali posvuda duž linije. Kamo god bismo se okrenuli, prizujala bi nova kiša metaka; tumarali smo amo i tamo u mraku poput stada ovaca. A nije nam ništa olakšavalo ni to što smo vukli zarobljenu kutiju s municijom – jednu od onih kuti-

²⁶ Zaostani! (španj.)

ja koje sadrže 1.750 metaka i teške su pedeset kilograma – uz kutiju bombi i nekoliko fašističkih pušaka. Za nekoliko minuta, iako udaljenost od grudobrana do grudobrana nije bila ni dvjesto metara i iako nas je većina poznavala teren, potpuno smo se izgubili. Našli smo se kako se kličemo uokolo po blatnom polju, ne znajući ništa drugo do da meci dolaze sa svih strana. Nije bilo mjesečine da se orijentiramo, ali nebo je postajalo malo svjetlije. Naša je linija bila istočno od Huesce; htio sam ostati gdje smo bili dok se ne pojavi prvi tračak zore koji će nam pokazati gdje je istok a gdje zapad; ali ostali su bili protiv toga. Nastavili smo se klizati dalje, mijenjajući smjer nekoliko puta i smjenjujući se pri tegljenju kutije s municijom. Konačno smo ugledali kako se ispred nas nazire niska ravna linija grudobrana. Mogao je biti naš ili je mogao biti fašistički; nitko nije imao ni najmanjeg pojma u kojem smjeru idemo. Benjamin otpuže na trbuhu kroz neki visok bjelkasti drač dok nije stigao na petnaestak metara od grudobrana i pokuša s lozinkom. Odgovori mu povik »Poum!« Skočili smo na noge, prošli duž grudobrana, progacali opet kroz irigacijski kanal – pljas-pljas! – i našli se na sigurnom.

Kopp je čekao unutar grudobrana s nekoliko Španjolaca. Liječnik i nosila su nestali. Izgledalo je da su svi ranjenici donijeti, osim Jorgea i jednoga od naših ljudi, Hiddlestone se zvao, koji su nestali. Kopp je koračao gore-dolje, vrlo blijed. Čak su mu i nabori sala na stražnjem dijelu vrata bili blijedi; nije se uopće obazirao na metke koji su letjeli iznad niskog grudobrana i praskali mu blizu uz glavu. Većina se nas skutirala u zaklonu iza grudobrana. Kopp je mumljao. »Jorge! Cogño! Jorge!« A zatim na engleskom. »Ako Jorgea nema to je grrroozno, grroozno!« Jorge mu je bio osobni prijatelj i jedan od najboljih oficira. Naglo se okrenuo prema nama i zatražio pet dobrovoljaca, dva Engleza i tri Španjolca, da pođu potražiti nestale ljude. Moyle i ja javili smo se zajedno sa tri Španjolca.

Kad smo izašli, Španjolci promrmljaše da postaje opasno svijetlo. To je bila istina; nebo je bilo mutnoplavo. Od fašističke redute stizala je silna galama uzbuđenih glasova. Očito su ponovno zaposjeli mjesto daleko brojnijim odredom nego prije. Bili smo pedeset ili šezdeset metara od grudobrana kad mora da su nas čuli ili vidjeli, jer su nam uputili tešku kišu metaka tako da smo se bacili licem prema dolje. Jedan je od njih bacio bombu preko grudobrana – siguran znak panike. Ležali smo u travi čekajući priliku da krenemo dalje, kad smo čuli ili pomislili da čujemo – nimalo ne sumnjam da je to bila čista mašta, ali tada se činilo posve stvarnim – da su fašistički glasovi mnogo bliže. Napustili su grudobran i dolazili na nas. »Trči!« viknuh Moyleu i skočih na noge. Bože, kako sam trčao! Mislio sam prije te noći da čovjek ne može trčati kad je promočen od glave do pete i opterećen puškom i mecima; sad sam naučio da čovjek *uvijek* može trčati kad ga juri pedeset ili sto naoružanih ljudi. Ali ako sam ja mogao brzo trčati, ostali su mogli trčati još brže. Dok sam letio, kraj mene projuri nešto što je moglo biti kiša meteora. Bila su to tri Španjolca koja su se nalazila ispred. Zaustavili su se tek kod našeg grudobrana pa sam ih dostigao. Istina je bila da su nam živci bili posve uništeni. Znao sam, međutim, da je u polumraku jedan čovjek nevidljiv tamo gdje su petorica jasno vidljiva pa sam se vratio sam. Uspio sam doprijeti do vanjske žice i pretražio sam tlo koliko sam najbolje mogao, što baš nije bilo jako dobro jer sam morao ležati na trbuhu. Nije bilo nikakva traga Jorgeu i Hiddlestoneu pa sam otpuzao natrag. Kasnije smo saznali da su i Jorge i Hiddlestone još prije otpremljeni u previjalište. Jorge je bio lako ranjen u rame. Hiddlestone je imao groznu ranu – metak koji mu je prošao cijelom lijevom rukom, slomivši kost na nekoliko mjesta; dok je bespomoćno ležao na zemlji, kraj njega je eksplodirala bomba i raznijela mu razne druge dijelove tijela. Oporavio se je, drago mi je što mogu reći. Kasnije mi je rekao da se vukao neko vrijeme ležeći na leđima, zatim se dokopao jednog ranjenog Španjolca pa su jedan drugome pomogli.

Postajalo je svjetlije. Duž linije kilometrima uokolo grmjela je besmislena vatra, poput kiše koja nastavlja nadati poslije oluje. Sjećam se kako je sve izgledalo samotno, blatne močvare, žalosna stabla jablana, žuta voda na dnu rovova; i iscrpljena lica ljudi, neobrijana, prošarana blatom i do očiju zacrnjena dimom. Kad sam se vratio u svoju zemunicu, tri čovjeka s kojima sam je dijelio već su čvrsto spavala. Bacili su se na zemlju s čitavom opremom i blatnim puškama stisnutim uza se. Sve je bilo promočeno, u zemunicama kao i vani. Nakon duga traženja uspio sam skupiti dovoljno suhog iverja da zapalim sićušnu vatru. Tada zapuših cigaru koju sam skrivao i koja se, začudo, nije slomila u toku noći.

Kasnije smo saznali da je akcija bila uspješna, kako to već ide. Bio je to samo iznenadni napad kako bismo prisilili fašiste da odvrte trupe s druge strane Huesce, gdje su anarhisti opet napadali. Prema mojoj procjeni, fašisti su u protunapad ubacili sto do dvjesto ljudi, no jedan nam je dezertjer kasnije rekao da ih je bilo šeststo. Usudio bih se reći da je lagao – dezertjeri se, iz očitih razloga, često pokušavaju ulagivati. Velika šteta zbog teleskopa. Pomisao da smo izgubili taj krasan komad plijena još me i sad uznemiruje.

8

Dani su postajali vrući, a čak su i noći bile podnošljivo tople. Na mecima okljaštrenu stablu ispred našeg grudobrana počeli su se stvarati gusti grozdovi trešanja. Kupanje u rijeci prestalo je biti muka i postalo je gotovo užitak. Divlje ruže ružičastih cvjetova velikih poput tanjurića razgranale su se preko rupa od granata oko Torre Fabiana. Iza linije susreli biste seljake s divljim ružama zataknutim iza uha. Navečer bi izlazili sa zelenim mrežama, loveći prepelice. Čovjek raširi mrežu iznad trave i zatim legne te izvodi zvukove poput ženke prepelice. Svaki mužjak prepelice koji je na domaku zvuka tada stane trčati prema vama, a kad se nade ispod mreže, bacite kamen da ga preplašite, našto on skoči u zrak i zaplete se u mrežu. Očito su lovili samo mužjake prepelica, što mi se nije učinilo poštenim.

Sada se na liniji kraj nas nalazila jedna sekcija Andaluzana. Ne znam zapravo kako su stigli na tu frontu. Opće je objašnjenje bilo da su pobjegli iz Malage tako brzo da su se zaboravili zaustaviti u Valenciji; ali ono je, naravno, dolazilo od Katalonaca koji su otvoreno omalovažavali Andaluzane kao narod poluidivljaka. Andaluzani su doista bili vrlo neuki. Rijetki su od njih znali čitati, a činilo se da ne znaju čak ni jedinu stvar koju u Španjolskoj svatko zna – kojoj političkoj partiji pripadaju. Mislili su da su anarhisti, ali nisu bili posve sigurni; možda su bili komunisti. Bili su to kvrgavi ljudi priprosta izgleda, možda pastiri ili radnici iz maslinika, lica zagasite boje od žestokog sunca daljeg juga. Bili su nam vrlo korisni, jer su izvanredno spretno savijali suhi španjolski duhan i pravili cigarete. Cigarete se više nisu dijelile, ali u Monfloriteu se zgodimice moglo kupiti paketiće najjeftinije vrste duhana koji je po izgledu i teksturi bio vrlo sličan sjeckanoj stelji. Okus mu nije bio loš, ali bio je tako suh da bi smjesta iscurio, ako biste i uspjeli napraviti cigaretu, ostavljajući prazan tuljac. Andaluzani su, međutim, umjeli smotati izvrsne cigarete i imali su posebnu tehniku da zarinu krajeve.

Dva Engleza oborila je sunčanica. Moja najistaknutija sjećanja na to vrijeme odnose se na vrućinu podnevnog sunca dok polugoli radimo s vrećama pijeska koje nam ozljeđuju ramena već opržena suncem; i bijedu naše odjeće i čizama koje su se doslovno raspadale u komade; i borbu s mazgom koja nam je donosila sljedovanje i koja se nije obazirala na pucanj iz puške, već bi stala bježati kad bi šrapnel prsnuo u zraku; i na komarce (koji su baš počeli biti aktivni) i štakore koji

su bili opća napast te su proždimali čak i kožno remenje i kese za metke. Ništa se nije događalo, osim ponekog ranjavanja od metaka snajpera i sporadične artiljerijske vatre i zračnih napada na Huescu. Sad kad se drveće potpuno razlistalo, sagradili smo platforme za snajpere, poput čeka, na stablima jablana koja su obrubljivala liniju. S druge strane Huesce napadi su se iscrpljivali. Anarhisti su imali teške gubitke i nisu uspjeli potpuno presjeći cestu za Jacu. Uspjeli su se utvrditi dovoljno blizu s obje strane tako da je cesta bila pod mitraljeskom vatrom i neprolazna za promet; ali jaz je bio širok jedan kilometar pa su fašisti sagradili ulegnutu cestu, neku vrstu ogromnog rova kojim je mogao prolaziti određen broj teretnjaka. Dezerteri su izvještavali da u Huesci ima mnogo municije i vrlo malo hrane. Ali grad se očigledno nije spremao pasti. Vjerojatno bi ga bilo nemoguće zauzeti sa petnaest tisuća loše naoružanih ljudi koji su stajali na raspolaganju. Kasnije, u lipnju, vlada je dovela trupe s madridske fronte i koncentrirala trideset tisuća ljudi kod Huesce, uz ogroman broj aviona, ali grad ni tada nije pao.

Kad smo išli na odsustvo, već sam bio proveo na liniji sto i petnaest dana, i tada mi se činilo da je to razdoblje bilo jedno od najjalovijih u cijelome mom životu. Pridružio sam se miliciji da bih se borio protiv fašizma, a do tada jedva da sam se uopće borio, tek sam egzistirao kao neka vrsta pasivnog objekta, ne radeći ništa da bih zaradio svoje sljedovanje, osim što sam trpio od hladnoće i nedostatka sna. Možda je to sudbina većine vojnika u većini ratova. Ali sada kad to razdoblje mogu gledati u perspektivi, ne žalim posve zbog njega. Želio bih, dakako, da sam mogao nešto malo efikasnije služiti španjolskoj vladi; ali s osobnog stajališta – sa stajališta vlastitog razvitka – ta su prva tri mjeseca što sam ih proveo na liniji bila manje jalova nego sam tada mislio. Oni su tvorili neku vrstu interregnuma u mome životu, posve različitog od svega što je bilo prije i možda od svega što će doći, i poučili su me stvarima koje nikad ne bih mogao naučiti na neki drugi način.

Bitan je element da sam sve to vrijeme bio izoliran – jer na fronti je čovjek bio gotovo, potpuno izoliran od vanjskog svijeta: čak i o onome što se događalo u Barceloni postojale su samo nejasne predodžbe – među ljudima koje se moglo približno ali ne previše netočno opisati kao revolucionare. To je bio rezultat milicijskog sistema koji se na aragonskoj fronti nije radikalno promijenio otprilike do lipnja 1937. Radničke milicije, utemeljene na sindikatima i svaka sastavljena od ljudi približno jednakih političkih nazora, imale su kao posljedicu kanaliziranje na jedno mjesto naj-revolucionarnijih čuvstava u zemlji. Upao sam manje ili više slučajno u jedinu zajednicu ma koje veličine u Zapadnoj Evropi gdje su politička svijest i nevjerovanje u kapitalizam bili normalniji nego njihove suprotnosti. Tu u Aragoniji čovjek je bio među desecima tisuća ljudi, većinom iako ne potpuno podrijetlom iz radničke klase, i svi su živjeli na istoj razini i miješali se na ravnopravnoj osnovi. U teoriji je to bila savršena jednakost, a čak ni u praksi nije bila daleko od toga. U jednom bi određenom smislu bilo istinito reći da je to bilo doživljavanje nagovještaja socijalizma, čime mislim da je prevladajuća duhovna atmosfera bila atmosfera socijalizma. Mnogi normalni motivi civiliziranog života – snobizam, zgortanje novca, strah od šefa, itd. – jednostavno su prestali postojati. Uobičajena klasna podjela društva nestala je u opsegu koji je gotovo nezamisliv u novcem zadojenom zraku Engleske; tamo nije bilo nikoga osim seljaka i nas i nitko nikome nije bio gospodar. Takvo stanje, naravno, ne bi moglo potrajati. To je bila jednostavno privremena i lokalna faza u ogromnoj igri koja se igra na cijeloj površini Zemlje. Ali trajalo je dovoljno dugo da bi imalo svoje djelovanje na svakoga tko je to iskusio. Ma koliko da je čovjek proklinjao u ono vrijeme, kasnije bi shvatio da je bio u dodiru s nečim neobičnim i vrijednim. Bio je u zajednici gdje je nada bila prirodnija od apatije ili cinizma, gdje je riječ »drug« značila drugarstvo a ne, kao u većini zemalja, obmanu. Čovjek je udisao zrak jednakosti. Pos ,e sam svjestan kako je danas moda

poricati da socijalizam ima ikakve veze s jednakošću. U svakoj zemlji svijeta, veliko pleme partijskih frazera i slatkorječivih profesorčića zaposleno je »dokazivanjem« da socijalizam ne znači ništa više do planskog državnog kapitalizma s nedirnutim motivom zgrtanja. No srećom, postoji također vizija socijalizma posve različita od toga. Ono što privlači obične ljudi socijalizmu i zbog čega su spremni izložiti svoju kožu za nj, »misterij« socijalizma, to je ideja jednakosti; ogromnoj većini ljudi socijalizam znači besklasno društvo, ili ne znači uopće ništa. I upravo je zbog toga tih nekoliko mjeseci u miliciji bilo za me dragocjeno. Jer španjolske su milicije, dok su trajale, bile neka vrsta mikrokozmosa besklasnog društva. U toj zajednici gdje nitko nije mislio na osobnu korist, gdje je vlada nestašica svega ali nije bilo privilegija i lizanja čizama, čovjek je, možda, stekao grubu predodžbu o tome kako bi mogle izgledati početne faze socijalizma. I na kraju, umjesto da me razočara, to me je duboko privuklo. Kao posljedica toga, moja želja da vidim uspostavljanje socijalizma bila je mnogo aktualnija nego prije. Dijelom je, možda, to trebalo zahvaliti sreći što sam bio među Španjolcima koji bi, sa svojim urođenim poštenjem i posvudašnjom primjesom anarhizma, čak i početne faze socijalizma učinili podnošljivima kad bi za to imali prilike.

Naravno da u to vrijeme nisam bio svjestan promjena koje su se zbivale u mojoj svijesti. Kao i svi oko mene, bio sam uglavnom svjestan dosade, vrućine, hladnoće, prljavštine, ušiju, oskudice i povremene opasnosti. Sad je to posve drukčije. To razdoblje koje se onda činilo tako jalovim i bez važnih događaja, sad je za me od velike važnosti. Toliko se razlikuje od ostalog dijela moga života da je već poprimilo magičnu kakvoću koja, u pravilu, pripada sjećanjima što su stara mnoge godine. Bilo je gadno dok se događalo, ali to je dobar pašnjak za moju svijest da po njemu brsti. Želio bih da vam mogu prenijeti atmosferu onog vremena. Nadam se da sam to učinio u prethodnim poglavljima. Sve je to povezano u mojim mislima sa zimskom hladnoćom, otrcanim uniformama milicionara, jajolikim španjolskim licima, morzeovskim kuckanjem strojnica, zadahom urina i pljesniva kruha, metalnim okusom variva od graha što se halapljivo proždire iz nečistih porcija.

Cijelo se to razdoblje zadržalo u meni s neobičnom zivošću. U sjećanju proživljavam događaje koji se mogu činiti suviše tričavima da bi bili vrijedni prisjećanja. Nalazim se opet u zemunici kod Monte Pocera, na sloju vapnenca koji služi kao krevet, a mladi Ramon hrče nosa spljoštena među mojim lopaticama. Posrćem kaljavim rovom, kroz maglu koja se kovitla oko mene poput hladne pare. Nalazim se usred raspukline u obronku brda, boreći se da održim ravnotežu kako bih išćupao korijen divljeg ružmarina iz zemlje. Visoko gore pjevaju neki bezopasni meci.

Ležim skriven među stabalcima jela u nizini zapadno od Monte Oscura, s Koppom i Bobom Edwardsom i tri Španjolca. Gore uz goli sivi brežuljak desno od nas uspinje se niz fašista poput mravi. Blizu ispred, s fašističkih linija odzvanja poziv trube. Kopp hvata moj pogled i, pokretom školarca, pokazuje dugi nos na taj zvuk.

Nalazim se u blatnom dvorištu La Granje, u grupi ljudi koji se guraju sa svojim porcijama oko velikog kotla s varivom. Debeo i izmučeni kuhar odvraća ih kutlačom. Za stolom u blizini, bradat čovjek s velikim automatskim pištoljem za pojasom reže hljebove kruha na pet komada. Iza mene, cocknevjevski glas (Bili Chambers s kojim sam se žučno posvadio i koji je kasnije ubijen kod Huesce) pjeva:

Štakori, štakori, štakori

Poput mačke veliki

Kod...

Nailazi granata zviždeći. Petnaestogodišnja djeca bacaju se na lica. Kuhar zamiče za veliki kotao. Svi ustaju glupava izraza lica kad granata pada stotinjak metara dalje i eksplodira.

Hodam duž stražarskih linija, pod debelim tamnim granama jablana. U preplavljenom kanalu s vanjske strane šljapkaju štakori, dižući buku kao vidre. Dok se žuta zora pomalja iza nas, jedan andaluzijski stražar, umotan u svoj ogrtač, počinje pjevati. Preko ničije zemlje, sto do dvjesto metara dalje, čuje se kako i fašistička straža pjeva.

Poslije uobičajenih *mañana*, 25. travnja, zamijenila nas je druga četa pa smo predali svoje puške, spremili opremu i odmarširali natrag u Monflorite. Nije mi bilo žao što napuštam liniju. Uši su se razmnožavale u mojim hlačama mnogo brže nego što sam ih uspio tamaniti, a već mjesec dana nisam imao čarapa i na čizmama mi je preostalo još vrlo malo đona, tako da sam hodao uglavnom bosonog. Želio sam vruću kupku, čistu odjeću i noć među posteljinom mnogo žarče nego što se može bilo što željeti kad čovjek živi normalnim civiliziranim životom. Odspavali smo nekoliko sati u štaglju u Monfloriteu, rano ujutro uskočili u teretnjak, uhvatili u pet vlak u Barbastru i – imajući sreću što smo uspjeli presjesti na brzi vlak u Leridi – stigli u Barcelonu oko tri poslije podne 26. travnja. A nakon toga počele su nevolje.

9

Iz Mandalaya u gornjoj Burmi može se vlakom stići u Maymyo, glavnu brdsku stanicu u provinciji, na rubu visoravni San. To je dosta neobično iskustvo. Krećete iz tipične atmosfere istočnjačkoga grada – vrelo sunce, prašnjave palme, mirisi riba i začina i češnjaka, meko tropsko voće, gomile tamnopusitih ljudskih bića – i kako ste se toliko navikli na nju, nosite tu atmosferu sa sobom netaknutu, da tako kažem, u svoj željeznički vagon. Duhom ste još u Mandalayu kad se vlak zaustavlja u Maymyou, 5.200 metara iznad morske razine. Ali izlazeći iz vagona, ulazite u neku drukčiju hemisferu. Odjedanput udišete hladan sladak zrak koji bi mogao biti i engleski, a posvuda oko vas zelena trava, paprat, jele i gorštakinje ružičastih obraza koje prodaju košare jagoda.

Povratak u Barcelonu, poslije tri i pol mjeseca na fronti, podsjetio me je na to. Nastala je jednako nagla i zapanjujuća promjena atmosfere. U vlaku, cijelim putem do Barcelone, zadržala se atmosfera fronte; prljavština, buka, neudobnost, otrcana odjeća, osjećaj nestašice, drugarstvo i jednakost. Vlak, već pun milicionara kad je napuštao Barbaastro, zaposjedalo je sve više i vise seljaka na svakoj stanici uz prugu; seljaka sa svežnjevim povrća, s prestrašenom peradi koju su nosili s glavama prema dolje, s vrećama koje su se kotrljale i bacakale posvuda po podu te bi se otkrilo da su pune kunića – i na koncu s popriličnim stadom ovaca koje su utjerane u odjeljke i ugurane na svako slobodno mjesto. Milicionari su izvikivali revolucionarne pjesme koje su prigušivale kloparanje vlaka te slali rukom poljupce ili mahali crvenim i crnim maramama svakoj zgodnoj djevojci uz prugu. Boce vina i anisa, prostog aragonskog likera, putovale su iz ruke u ruku. Iz španjolskih mješina za vodu od kozje kože može se izbaciti mlaz vina preko cijeloga željezničkog vagona točno prijatelju u usta, što prišteđuje mnogo gnjavaže. Kraj mene je crnooki petnaestogodišnji dječak prepričavao senzacionalne i, ne sumnjam, posve neistinite priče o svojim junačkim djelima na fronti, dvojici seljaka ispućalih suhih lica koji su slušali otvorenih usta. Ubrzo su seljaci otvorili svoje zavežljaje i dali nam teškog tamnocrvenog vina. Svi su bili istinski sretni, sretniji nego što mogu izraziti. Ali kad se vlak dokotrljao kroz Sabadell u Barcelonu, ušli smo u atmosferu koja je za nas i nama slične jedva bila manje strana i neprijateljska nego što bi bila da je posrijedi bio Pariz ili London.

Svatko tko je Barcelonu za vrijeme rata posjetio dva puta, u razmacima od nekoliko mjeseci, zapazio je neobične promjene koje su se u njoj dogodile. I začudo, svejedno jesu li tamo bili prvi

put u kolovozu pa potom u siječnju ili, poput mene, najprije u prosincu pa opet u travnju, govorili bi uvijek istu stvar: da je revolucionarne atmosfere nestalo. Nema sumnje, onome tko je bio tamo u kolovozu, kad se krv još nije ni osušila na ulicama a milicija bila smještena u lijepim hotelima, Barcelona u prosincu djelovala bi buržoaski; za mene koji sam tek stigao iz Engleske, bila je sličnija radničkom gradu više od ičega što sam zamišljao mogućim. Sad kad se val povukao, to je opet bio običan grad, pomalo iznuren i oštećen ratom, ali bez ikakva vanjskog znaka nadmoći radničke klase.

Promjena u izgledu ljudi na ulicama bila je zapanjujuća. Milicijske uniforme i plavi kombinezoni gotovo su potpuno nestali; činilo se da svi nose elegantna ljetna odijela za koja se španjolski krojači specijaliziraju. Debeli imućni muškarci, elegantne žene, luksuzni automobili – bili su posvuda. (Pokazalo se da još nema privatnih automobila; ipak, svatko tko je »bio netko« mogao je raspolagati automobilom.) Oficiri nove Narodne armije, tip koji jedva da je postojao kad sam otišao iz Barcelone, rojili su se u začuđujućim količinama. Narodna armija imala je jednog oficira na deset ljudi. Stanovit broj tih oficira služio je u miliciji pa su dovedeni s fronte radi tehničke obuke, ali većina su bili mladi ljudi koji su pohađali Ratnu školu radije nego da se priključe miliciji. Njihov odnos prema vojnicima nije bio posve isti kao u buržoaskoj vojsci, ali postojala je jasna socijalna razlika, izražena razlikom u plaći i uniformi. Vojnici su nosili neku vrstu grubih smeđih kombinezona, oficiri su nosili elegantnu kaki uniformu utegnutu u struku, poput oficirske uniforme britanske pješadije, samo je bila malo utegnutija. Rekao bih da je najviše jedan od svake dvadesetorice dotad bio na fronti, ali svi su imali za pojasom automatske pištolje; mi na fronti nismo mogli nabaviti pištolje ni pod koju cijenu. Dok smo se probijali ulicom, zapazio sam da ljudi zure u naše prljave pojave. Naravno, poput svih ljudi koji su nekoliko mjeseci proveli na liniji, pružali smo grozan prizor. Bio sam svjestan da izgledam poput strašila. Kožni mi je kaputić bio u dronjcima, vunena kapa izgubila je oblik i stalno mi klizila preko oka, čizme su se sastojale od malo čega osim iskrivljenih sara. Svi smo bili uglavnom u istom stanju, a k tome smo bili prljavi i neobrijani, pa tako nikakvo čudo što su ljudi buljili. No to me je pomalo ozlojedilo i uvjerilo me da su se u posljednja tri mjeseca događale neke čudne stvari.

Idućih sam nekoliko dana otkrio po bezbrojnim znakovima da moj prvi dojam nije bio pogrešan. Grad je obuzela duboka promjena. Dvije činjenice davale su osnovni ton svemu ostalom. Jedna je bila da su ljudi – građansko stanovništvo – izgubili velik dio svoga zanimanja za rat; druga je bila da se ponovno uspostavlja normalna podjela društva na bogate i siromašne, višu klasu i nižu klasu.

Opća indiferentnost prema ratu bila je iznenađujuća i vrijedna zgražanja. Užasavala je ljude koji su dolazili u Barcelonu iz Madrida ili čak iz Valencije. Djelomično se to trebalo pripisati udaljenosti Barcelone od stvarne borbe; isto sam to zapazio mjesec dana kasnije u Tarragoni, gdje se gotovo nepomućeno nastavljao običan život lijepoga primorskog grada. Ali bilo je značajno što se od siječnja nadalje smanjivalo dobrovoljno stupanje u vojsku. U Kataloniji, u veljači, javio se val entuzijazma u prvoj velikoj kampanji za Narodnu armiju, ali on nije doveo do nekog značajnog povećanja broja regruta. Rat je trajao samo šest mjeseci ili tako nekako kad je španjolska vlada morala pribjeći općoj mobilizaciji, što bi bilo normalno u ratu sa stranom silom, ali čini se anomalijom u građanskom ratu. Nedvojbeno je to bilo u tijesnoj vezi s izjalovljenim revolucionarnim nadama kojima je rat započeo. Članovi sindikata koji su se organizirali u milicije i otjerali fašiste sve do Zaragoze u prvih nekoliko tjedana rata, učinili su to uglavnom zato što su vjerovali da se bore za vlast radničke klase; ali postajalo je sve očitiije da je vlast radničke klase izgubljena stvar i obične ljude, osobito gradski proletarijat koji mora popunjavati redove u svakom ratu, civilnom

ili drugom, nije se moglo optužiti zbog stanovite apatije. Nitko nije želio izgubiti rat, ali većina je uglavnom jedva čekala da on završi. To se zapažalo ma kamo se pošlo. Posvuda biste susretali istu nemarnu primjedu: »Ovaj rat – grozno, zar ne? Kad će završiti?« Politički svjesni ljudi bili su daleko više zaokupljeni pogubnim sukobom između anarhista i komunista nego borbom protiv Franca. Masama ljudi je oskudica hrane bila najvažnija stvar. O »fronti« se počelo razmišljati kao o mitskome dalekom mjestu u kojem su nestajali mladi ljudi da se više ne vrate, ili da se vrate poslije tri ili četiri mjeseca s velikim svotama novca u džepovima. (Milicionar je obično primao plaću unatrag kad bi odlazio na odsustvo.) Ranjenicima, čak i kad bi poskakivali na štakama, nije se poklanjala nikakva posebna pažnja. Više nije bilo moderno biti u miliciji. Trgovine, uvijek barometri javnog ukusa, to su jasno pokazivale. Kad sam prvi put došao u Barcelonu, trgovine su se, siromašne i otrcane kakve su bile, specijalizirale za milicionarsku opremu. Vojničke okrugle kape sa štitnikom, jakne s patentnim zatvaračem, oficirski opasači s uprtačem, lovački noževi, boce za vodu, navlake za revolvere bili su izloženi u svakom izlogu. Sad su dućani bili izrazito elegantniji, ali rat je potisnut u pozadinu. Kao što sam otkrio kasnije, kad sam kupovao opremu prije povratka na frontu, neke stvari koje su čovjeku nužno potrebne na fronti bilo je vrlo teško nabaviti.

U međuvremenu vodila se sistematska propaganda protiv partijskih milicija i u korist Narodne armije. Situacija je bila dosta neobična. Od veljače, sveukupne oružane snage teorijski su se inkorporirale u Narodnu armiju, a milicije su, na papiru, reorganizirane po uzoru na Narodnu armiju, s diferenciranim plaćama, službenim činovima itd. itd. Divizije su sastavljene od »miješanih brigada« koje su se trebale sastojati dijelom od trupa Narodne armije i dijelom od milicije. Ali jedine promjene koje su se doista zbile bile su promjene imena. Trupe POUM, primjerice, koje su se prije zvale Lenjinova divizija, sad su bile poznate kao 29. divizija. Do srpnja je vrlo malo trupa Narodne armije stiglo na aragonsku frontu i kao posljedica toga milicije su mogle zadržati svoju posebnu strukturu i poseban karakter. Ali na svakom su zidu vladini agenti ispisali: »Treba nam Narodna armija«, a na radiju i u komunističkoj štampi provodilo se neprekidno i ponekad vrlo zlobno podrugivanje milicijama koje su opisivane kao loše uvježbane, nedisciplinirane itd. itd.; Narodna je armija uvijek opisivana kao »herojska«. Iz velikog dijela te propagande čovjek bi stekao dojam da ima nečega sramotnog u tome ako dobrovoljno ode na frontu i nečega hvalevrijednog ako čeka da bude mobiliziran. Za sada su, međutim, milicije držale liniju, dok je Narodna armija vježbala u pozadini, a tu je činjenicu trebalo obznanjivati što je manje moguće. Pripadnici milicije koji su se vraćali na frontu nisu više marširali ulicama uz bubnjeve i lepršanje zastava. Krijumčareni su iz grada vlakom ili teretnjakom u pet sati ujutro. Poneka četa Narodne armije sad je počela odlaziti na frontu i oni su, kao i prije, marširali ceremonijalno ulicama; no čak su i oni, zbog općeg slabljenja zanimanja za rat, nailazili na razmjerno malo oduševljenja. Činjenica da su i milicijske trupe, na papiru, bile trupe Narodne armije, vrlo se vješto iskorištavala u novinskoj propagandi. Svaka eventualna zasluga automatski se pripisivala Narodnoj armiji, dok je sva krivnja bila rezervirana za milicije. Ponekad bi se događalo da su iste trupe na jednome mjestu hvaljene, a na drugom kuđene.

Ali osim svega toga nastala je i zapanjujuća promjena socijalne atmosfere – nešto što je vrlo teško zamisliti ako to doista niste doživjeli. Kad sam prvi put stigao u Barcelonu, držao sam da je to grad u kojem gotovo i ne postoje klasne distinkcije i velike razlike s obzirom na bogatstvo. Svakako je to barem tako izgledalo. »Otmjena« odjeća bila je nakaznost, nitko nije davao ni uzimao napojnice, konobari i prodavačice cvijeća i čistači cipela gledali su vas u oči i nazivali vas »druže«. Nisam bio shvatio da je to uglavnom bila mješavina nade i kamuflaže. Radnička klasa

vjerovala je u revoluciju koja je započela ali se još nije konsolidirala, a buržoazija je bila prestrašena i privremeno se prurušila u radnike. U prvim mjesecima revolucije sigurno je mnogo tisuća ljudi smišljeno obuklo kombinezone i izvikivalo revolucionarne parole kao način da sačuvaju vlastitu kožu. Sad su se stvari vraćale normalni. Elegantni restorani i hoteli bili su puni bogatih ljudi koji su proždimali skupa jela, dok su za radničko stanovništvo cijene hrane enormno skočile, bez ikakva odgovarajućeg rasta nadnica. Osim posvemašnje skupoće, stalno su se ponavljale nestašice ovoga i onoga koje, naravno, uvijek prije pogađaju siromašne nego bogate. Činilo se da restorani i hoteli nemaju teškoća pri nabavljanju svega što su željeli, ali u radničkim su četvrtima redovi za kruh, maslinovo ulje i druge potrepštine bili dugi stotine metara. Prije mi je u Barceloni privuklo pažnju nepostojanje prosjaka; sad ih je bilo cijelo mnoštvo. Ispred delikatesnih trgovina na vrhu Ramblasa neprekidno su čekale skupine bose djece, sjativši se na svakoga tko bi izašao bučno tražeći malo hrane. »Revolucionarni« oblici govora izlazili su iz upotrebe. Sad bi vam se nepoznati ljudi rijetko obraćali sa *tú* i *camarada*; već obično sa *senor* i *usted*. *Buenos días* počelo je zamjenjivati *salud*. Konobari su opet bili u svojim iskuhanim košuljama a nadglednici u robnim kućama puzali su na poznati način. Moja žena i ja otišli smo u trgovinu pletenom robom u Ramblasu da kupimo čarape. Prodavač se klanjao i trljao ruke kako to danas ne čine više ni u Engleskoj, iako su se tako ponašali prije dvadesetak ili tridesetak godina. Na potajan i neizravan način vraćao se i običaj davanja napojnica. Radničkim je patrolama naređeno da se raspuste, a na ulicama su opet bile predratne policijske snage. Kao jedan od rezultata, kabaretske predstave i otmjeni bordeli od kojih su radničke patrole mnoge zatvorile, smjesta su ponovno otvoreni.²⁷ Mali ali značajan primjer koji pokazuje na koji je način sad sve bilo orijentirano u korist imućnih klasa, jest nestašica duhana. Za mnoštvo ljudi nestašica duhana bila je tako očajna da su se na ulicama prodavale cigarete sa sjeckanim korijenom gospina bilja. Jedanput sam ih kušao. (Mnogi ih ljudi kušaju jedanput.) Franco je držao Kanarsko otočje, gdje se uzgaja sav španjolski duhan; prema tome, jedine zalihe duhana koje su preostale vladi bile su one koje su postojale prije rata. One su se toliko smanjile da su se trafike otvarale samo jedanput na tjedan; nakon nekoliko sati čekanja u redu mogli ste, ako ste imali sreće, dobiti paketić od dvadeset grama duhana. Teorijski, vlada nije dopuštala da se duhan nabavlja iz inozemstva, jer je to značilo smanjivanje rezerve zlata koju je trebalo čuvati za oružje i druge nužne stvari. Zapravo je postojala stalna ponuda krijumčarenih stranih cigareta skupljih vrsta, Lucky Strike i tako dalje, što je pružalo krasne mogućnosti za špekulacije. Krijumčarene cigarete mogle su se otvoreno kupiti u otmjenim hotelima i jedva nešto manje otvoreno na ulicama, pod uvjetom da ste mogli platiti deset peseta (dnevna plaća milionara) za jednu kutiju. Krijumčarenje je išlo u korist bogatašima pa mu se stoga gledalo kroz prste. Ako ste imali dovoljno novca, nije bilo ničega što ne biste mogli nabaviti u ma kojoj količini, iznimka je možda bio kruh koji je bio dosta strogo racioniran. Taj otvoreni kontrast između bogatstva i siromaštva bio bi nemoguć nekoliko mjeseci prije, kad je radnička klasa još bila, ili se činilo da je bila, na vlasti. Ali ne bi bilo pošteno pripisati to isključivo pomaku političke moći. Djelomično je to bilo posljedica bezopasnog života u Barceloni, gdje je malo što podsjećalo na rat, osim povremenog zračnog napada. Svi koji su bili u Madridu rekli su da je tamo bilo posve drukčije. U Madridu je opća opasnost prisilila ljude gotovo svih vrsta na određeni osjećaj drugarstva. Debeljko koji jede prepelice dok djeca prose kruh pruža zgražanja vrijedan prizor, ali manje je vjerojatno da ćete to vidjeti kad ste unutar domašaja zvuka topova.

²⁷ Govorilo se da su radničke patrole zatvorile 75 posto bordela.

Dan ili dva poslije uličnih borbi, sjećam se da sam prolazio jednom od otmjenih ulica i naišao na trgovinu slatkišima s izlogom punim kolača i bombona najfinije vrste, po vrtoglavih cijenama. Bila je to trgovina kakve vidate u Bond Streetu ili Rue de la Paix. I sjećam se da sam osjetio nejasan užas i zaprepaštenje zbog toga što se novac i dalje može tratiti na takve stvari u gladnoj, ratom pogođenoj zemlji. Ali bože sačuvaj da bih ja sebi prisvajao kakvu osobnu superiornost. Poslije nekoliko mjeseci neudobnosti, gladno sam želio finu hranu i vino, koktele, američke cigarete i tako dalje, i priznajem da sam se valjao u svakom luksuzu za koji sam imao dovoljno novca. U toku tog prvog tjedna, prije nego što su počele ulične borbe, imao sam nekoliko preokupacija koje su na neobičan način međusobno djelovale jedna na drugu. Ponajprije, kao što rekoh, uznastojao sam da mi bude udobno koliko se moglo. Drugo, zbog pretjeranog jela i pića čitav sam tjedan bio pomalo bolestan. Osjetio bih se malo lošije, otišao u krevet na pol dana, ustao i pojeo još jedan pretjerani obrok pa bi mi opet bilo loše. Istodobno sam potajno pregovarao o kupnji revolvera. Strašno sam želio revolver – u rovovskim borbama mnogo korisniji od puške – a bilo ih se vrlo teško dočepati. Vlada ih je dijelila policiji i oficirima Narodne armije, ali odbila je da ih podijeli miliciji; morali ste ih kupiti, ilegalno, iz tajnih spremišta anarhista. Poslije mnogo skakanja i gnjavaže, jedan prijatelj anarhist uspio mi je pribaviti mali 26-milimetarski automatski pištolj, mizerno oružje, beskorisno na više od četrdesetak metara, ali bolje nego ništa. A uza sve to, obavljao sam preliminarne pripreme da napustim miliciju POUM i uđem u neku drugu jedinicu koja bi mi osigurala da budem poslan na madridsku frontu.

Već sam dugo vremena svima govorio da namjeravam napustiti POUM. Ukoliko je riječ o mojim posve osobnim sklonostima, bio bih se volio priključiti anarhistima. Ako je čovjek postao članom CNT bilo je moguće i da uđe u miliciju FAI, ali rečeno mi je da će me FAI poslati vjerojatnije u Teruel, a ne u Madrid. Ako sam želio ići u Madrid, morao sam se pridružiti internacionalnim brigadama, što je značilo da trebam pribaviti preporuku nekog člana komunističke partije. Potražio sam jednog prijatelja komunista koji je radio kod španjolske medicinske službe i objasnio mi svoj problem. Činilo se kako mu je vrlo stalo do toga da me pridobije; zamolio me je da, ako je moguće, nagovorim i neke druge Engleze, članove Nezavisne radničke partije, da pođu sa mnom. Da sam bio boljeg zdravlja, vjerojatno bih odmah tada pristao na to. Sad je teško reći bi li to nešto promijenilo. Posve je moguće da bi me bili poslali u Albacete prije početka barcelonskih borbi; u tom slučaju, budući da ne bih te borbe vidio iz blizine, možda bih kao istinitu prihvatio službenu verziju o tome. S druge strane, da sam bio u Barceloni za vrijeme borbi pod komunističkim naredbama, ali još s osjećajem osobne lojalnosti prema svojim drugovima u POUM, moj bi položaj bio nemoguć. No imao sam na raspoložanju još jedan tjedan odsustva i želio sam svakako prizdraviti prije nego što se vratim na liniju. Također – jedan od onih detalja koji uvijek odlučuju čovjekov sudbinu – morao sam čekati da mi čizmar izradi novi par čizama. (Čitava španjolska vojska nije uspjela napraviti par čizama koje bi meni bile dovoljno velike.) Rekao sam svome prijatelju komunistu da ću se definitivno dogovoriti kasnije. U međuvremenu sam se želio odmoriti. Čak su mi natuknuli da bismo – moja žena i mogli otići na more na dva-tri dana. Kakva ideja! Politička me je atmosfera morala upozoriti da nije bilo vrijeme za takve stvari.

Jer ispod površinskog aspekta grada, ispod luksuza i sve većeg siromaštva, ispod prividne radosti ulica s njihovim klupama s cvijećem, šarenim zastavama, propagandnim plakatima i uzavrelim mnoštvima, postojao je nepogrešiv i strahovit osjećaj političkog suparništva i mržnje. Ljudi najrazličitijih mišljenja govorili su s kobnim slutnjama: »Uskoro će biti neprilika«. Opasnost je bila posve jednostavna i shvatljiva. Bio je to antagonizam između onih koji su željeli da se revolucija nastavi i onih koji su je željeli obuzdati ili spriječiti – u biti, između anarhista i komunista.

Politički, u Kataloniji su sad jedinu vlast imali PSUC i njegovi liberalni saveznici. Ali na drugoj je strani protiv toga stajala neizvjesna snaga CNT, lošije naoružanog i manje sigurnog u ono što želi nego što su to bili njegovi protivnici, ali moćnog zbog brojnosti i nadmoći u raznim ključnim industrijama. S obzirom na takav raspored snaga, na pomolu su bile nevolje. Sa stajališta Generalitea koji je bio pod kontrolom PSUC, najnužnije je bilo, da bi sebi osigurali položaj, oduzeti oružje iz ruku radnika CNT. Kao što sam već prije naglasio, potez kojim je trebalo razbiti partijske milicije bio je u biti manevar s tim ciljem. U isto su vrijeme ponovno uvedene predratne policijske snage, građanske straže i tako dalje, koje su se pojačavale i snažno naoružavale. To je moglo značiti samo jedno. Naročito je građanska straža bila žandarmerija uobičajenog kontinentalnog tipa, koja je gotovo cijelo prethodno stoljeće djelovala kao tjelesna straža imućne klase. U međuvremenu je izdat dekret da privatne osobe moraju predati sve oružje. Naravno da ta naredba nije poslušana; bilo je jasno da će se anarhistima oružje moći uzeti samo silom. Čitavo to vrijeme bilo je glasova, uvijek neodređenih i kontradiktornih zbog novinske cenzure, o manjim sukobima koji su izbijali širom Katalonije. Na raznim su mjestima naoružane policijske snage napdale anarhistička uporišta. Kod Puigcerde, na francuskoj granici, grupa carabinieri poslana je da osvoji carinarnicu koja je prije bila pod anarhističkom upravom, i tada je ubijen Antonio Martin, poznati anarhist. Slični su se incidenti dogodili kod Figuerasa i, mislim, u Tarragonu. U Barceloni je bilo niz manje ili više neslužbenih nemira u radničkim predgrađima. Članovi CNT i UGT već su se neko vrijeme međusobno ubijali; u nekoliko slučajeva poslije ubojstava su uslijedili ogromni, provokativni sprovodi kojima se posve namjerno željela razbuktati politička mržnja. Nešto prije ubijen je jedan član CNT i CNT se pojavio u stotinama tisuća da bi pratio pogrebnu povorku. Potkraj travnja, tek što sam stigao u Barcelonu, ubijen je Roldan, istaknuti član UGT; vjerojatno ga je ubio netko iz CNT. Vlada je naredila da se zatvore sve trgovine i organizirala ogromnu pogrebnu povorku sastavljenu većinom od trupa Narodne armije, kojoj je trebalo dva sata da prođe pokraj odra. Promatrao sam to bez oduševljenja s hotelskog prozora. Bilo je očito da je takozvani sprovod samo pokazivanje snage; još samo malo više takvih stvari i moglo bi nastati krvoproliće. Iste je noći moju ženu i mene probudila brza paljba s Plaze de Cataluñe, stotinjak ili dvjesto metara dalje. Idući smo dan saznali da je ubijen jedan član CNT; vjerojatno djelo nekoga iz UGT. Bilo je naravno posve moguće da su sva ta ubojstva izvršili *agents provocateurs*. Stav strane kapitalističke štampe prema sukobima komunista i anarhista može se ocijeniti prema činjenici da je ubojstvo Roldana dobilo velik publicitet, dok je ubojstvo koje je bilo odgovor na to ostalo pažljivo nespomenuto.

Približavao se 1. svibnja i govorilo se o velikim demonstracijama u kojima će sudjelovati i CNT i UGT. Lideri CNT, umjereniji od mnogih svojih sljedbenika već su dugo radili na pomirenju s UGT; zapravo je bit njihove politike bila u tome da od dvije grupe sindikata pokušaju stvoriti veliku koaliciju. Zamisao je bila da CNT i UGT marširaju zajedno i pokažu svoju solidarnost. Ali demonstracija je u posljednji trenutak opozvana. Bilo je savršeno jasno da bi ona dovela do nereda. Tako se 1. svibnja ništa nije dogodilo. Bilo je to neobično stanje. Barcelona, takozvani revolucionarni grad, bila je vjerojatno jedini grad u nefašističkoj Evropi koji nije proslavio taj dan. Ali priznajem da sam zapravo osjetio olakšanje. Očekivalo se da će članovi Nezavisne radničke partije koračati u dijelu povorke POUM, i svi su predviđali nevolje. Zadnja stvar koju sam želio bila je da budem umiješan u nekakvu besmisleni uličnu borbu. Koračati ulicom iza crvenih zastava s uzvišenim parolama, pa da me zatim s gornjeg prozora ubije iz strojnice neki potpuni stranac – to nije moje poimanje korisnog načina da se umre.

Oko podneva 3. svibnja, jedan prijatelj koji je prolazio predvorjem hotela reče usput: »Čujem da je bilo nekakvih neprilika u telefonskoj centrali.« Iz nekog razloga tada tome nisam pridavao pažnju.

To poslijepodne, između tri i četiri, bio sam na sredini Ramblasa kad iza sebe začuh nekoliko hitaca iz puške. Okrenuh se i ugledah nekoliko mladića s puškama u rukama i crvenim i crnim anarhističkim maramama oko vrata, kako se udaljuju jednom pokrajnjom ulicom što je od Ramblasa vodila prema sjeveru. Očito su razmjenjivali pucnjeve s nekim u visokom osmorokutnom tornju – crkvi, mislim – koji se nadvisivao nad pokrajnjom ulicom. Smjesta pomislih: »Počelo je!« Ali pomislio sam to bez ikakva velikog osjećaja iznenađenja – već su danima svi očekivali da »to« počne u svakom trenutku. Shvatih da se odmah moram vratiti u hotel i vidjeti je li s mojom ženom sve u redu. Ali skupina anarhista na ulazu u pokrajnju ulicu pokazivala je ljudima da se udalje i vikala im neka ne prelaze liniju vatre. Opet prasnuše pucnjevi. Meci iz kule letjeli su preko ulice i gomila uspaničenih ljudi trčala je niz Ramblas, dalje od pucnjave; gore i dolje niz ulicu čulo se tres-tres-tres dok su trgovci spuštali željezne kapke na svojim izlozima. Ugledah dva oficira Narodne armije kako se oprezno povlače od stabla do stabla s rukama na revolverima. Ispred mene, gomila se gurala prema stanici podzemne željeznice usred Ramblasa tražeći zaklon. Smjesta odlučih da ne pođem za njima. To bi moglo značiti da ću satima ostati zarobljen pod zemljom.

U tom trenutku dotrči do mene jedan američki liječnik koji je bio s nama na fronti i zgrabi me za ruku. Bio je vrlo uzbuđen.

– Hajde, moramo otići u hotel Falcón. – (Hotel Falcón bio je neka vrsta pansiona kojeg je držao POUM, a u njemu su boravili većinom milicionari na odsustvu.)

– Momci iz POUM se tamo sastaju. Moramo se držati zajedno.

– Ali što je sve to, dođavola? – rekoh.

Liječnik me je vukao za ruku. Bio je previše uzbuđen a da bi mogao jasno govoriti. Pokazalo se da je bio na Plazi de Cataluñi kad se nekoliko kamiona naoružanih civilnih stražara dovezlo do telefonske centrale, u kojoj su radili većinom radnici CNT, i napalo je. Tada su stigli neki anarhisti i nastala je opća gužva. Shvatio sam da su »neprilike« ranije toga dana bile zahtjev vlade da se preda telefonska centrala koji je, naravno, bio odbijen.

Dok smo odlazili ulicom, kraj nas iz suprotnog smjera projuri kamion. Bio je pun anarhista s puškama u rukama. Naprijed je ležao kuštravi mladić na hrpi madraca iza lakog mitraljeza. Kad smo stigli do hotela Falcon koji je bio u dnu Ramblasa, gomila ljudi komešala se u predvorju; bila je velika zbrka, nitko kao da nije znao sto bismo trebali učiniti i nitko nije bio naoružan osim sacice pripadnika udarnih trupa koji su obično predstavljali stražu u zgradi. Pošao sam u *Comité Local* POUM, koji je bio gotovo točno nasuprot. Na katu, u prostoriji gdje su milicionari inače odlazili po svoje Place, tiskala se druga gomila. Visok, blijed, dosta zgodan muškarac tridesetih godina, u civilnoj odjeći, pokušavao je uspostaviti red i dijelio je redenike i kutije s mecima s hrpe u kutu. Činilo se da još nema pušaka. Liječnik je nestao – vjerujem da je već bilo ranjenika i da su zvali liječnike – ali stigao je još jedan Englez. Tada su iz unutrašnje prostorije, visok čovjek i još neki počeli iznositi i dijeliti ih unaokolo. Drugi Englez i ja, kao stranci, bili smo pomalo sumnjivi i u početku nam nitko nije htio dati pušku. Tada je stigao i prepoznao me jedan milicionar kojeg sam poznavao s fronte pa smo nakon toga dobili puške i šaržere, ponešto preko volje.

U daljini se čuo zvuk puškaranja a ulice su bile potpuno puste. Svi su govorili da je nemoguće krenuti Ramblasom. Građanska straža zauzela je zgrade na dominantnim položajima i pucala je na svakog tko bi prošao. Bio bih riskirao i vratio se u hotel, ali širila se neodređena misao da će *Comité Local* u svakom trenutku biti napadnut pa je bilo bolje da ostanemo. U čitavoj zgradi, na stubištu i na pločnicima ispred, stajale su grupice ljudi i uzbuđeno razgovarale. Činilo se da nitko nema jasnu ideju o tome što se događa. Uspio sam shvatiti samo to da je građanska straža napala telefonsku centralu i zauzela razne strateške točke koje su dominirale nad drugim zgradama što su pripadale radnicima. Opći je dojam bio da civilna straža progoni CNT i radničku klasu općenito. Moglo se zapaziti da, u toj fazi, još nitko kao da nije okrivljavao vladu. Siromašnije klase u Barceloni gledale su na civilnu stražu kao na nešto što dosta podsjeća na britanske trupe u Irskoj i činilo se kako se uzima zdravo za gotovo da je ona započela te napade na vlastitu inicijativu. Kad sam čuo kako stvari stoje, bilo mi je lakše pri duši. Stvar je bila posve jasna. S jedne strane CNT, s druge strane policija. Nisam osjećao osobitu sklonost za idealiziranog »radnika« kakav se pojavljuje u buržoaskoj komunističkoj svijesti, ali kad sam vidio pravog radnika, od krvi i mesa, u sukobu sa svojim prirodnim neprijateljem, policajcem, nisam se morao pitati na čijoj sam strani.

Mnogo je vremena prošlo a u našem dijelu grada kao i se ništa nije događalo. Nije mi palo na um da bih mogao nazvati hotel i saznati kako je mojoj ženi; smatrao sam posve razumljivim da telefonska centrala neće raditi – iako je zapravo bila izvan pogona samo nekoliko sati. Činilo se da se u dvije zgrade nalazi oko tristo ljudi. Pretežno su to bili ljudi iz najsiromašnijih klasa, iz stražnjih ulica pokraj pristaništa; među njima je bilo nešto žena, neke su nosile malu djecu, i gomila kuštravih momčića. Rekao bih da mnogi od njih nisu imali pojma što se događa te su jednostavno pobjegli u zgrade POUM radi zaštite. Bio je tamo i određen broj milicionara na odsustvu i nešto malo stranaca. Koliko sam mogao procijeniti, na sve nas bilo je samo oko šezdesetak pušaka. Ured na katu neprekidno su opsjedale gomile ljudi koje su zahtijevale puške i kojima se govorilo da pušaka više nema. Mlađi momci iz milicije koji su sve to, kako se činilo, smatrali nekom vrstom piknika, šuljali su se uokolo pokušavajući izmamiti ili ukrasti puške od svakoga tko ih je imao. Nije prošlo mnogo vremena i jedan mi je od njih oduzeo pušku posluživši se lukavštinom i smjesta je nestao. I tako sam opet bio nenaoružan, osim maloga automatskog pištolja za koji sam imao samo jedan šaržer.

Smračilo se, bio sam gladan, a u Falcónu, činilo se, nije bilo hrane. Moj prijatelj i ja umakosmo u njegov hotel, koji nije bio daleko, da bismo večerali. Ulice su bile u posvemašnjem mraku i tišini, nigdje ni žive duše, željezni kapci spuštene na svim izlozima, ali barikade još nisu bile podignute. Nastalo je veliko natezanje prije no sto su nas pustili u hotel – koji je bio zaključan i osiguran zasunom. Kad smo se vratili, saznao sam da telefonska centrala radi pa sam otišao gore u ured da nazovem zenu. Karakteristično, u zgradi nije bilo telefonskog imenika, a ja nisam znao broj hotela Continental; nakon što sam čitav sat pretraživao sve sobe, naišao sam na neki vodič u kojem je bio broj. Nisam mogao uspostaviti vezu sa ženom, ali uspio sam naći Johna McNaira predstavnika Nezavisne radničke partije u Barceloni. On mi je rekao da je sve u redu, da nitko nije pogođen, i upitao me je li s nama sve u redu u *Comité Local*. Rekoh mu da bismo bili dobro kad bismo imali cigareta. Time sam se samo našalio; no, pol sata kasnije pojavio se McNair sa dvije kutije Lucky Strikea. Hrabro se upustio kroz ulice mračne kao u rogu kojima su švrljale anarhističke patrole; zaustavile su ga dva puta s uperenim pištoljima i pregledale njegove dokumente. Neću zaboraviti taj mali čin heroizma. Bilo nam je vrlo drago zbog cigareta.

Na većinu prozora postavili su naoružane stražare, a dolje na ulici mala grupa ljudi iz udarnih jedinica zaustavljala je i ispitivala rijetke prolaznike. Dovezao se jedan anarhistički patrolni

automobil prepun oružja. Kraj vozača je lijepa crnokosa djevojka osamnaestih godina čuvala u krilu automat. Proveo sam mnogo vremena tumarajući zgradom, velikom nepravilnom građevinom kojoj je bilo nemoguće shvatiti konfiguraciju. Posvuda je bilo uobičajeno smeće, razbijeni namještaj i poderani papir što je, kako se čini, neizbježan proizvod revolucije. Ljudi su spavali po čitavoj zgradi; na razbijenoj su sofa u hodniku dvije siromašne žene iz pristaništa mirno hrkale. Zgrada je bila kabaretsko kazalište prije nego što ju je preuzeo POUM. U nekoliko prostorija bile su uzdignute pozornice; na jednoj je od njih bio napušteni koncertni glasovir. Konačno sam otkrio ono što sam tražio – oružanu. Nisam znao što će se iz svega toga izleći i silno sam želio oružje. Toliko sam često slušao kako suparničke stranke, PSUC, POUM i CNT-FAI podjednako potajno gomilaju oružje u Barceloni, pa nisam mogao povjerovati da dvije glavne zgrade POUM imaju samo onih pedeset ili šezdeset pušaka koje sam vidio. Prostorija koja je služila kao oružana nije bila pod stražom i imala je slaba vrata; drugom Englezu i meni nije bilo nimalo teško da ih razvalimo. Kad smo ušli, otkrili smo da je ono što su nam rekli bilo istina – oružja više *nije* bilo. Pronašli smo samo oko dva tuceta malokalibarskih pušaka zastarjela modela i nekoliko sačmarica, ali za njih nije bilo municije. Otišao sam u ured i upitao je li im preostalo što municije za pištolj; nisu imali ništa. Bilo je, međutim, nekoliko kutija bombi koje je dovezao jedan od anarhističkih patrolnih automobila. Stavio sam ih nekoliko u jednu od svojih kutija za metke. Bio je to nesavršen tip bombe koja se aktivirala trljanjem neke vrste šibice na vrhu i koja je mogla sama eksplodirati.

Ljudi su spavali ispruženi svuda po podu. U jednoj je sobi plakalo dijete, plakalo neprekidno. Iako je bio svibanj, noć je postajala hladna. Na jednoj od kabaretskih pozornica još su se nalazile zavjese pa sam nožem odrezao jedan zastor, umotao se u nj i odspavao nekoliko sati. Sjećam se, san mi je uznemiravala pomisao na one proklete bombe koje bi me mogle odnijeti u zrak ako se prejako natisnem na njih. U tri ujutro probudio me je onaj visok zgodan čovjek koji je, kako se činilo, zapovijedao, dao mi je pušku i postavio me na stražu kraj jednog prozora. Rekao mi je da je uhapšen Salas, šef policije, odgovoran za napad na telefonsku centralu. (Zapravo, kao što smo saznali kasnije, bio je samo skinut s položaja. Ipak, ta je vijest učvrstila opći dojam da je građanska straža postupila bez naređenja.) Čim je nastupila zora, ljudi u prizemlju počeli su graditi dvije barikade, jednu ispred *Comité Local*, a drugu ispred hotela Falcón. Barcelonske su ulice popločene četvrtastim kamenjem od kojeg se lako može sagraditi zid, a ispod kamenja je neka vrsta krupnog šljunka prikladnog za punjenje vreća. Gradnja tih barikada pružala je neobičan i divan prizor; volio bih da sam to mogao snimiti. S nekom strastvenom energijom kakvu Španjolci izražavaju kad se napokon definitivno odluče prionuti uz bilo koji posao, dugi nizovi muškaraca, žena i posve male djece izvlačili su kamenje iz pločnika, vukli ga u ručnim kolicima koja su negdje pronađena i posrtali tamo-amo pod teškim vrećama pijeska. U veži *Comité Local*, jedna mlada njemačka Židovka u milicijskim hlačama, kojih joj je dugmad na koljenima dosegala do gležnjeva, promatrala je smiješeći se. Za nekoliko sati barikade su bile visoke do iznad čovječje glave, kod puškarnica su stajali strijelci s puškama, a iza jedne barikada gorjela je vatra i ljudi su pekli jaja.

Opet su mi uzeli pušku i činilo se da za čovjeka nema nikakva korisnog posla. Drugi Englez i ja odlučili smo se vratiti u hotel Continental. U daljini je bilo dosta pucnjave, ali naizgled ne i na Ramblasu. Usput smo zavirili na tržnicu. Bilo je otvoreno tek nekoliko štandova; opsjedale su ih gomile ljudi iz radničkih četvrti južno od Ramblasa. Upravo kad smo stigli onamo, izvana se začu snažno praštanje pušaka, nekoliko stakala na krovu rasu se u komadiće, a gomila nagrne prema stražnjim izlazima. Nekoliko je štandova, međutim, ostalo otvoreno; uspjeli smo dobiti svaki po

šalicu kave i kupiti komad kozjeg sira što sam ga ugurao pokraj svojih bombi. Nekoliko dana kasnije bilo mi je vrlo drago što imam taj sir.

Na uglu ulice gdje sam prethodni dan vidio anarhiste kako počinju pucati, sad je stajala barikada. Čovjek iza nje (to je bilo s druge strane ulice) vikne mi da pripazim. Građanska straža u crkvenom tornju pucala je bez razlike na svakog tko bi prošao. Zastadoh i tada prijeđoh otvoreni prostor trčeci; dakako, metak prasnu kraj mene, neugodno blizu. Kad sam se približio upravnoj zgradi POUM, još na drugoj strani ceste, stigoše novi povici upozorenja od pripadnika udarnih trupa koji su stajali u veži – povici koje, u tom trenutku, nisam razumio. Između mene i zgrade nalazila su se stabla i novinski kiosk (ulice tog tipa u Španjolskoj imaju po sredini široko šeta-lište) pa nisam mogao vidjeti što mi pokazuju. Otišao sam u Continental, uvjerio se da je sve u redu, umio sam se i zatim vratio do upravne zgrade POUM (stotinjak metara niže u toj ulici) da zatražim zapovijedi. Sada se već tutnjava pušaka i mitraljeske vatre iz raznih smjerova mogla gotovo usporediti s bukom bitke. Upravo sam pronašao Koppa i pitao ga što bismo trebali raditi, kad se odozdo začu silno praskanje. Buka je bila tako glasna da sam bio siguran kako nas netko gađa iz poljskog topa. Zapravo su to bile samo ručne granate koje stvaraju dvostruko veću buku kad eksplodiraju među kamenim zgradama.

Kopp proviri kroz prozor, zabaci pušku na leđa, kaza: »Hajdemo pogledati« i polako krene stubištem na svoj uobičajeni nehajan način, a ja za njim. U samoj veži, pripadnici udarnih trupa kotrljali su bombe niz pločnik kao da se kuglaju. Bombe su eksplodirale dvadesetak metara dalje uz strašan, zaglušan prasak koji je bio pomiješan s treskom pušaka. Na pol puta preko ulice, iza novinskog kioska, izvirivala je neka glava – bila je to glava jednog američkog milicionara kojeg sam dobro poznao – potpuno nalik kokosovu orahu na vašaru. Tek sam kasnije saznao što se zapravo događalo. Pokraj zgrade POUM nalazila se kavana i iznad nje hotel, zvala se Café Moka. Dan prije u kavanu je ušlo dvadeset do trideset naoružanih građanskih stražara i potom su, kad su započele borbe, naglo zauzeli zgradu i zabarikadirali se u njoj. Vjerojatno su imali naredbu da zauzmu kavanu kao uvod u kasniji napad na urede POUM. Rano ujutro pokušali su izaći, bilo je međusobne pucnjave, jedan pripadnik udarnih trupa je teško ranjen, a jedan građanski stražar ubijen. Građanska straža pobjegla je natrag u kavanu, ali kad je ulicom naišao Amerikanac, otvorili su na njega vatru iako nije bio naoružan. Amerikanac se bacio u zaklon iza kioska, a udarne trupe bacale su bombe na građansku stražu da ih opet natjeraju unutra.

Kopp je jednim pogledom promotrio prizor, progurao se naprijed i zaustavio crvenokosog Nijemca iz udarnih trupa koji je upravo zubima izvlačio upaljač iz bombe. Povikao je svima da se povuku s ulaza i rekao nam na nekoliko jezika da moramo izbjeći krvoproliće. Tada je izašao na pločnik i, tako da ga je mogla vidjeti građanska straža, razmetljivo skinuo svoj pištolj i položio ga na zemlju. Dva španjolska milicijska oficira učinila su isto i sva su trojica polako krenula prema veži gdje se skupila građanska straža. Ja takvo nešto ne bih učinio ni za dvadeset funti. Hodali su, nenaoružani, prema ljudima koji su bili na smrt prestrašeni i koji su u rukama imali napunjene puške. Jedan stražar, samo u košulji i izvan sebe od straha, izađe kroz vrata da bi pregovarao s Koppom. Stalno je uzrujano pokazivao prema dvije neeksplozirane bombe koje su ležale na i pločniku. Kopp se vratio i rekao nam da trebamo aktivirati bombe. Ležeći tamo, predstavljale su opasnost za svakoga tko prođe. Čovjek iz udarnih trupa opali iz puške u jednu bombu i ona eksplodira, zatim opali u drugu i promaši. Zamolio sam ga da mi dade pušku, kleknuo sam i opalio prema drugoj bombi. Žao mi je što moram reći da sam i ja promašio. To je bio jedini hitac koji sam ispalio za vrijeme nemira. Pločnik je bio prekriven razbijenim staklom s natpisa iznad

kavane Moka, a dva automobila parkirana vani, jedan od njih Koppov službeni automobil, bila su izrešetana mecima i eksplozije bombi raznijele su im vjetrobrane.

Kopp me ponovno odveo na kat i objasnio mi situaciju. Morali smo braniti zgrade POUM bude-mo li napadnuti, ali lideri POUM poslali su upute da zauzmemo obrambeni stav te da ne otvaramo vatru ako to možemo izbjeći. Točno preko puta nalazio se kinematograf, zvao se Poliorama, iznad njega bio je muzej, a na vrhu, visoko iznad ukupne razine krovova, bio je mali opservatorij s dvije jednake kupole. Kupole su dominirale nad ulicom i nekoliko ljudi postavljenih tamo gore s puškama moglo bi spriječiti svaki napad na zgrade POUM. Pazikuće u kinu bili su članovi CNT i oni bi nam dopustili prolaz. Što se tiče građanske straže u kavani Moka, s njima ne bi bilo nepravilno; oni se nisu željeli boriti i bilo bi im samo drago da se ne miješaju. Kopp je ponovio zapovijed da ne smijemo pucati osim ako se puca na nas ili ako budu napadnute naše zgrade. Zaključio sam, iako on to nije rekao, da su lideri bili bijesni zbog toga što su uvučeni u taj sukob, ali osjećali su da moraju stati uz CNT.

U opservatoriju su već bile postavljene straže. Iduća sam tri dana i noći proveo neprekidno na krovu Poliorame, osim za kratkih prekida kad bih skoknuo prijeko u hotel nešto pojesti. Nisam bio u opasnosti, nije me mučilo ništa gore od gladi i dosade, pa ipak je to bilo jedno od najneizdržljivijih razdoblja u cijelome mojem životu. Mislim da bi rijetko koje iskustvo moglo biti mučnije, predstavljati veće razočaranje ili, konačno, više uništiti živce od tih nesretnih dana uličnog ratovanja.

Sjedio bih na krovu, čudeći se gluposti svega toga. S malih prozora opservatorija moglo se vidjeti kilometrima uokolo – vidik za vidikom, visoke vitke građevine, staklene kupole i fantastični namreškani krovovi sa blistavim zelenim i bakrenim pločicama; tamo prema istoku, svjetlucavo blijedoplavo more – moj prvi letimičan pogled na more otkako sam došao u Španjolsku. A čitav veliki grad od milijun ljudi bio je zatvoren u nekoj vrsti nasilne inercije, u noćnoj mori buke bez pokreta. Suncem obasjane ulice bile su posve prazne. Ništa se nije događalo osim zujanja metaka s barikada i prozora zaštićenih vrećama s pijeskom. Ulicama se nije kretalo nijedno vozilo; tu i tamo na Ramblasu su stajali nepokretni tramvaji tamo gdje su vozači iskočili iz njih kad su počele borbe. A čitavo vrijeme paklenska buka koja je odjekivala od tisuća kamenih zgrada, ustrajala je poput tropske olujne kiše. Tres-tres, bum-bum, pras – ponekad bi se stišala na nekoliko pucnjeva, ponekad se ubrzavala do zaglušne paljbe, ali nikad ne bi prestajala sve dok je trajalo dnevno svjetlo, a nastavljala se točno u zoru idući dan.

Koji se vrug događao, tko se borio protiv koga i tko je pobjeđivao, u početku je bilo vrlo teško otkriti. Ljudi u Barceloni toliko su priviknuti na ulične borbe i tako im je poznata lokalna geografija da su nekom vrstom instinkta znali koja će politička partija držati pojedine ulice i zgrade. Stranac je u beznadno nepovoljnom položaju. Promatrajući iz opservatorija, mogao sam zaključiti da je Ramblas, jedna od glavnih ulica u gradu, razdjelna linija. Desno od Ramblasa, radničke četvrti bile su jednoglasno anarhističke; s lijeve strane vodile su se zbrkane borbe po krivudavim sporednim ulicama, ali na toj su strani PSUC i građanska straža manje-više imali kontrolu. Na našem kraju Ramblasa, oko Plaze de Cataluñe, položaj je bio tako kompliciran da bi bio posve neshvatljiv da svaka zgrada nije izvjesila partijsku zastavu. Tu je glavni orijentir bio hotel Colón, štab PSUC, koji je dominirao Plazom de Cataluñom. U prozoru pokraj zadnjeg slova O u velikom natpisu »Hotel Colón« koji se protezao pročeljem, imali su mitraljez što je sa smrtonosnim djelovanjem mogao pokositi trg. Stotinjak metara udesno od nas, niz Ramblas, JSU, omladinski savez PSUC (analogan Omladinskom komunističkom savezu u Engleskoj) držao je veliku robnu kuću koje su pokrajnji izlazi s vrećama pijeska bili okrenuti prema našem opservatoriju. Oni su skinuli

svoju crvenu zastavu i podigli nacionalnu katalonsku zastavu. Na telefonskoj centrali, ishodištu svih tih nemira, visjele su jedna uz drugu katalonska nacionalna zastava i anarhistička zastava. Tamo se došlo do nekakva privremenog kompromisa, centrala je nesmetano radila i iz zgrade se nije pucalo.

Na našem je položaju bilo neobično mirno. Građanska straža u kavani Moka navukla je željezne kapke i gomilala kavanski namještaj izrađujući barikadu. Kasnije ih se oko pol tuceta popelo na krov, nasuprot nama, i sagradilo drugu barikadu od madraca preko koje su objesili katalonsku nacionalnu zastavu. Ali bilo je očito da ne žele započeti borbu. Kopp je s njima postigao konačan sporazum: ne budu li oni pucali na nas, nećemo ni mi pucati na njih. Do tada se već posve sprijateljio s građanskom stražom i nekoliko ih je puta posjetio u kavani Moka. Naravno, zaplijenili su sve što se moglo piti u kavani i poklonili su Koppu petnaest boca piva. Kopp im je zapravo zauzvrat dao jednu od naših pušaka, da nadoknade onu koju je netko izgubio prethodnog dana. Ipak, sjedi ti na krovu bio je čudan osjećaj. Ponekad mi je sve to bilo dosadno, nisam poklanjao pažnje paklenskoj buci i proveo sam sate čitajući jednu za drugom knjige iz Penguinove biblioteke koje sam, srećom, kupio nekoliko dana prije; ponekad bih bio i te kako svjestan naoružanih ljudi koji su me promatrali s udaljenosti od četrdesetak metara. Bilo je to pomalo kao da sam opet u rovovima; nekoliko sam se puta uhvatio kako, iz navike, govorim o građanskoj straži kao o »fašistima«. Obično nas je gore bilo oko šest. Postavili bismo po jednog čovjeka na stražu u svaki toranj opservatorija, a mi bismo ostali sjeli na olovni krov gdje nije bilo zaklona osim kamene ograde. Bio sam posve svjestan da građanska straža u svakom trenutku može dobiti telefonsku naredbu da otvori vatru. Pristali su da nas upozore prije no što će to učiniti, ali nije bilo sigurno da će se pridržavati dogovora. No, samo se jedanput činilo da će započeti neprilike. Jedan stražar na suprotnoj strani kleknuo je i počeo pucati preko barikade. Ja sam tada stražario u opservatoriju. Uperio sam pušku prema njemu i viknuo:

— Hej! Ne pucaj u nas!

— Što?

— Ne pucajte u nas ili ćemo uzvratiti!

— Ne, ne! Nisam pucao u vas. Gledaj, tamo dolje!

Pokazao je puškom prema sporednoj ulici koja je prolazila kraj podnožja naše zgrade. Doista, neki mladić u plavom kombinezonu, s puškom u ruci, zamicao je oko ugla. Očito je netom opalio prema građanskoj straži na krovu.

— Pucao sam u njega. On je pucao prvi. — (Vjerujem da je to bilo istina.) — Ne želimo pucati u vas. Mi smo samo radnici, isto kao i vi.

Domahnulo mi je antifašistički pozdrav koji sam mu uzvratio. Povikah: — Je li ostalo još nešto piva?

— Ne, sve je otišlo.

Isti dan, bez ikakva očitog razloga, neki je čovjek iz zgrade JSU dalje niz ulicu najednom podigao pušku i opalio prema meni kad sam se naginjao kroz prozor. Možda sam predstavljao privlačan cilj. Nisam mu uzvratio. Iako je bio udaljen samo devedeset metara, metak je otišao tako daleko da nije pogodio ni krov opservatorija. Kao i obično, spasio me je španjolski standard streljačke vještine. Iz te su me zgrade gađali nekoliko puta.

Paklenska buka pucnjave neprekidno se nastavljala. No koliko sam mogao vidjeti, i prema sve-mu što sam čuo, borba je bila defenzivna na obje strane. Ljudi su jednostavno ostajali u svojim zgradama ili iza svojih barikada i pucali prema onima nasuprot. Oko osamsto metara od nas nalazila se ulica u kojoj su neki od glavnih ureda CNT i UGT bili gotovo točno nasuprot jedni drugima;

iz tog je smjera jačina buke bila grozna. Prošao sam tom ulicom dan nakon što su prestale borbe i stakla na izlozima bila su poput rešetka. (Većina trgovaca u Barceloni oblijepila je svoje izloge ukrštenim trakama papira, tako da se staklo ne rasprsne kad ga pogodi metak.) Zgodimice bi praskanje pušaka i mitraljeza prekinuo tresak ručnih granata. A u dugačkim razmacima, možda ukupno tucet puta, čule bi se strahovite eksplozije koje mi tada nisu bile jasne; zvučale su poput avionskih bombi, ali to je bilo nemoguće jer nigdje nije bilo aviona. Kasnije mi je rečeno – posve je moguće da je to bilo točno – kako su *agents provocateurs* aktivirali velike količine eksploziva sa svrhom da povećaju opću buku i paniku. Artiljerijske vatre, međutim, nije bilo. Osluškiavao sam hoću li je čuti, jer da su topovi počeli pucati, to bi značilo da stvar postaje ozbiljna (artiljerija je odlučujući činitelj u uličnom ratovanju). Kasnije je u štampi bilo fantastičnih priča o baterijama topova koji su pucali po ulicama, no nitko nije bio u stanju pokazati neku zgradu koju je pogodila granata. U svakom slučaju, zvuk topova nepogrešivo se prepoznaje ako je čovjek naviknut na nj.

Hrane je ponestajalo gotovo od početka. Uz teškoće i pod okriljem mraka (jer je građanska straža stalno pripucavala u Ramblas) hrana se donosila u hotel Falcón za petnaest do dvadeset milicionara koji su bili u upravnoj zgradi POUM, ali za sve nije bilo dovoljno pa smo svi koliko nas je najviše moglo odlazili jesti u hotel Continental. Continental je »kolektivizirao« Generalite a ne kao većinu hotela, CNT ili UGT, pa ga se smatralo neutralnim terenom. Čim su započele borbe, hotel je do vrha napunila najneobičnija zbirka ljudi. Bilo je stranih novinara, političkih sumnjivaca svih vrsta, pa jedan američki avijatičar u službi vlade, različiti komunistički agenti, uključujući jednog debelog Rusa zlokobna izgleda, za kojeg se govorilo da je agent OGPU²⁸ (imao je nadimak Charlie Chan i nosio je za pojasom revolver i zgodnu malu bombu), nekoliko obitelji dobrostojećih Španjolaca koji su izgledali kao fašistički simpatizeri, dva ili tri ranjenika iz internacionalnih brigada, grupa vozača iz velikih francuskih kamiona koji su vozili u Francusku tovar naranči pa su ih zadržale borbe, te određen broj oficira Narodne armije. Narodna je armija, kao cjelina, ostala neutralna za vrijeme borbi, iako su neki vojnici umakli iz kasarni i uključili se pojedinačno; u utorak ujutro vidio sam ih nekolicinu kod barikada POUM. U početku, prije nego što je nestašica hrane postala akutna i prije nego što su novine počele raspirivati mržnju, postojala je tendencija da se sve to shvati kao šala. To je nešto što se u Barceloni događa svake godine, govorili su ljudi. George Tioli, talijanski novinar, naš dobar prijatelj, pojavio se u hlačama natopljenima krvlju. Izašao je vidjeti što se događa i baš je previjao jednog ranjenika na pločniku, kad netko obijesno gurne prema njemu ručnu granatu; srećom, nije ga ozbiljno ranio. Sjećam se kako je primijetio da bi kamenje na pločnicima u Barceloni moralo biti numerirano; to bi prištedjelo mnogo gnjavaže pri gradnji i rušenju barikada. I sjećam se dvojice ljudi iz internacionalnih brigada koji su sjedili u mojoj sobi u hotelu kad sam ušao umoran, gladan i prljav poslije noći provedene na straži. Njihov je stav bio potpuno neutralan. Da su bili pravi partijski ljudi, bili bi me, pretpostavljam, nagovarali da prijeđem na drugu stranu, ili bi me čak svezali i oduzeli mi bombe kojih su mi bili puni džepovi; umjesto toga, samo su me sažaljevali zbog toga što svoj dopust moram provesti stražareći na krovu. Opće je stajalište bilo: »To je samo obračun između anarhista i policije, to ništa ne znači.« Unatoč opsegu borbi i broju žrtava, vjerujem da je to bliže istini od službene verzije koja je okršaj prikazala kao planirani ustanak.

Otrpilikе u srijedu (5. svibnja) činilo se da nastupa promjena. Ulice sa spuštenim kopcima na dućanima izgledale su sablasno. Rijetki pješaci, prisiljeni izaći iz kuće, iz ovog ili onog razloga, vukli su se uokolo mašući bijelim maramama, a na mjestu u sredini Ramblasa gdje nije bilo

²⁸ Tajna politička policija u SSSR, koja je naslijedila ČEKU 1922. (prev.)

opasnosti od metaka, neki su ljudi izvikivali novine praznoj ulici. U utorak je *Solidaridad Obrera*, anarhistički list, opisao napad na telefonsku centralu kao »monstruožnu provokaciju« (odnosno riječima koje su to značile), ali u srijedu je promijenio melodiju i počeo je preklinjati da se svi vrate na posao. Anarhistički lideri radiom su prenosili istu poruku. Uredništvo *La Batalle*, lista POUM, koje nije imalo organiziranu obranu, napali su i osvojili građanski stražari otprilike u isto vrijeme kad i telefonsku centralu, ali list se ipak tiskao i nešto je primjeraka distribuirano s druge adrese. Ja sam sve nagovarao da ostanu na barikadama. Ljudi su u sebi bili neodlučni i pitali su se uznemireno kad će to k vragu završiti. Sumnjam da je itko već tada napustio barikade, ali svima je bilo dosta besmislene borbe koja očito nije mogla dovesti ni do kakve stvarne odluke, zato što nitko nije želio da se to razvije u pravi građanski rat koji bi mogao značiti gubitak rata protiv Franca. Slušao sam sa svih strana kako ljudi izražavaju taj strah. Koliko se moglo zaključiti prema onome što su ljudi govorili u ono vrijeme, niži slojevi CNT željeli su, i to od samog početka, samo dvije stvari: vraćanje telefonske centrale i razoružavanje omražene građanske straže. Da je Generalite obećao učiniti te dvije stvari kao i da je obećao da će zaustaviti špekulacije s hranom, barikade bi, gotovo nema sumnje, bile srušene za dva sata. Ali bilo je očito da Generalite ne namjerava popustiti. Širile su se ružne glasine. Govorilo se da vlada u Valenciji šalje šest tisuća ljudi da okupiraju Barcelonu, te da je pet tisuća pripadnika anarhističkih i Poumovih trupa napustilo aragonsku frontu da im se suprotstave. Samo je prva od tih glasina bila točna. Promatrajući iz tornja opservatorija, vidjeli smo niske sive obrise ratnih brodova kako se približavaju luci. Douglas Moyle, koji je nekad bio mornar, rekao je da izgledaju kao britanski razarači. Zapravo, to su i *bili* britanski razarači, iako smo to saznali tek kasnije.

Te smo večeri čuli da se na Plazi de España predalo četiristo građanskih stražara te da su svoje oružje dali anarhistima; također se neodređeno probijala vijest o tome da u predgrađima (uglavnom radničkim četvrtima) vlast drži CNT. Činilo se kao da pobjeđujemo. Ali iste je večeri Kopp poslao po mene i rekao mi mračna lica da se, prema informacijama koje je netom primio, vlada sprema staviti POUM izvan zakona i objaviti rat protiv njega. Vijest me je zapanjila. To je bila prva natuknica što sam je dobio o interpretaciji kakva će se vjerojatno svemu tome htjeti pripisati kasnije. Nejasno sam predskazivao da će se, kad borbe prestanu, sva krivica pripisati POUM, koji je bio najslabija partija, pa prema tome i najprikladniji krivac za sve. A u međuvremenu se naša lokalna neutralnost primicala kraju. Ako vlada objavi rat protiv nas, nećemo imati drugog izbora već ćemo se braniti; tu u upravnoj zgradi mogli smo biti sigurni da će građanska straža u susjedstvu dobiti naredbu za napad na nas. Jedina nam je šansa bila da prvi napadnemo njih. Kopp je kod telefona čekao naredbe; ako čujemo definitivno da je POUM stavljen izvan zakona, moramo se smjesta pripremiti da zauzmemo kavanu Moka.

Sjećam se duge, mučne večeri koju smo proveli utvrđujući zgradu. Zaključali smo željezne kapke ispred prednjeg ulaza, a iza njih smo sagradili barikadu od kamenih ploča što su ih ostavili radnici koji su izvodili neke preinake. Pregledali smo zalihu oružja. Ubrojivši i šest pušaka na krovu Poliorame preko puta, imali smo dvadeset i jednu pušku, od toga jednu oštećenu, oko pedeset metaka za svaku pušku i nekoliko tuceta bombi; drugo ništa, osim nekoliko pištolja i revolver. Oko pol tuceta ljudi, većinom Nijemaca, javilo se dobrovoljno za napad na kavanu Moka, ako do njega dođe. Trebali smo, naravno, napasti s krova, u sitne noćne sate, i iznenaditi ih; oni su bili brojniji, ali naš je moral bio bolji i nije bilo sumnje da bismo mogli osvojiti zgradu iako bi ljudi pri tome vjerojatno poginuli. U zgradi nismo imali hrane osim nekoliko pločica čokolade, a proširila se i glasina da će »oni« zatvoriti vodu. (Nitko nije znao tko su to bili »oni«. Mogla je to biti vlada koja je upravljala vodovodom, ili je mogao biti CNT – nitko nije znao.) Mnogo

smo vremena proveli puneći svaki umivaonik u praonicama, svako vedro kojeg smo se dočepali i, napokon, petnaest boca od piva, sad praznih, koje je građanska straža dala Koppu.

Bio sam grozno raspoložen i umoran kao pas poslije šezdesetak sati s vrlo malo sna. Bila je kasna noć. Ljudi su spavali posvuda na podu iza barikade u prizemlju. Na katu je bila jedna sobica sa sofom koju smo namjeravali upotrijebiti kao previjalište iako smo, nepotrebno je i reći, otkrili da u zgradi nema ni joda ni zavoja. Moja je žena došla iz hotela za slučaj da ustreba bolničarka. Legao sam na sofu osjećajući da bih se želio pol sata odmoriti prije napada na Moku u kojem ću vjerojatno biti ubijen. Sjećam se kako mi je bilo neizdrživo neudobno zbog pištolja koji mi je bio pričvršćen za remen i pritiskao mi križa. A iduća stvar koje se sjećam bilo je buđenje uz trzaj, da bih ugledao svoju ženu kako stoji kraj mene. Već je bio bijeli dan, ništa se nije dogodilo, vlada nije objavila rat protiv POUM, voda nije zatvorena, i, osim povremene pucnjave na ulicama, sve je bilo normalno. Žena mi je rekla da me nije imala srca probuditi pa je spavala u naslonjaču u jednoj od prednjih soba.

Tog poslijepodneva došlo je do neke vrste primirja. Pucnjevi su utihnuli i ulice su se iznenadujuće brzo ispunile ljudima. Neke su trgovine počele podizati kapke, a tržnicu je ispunila velika gomila ljudi zahtijevajući hranu, iako su tezge bile gotovo prazne. Opažalo se, međutim, da tramvaji nisu počeli voziti. Građanska je straža još bila iza svojih barikada u Moki; nijedna strana nije napustila utvrđene zgrade. Svi su jurili uokolo i pokušavali kupiti hranu. I sa svih biste strana čuli isto zabrinuto pitanje: »Mislite li da je gotovo? Mislite li da će opet početi?« »To« – naime borba – sad se smatralo nekom vrstom prirodne nepogode, poput orkana ili potresa, koja se svima nama podjednako događa, i koju nismo sposobni spriječiti. I doista, gotovo odmah – pretpostavljam da je primirje zapravo moralo potrajati nekoliko sati, ali oni su se doimali više kao minute nego kao sati – iznenađan prasak puščane vatre natjerao je sve u trk; željezni kapci s treskom su vraćeni na mjesto, ulice su se ispraznile kao nekom čarolijom, barikade su dobile posadu i »to« je opet počelo.

Vratio sam se na svoj položaj na krovu s osjećajem zgusnuta gađenja i bijesa. Kad čovjek sudjeluje u događajima kakvi su ovi, tada, pretpostavljam, u malom opsegu stvara povijest i s pravom bi se trebao osjećati poput neke povijesne ličnosti. Ali nikad se tako ne osjeća jer u takvim trenucima fizički detalji uvijek nadmašuju sve ostalo. Čitavo vrijeme borbi nikad nisam napravio točnu »analizu« situacije kakvu tako okretno rade novinari udaljeni stotine kilometara. Ono o čemu sam uglavnom razmišljao nije se odnosilo na dobro i loše u toj bratoubilačkoj tučnjavi, već sam razmišljao o neudobnosti i dosadi danonoćna sjedenja na tom nemogućem krovu, o gladi koja je postajala sve gora – jer nitko od ponedjeljka nije pojeo normalan obrok. Cijelo sam vrijeme razmišljao o tome da se moram vratiti na frontu čim ta stvar završi. To je bilo krajnje iritantno. Proveo sam na liniji sto i petnaest dana i vratio se u Barcelonu željan malo odmora i udobnosti; a umjesto toga morao sam provoditi vrijeme sjedeći na krovu nasuprot građanskoj straži koja se dosađivala jednako kao i ja, koja bi mi povremeno domahivala i uvjeravala me da su oni »radnici« (hoteći mi reći da ne pucam u njih), ali koja bi sigurno otvorila vatru ako bi dobila takvu naredbu. Ako je to bila povijest, takav dojam nije ostavljala. Sve je više nalikovalo nekom lošem razdoblju na fronti, kad nije bilo dosta ljudi, i kad smo na straži morali provesti abnormalan broj sati; umjesto da se osjeća junački, čovjek je tek morao stajati na svojem mjestu dosađujući se, padajući u san i potpuno nezainteresiran za pravi smisao svega toga.

U hotelu među heterogenom gomilom koja se uglavnom nije usuđivala proviriti ni nosom van, razvila se grozna atmosfera sumnjičavosti. Različiti su ljudi bili zaraženi manijom špijuniranja i šuljali su se uokolo šapućući da je svatko drugi špijun komunista, ili trockista, ili anarhista ili

koga sve ne. Debeli ruski agent odvlačio je naizmjenice u stranu sve strane izbjeglice i uverljivo objašnjavao da je sve to anarhistička zavjera. Promatrao sam ga sa stanovitim zanimanjem, jer sam tada prvi put vidio osobu, koje je profesija bila pričanje laži – ako se ne ubroje novinari. Bilo je nečega odbojnoga u parodiji otmjenoga hotelskoga života koja se i dalje odvijala iza kopcima zatvorenih prozora usred praskanja pušcanih pucnjeva. Prednja je blagovaonica napuštena nakon što je kroz prozor prošao metak i okrhnuo stup, tako da su se gosti tiskali u jednoj mračnoj stražnjoj sobi gdje nikad nije bilo dovoljno slobodnih stolova. Broj konobara se smanjio – neki su od njih bili članovi CNT pa su se priključili općem štrajku – i privremeno su odbačene bijele košulje, ali obroci su se i dalje posluživali s prividom obreda. Međutim, za jelo praktički nije bilo ničega. Toga četvrtka navečer glavno jelo za večeru bila je *jedna* sardina po osobi. Hotel već danima nije imao kruha, a čak je i vina sve više ponestajalo tako da smo pili sve starija i starija vina po sve višim i višim cijenama. Nestašica hrane nastavila se još nekoliko dana nakon što su prestale borbe. Sjećam se, tri smo dana za redom moja žena i ja doručkovali komadić kozjeg sira bez kruha i ičega za piće. Jedino je naranča bilo obilje. Francuski vozači kamiona donijeli su u hotel velike količine svojih naranča. Bili su divlja gomila; imali su sa sobom nekoliko jedrih španjolskih djevojaka i divovskog nosača u crnoj košulji. U svako drugo vrijeme mali snob od direktora hotela učinio bi sve što može da im bude što neudobnije, zapravo odbio bi ih primiti u hotel, ali tada su bili popularni jer su, za razliku od nas ostalih, imali privatnu zalihu kruha što smo ga svi pokušavali užicati od njih.

Proveo sam tu posljednju noć na krovu, a idući dan doista se činilo da se borba približava kraju. Mislim da toga dana – u petak – nije bilo mnogo pucanja. Činilo se da nitko ne zna sigurno dolaze li doista trupe iz Valencije; stigle su, zapravo, te večeri. Vlada je radiom emitirala poluumirujuće poluprijeteće poruke, tražeći da svi pođu kućama i govoreći da će svi koji poslije određenog sata budu otkriveni kako nose oružje biti uhapšeni. Vladinim emisijama nije se poklanjalo mnogo pažnje, ali ljudi su posvuda iščezavali s barikada. Ne dvojim da je za to uglavnom bila odgovorna nestašica hrane. Sa svih se strana čula ista primjedba: »Nemamo više hrane, moramo se vratiti na posao.« S druge strane, građanska je straža mogla ostati na svojim mjestima, jer je mogla računati na to da će dobivati svoje obroke tako dugo dok u gradu ima hrane. Poslije podne su ulice već bile gotovo normalne, iako su napuštene barikade još stajale; Ramblas je vrvio ljudima, gotovo su sve trgovine bile otvorene i – to je ohrabrivalo najviše od svega – tramvaji koji su tako dugo stajali u nepomičnim gomilama pokrenuli su se i počeli voziti. Građanska straža još je držala kavanu Moka i nije srušila barikade, no neki su iznijeli stolce van i sjedili na pločniku s puškama preko koljena. U prolazu sam namignuo jednome od njih i on mi je uzvratio smiješkom koji nije bio neprijateljski; prepoznao me je, naravno. S telefonske centrale spuštena je anarhistička zastava, i sad je visjela samo katalonska zastava. To je značilo da su radnici definitivno potučeni; shvatio sam – iako, zbog svoga političkog neznanja, ne tako jasno kao što bih bio morao – da će doći do odmazde kad se vlada bude osjećala sigurnijom. Ali tada me nije zanimao taj aspekt stvari. Osjećao sam jedino duboko olakšanje zbog toga što je prestala paklenska buka pucnjave i što je čovjek mogao nabaviti nešto hrane te naći malo mira i odmora prije povratka na frontu.

Te je večeri moralo biti već vrlo kasno kad su se na ulicama pojavile prve trupe iz Valencije. Bila je to jurišna straža, još jedna formacija slična građanskoj straži i carabinieri (to jest formacija koja je prvenstveno bila određena za policijski posao), uz odabrane trupe Republike. Činilo se da su odjedanput jednostavno iskočili iz tla; vidjeli ste ih posvuda kako patroliraju ulicama u grupama po deseterica – visoki muškarci u sivim ili plavim uniformama, s dugačkim puškama prebačenim preko ramena i po jednim automatom na svaku grupu. U međuvremenu

je trebalo obaviti jedan delikatan posao. Šest pušaka koje smo upotrebljavali za stražarenje u tornjevima opservatorija još je tamo ležalo i na svaki smo ih način morali vratiti u zgradu POUM. Trebalo ih je samo prenijeti preko ulice. One su bile dio stalnog naoružanja zgrade, ali iznijeti ih na ulicu značilo je ogriješiti se o vladinu naredbu, i ako bismo bili uhvaćeni s njima u rukama, sigurno bismo bili uhapšeni – još gore, puške bi bile konfiscirane. Sa samo dvadeset i jednom puškom u zgradi, nismo sebi mogli dopustiti da šest od njih izgubimo. Poslije mnogo rasprave o tome koji bi bio najbolji način, jedan crvenokosi španjolski mladić i ja počesmo ih krijumčariti van. Bilo je dosta lako zavarati jurišnu stražu; opasnost su bili građanski stražari u Moki koji su dobro znali da smo imali puške u opservatoriju i mogli bi nas odati kad bi vidjeli da ih nosimo preko ulice. Svaki se od nas djelomično razodjenuo i prebacio pušku preko lijevog ramena, s kundakom ispod pazuha a cijevi niz hlačnicu. Na nesreću, to su bili dugački »mauseri«. Čak ni čovjek visok kao što sam to ja ne može nositi dugački »mauser« u hlačnici bez smetnje. Bilo je nesnosno silaziti niz poput vadičepa zavojito stubište opservatorija posve ukočene lijeve noge. Našavši se na ulici, otkrismo da se možemo kretati samo krajnje polako, tako polako da ne treba svijati koljena. Ispred kina sam ugledao grupu ljudi kako me promatra s velikim zanimanjem dok sam se vukao korakom kornjače. Često se pitam što su mislili o tome što mi je. Ranjen u ratu, možda. No, sve su puške prokrijumčarene preko ulice bez incidenta.

Idući su dan jurišni stražari bili posvuda, hodajući ulicama poput osvajača. Nije bilo sumnje da se vlada jednostavno razmeće snagom kako bi zastrašila stanovništvo koje, već je to znala, ne bi ni pružilo otpor; da je bilo ikakvog stvarnog straha od novog izbijanja bune, jurišna bi straža boravila u kasarnama, a ne bi bila raspršena ulicama u malim skupinama. Bile su to sjajne trupe, daleko najbolje koje sam vidio u Španjolskoj i, premda pretpostavljam da su u određenom smislu bile »neprijatelj«, ipak mi je bio ugodan pogled na njih. No promatrao sam ih kako tumaraju tamo i amo s nekom vrstom čuđenja. Bio sam naučen na otrcanu, oskudno naoružanu miliciju na aragonskoj fronti i nisam znao da Republika ima takve trupe. To nisu bili samo fizički odabrani ljudi, najviše me je zapanjilo njihovo oružje. Svi su bili naoružani novim novcatim puškama, tipa poznatog kao »ruska puška« (te je puške slao u Španjolsku SSSR, ali vjerujem da su se proizvodile u Americi). Pregledao sam jednu od njih. Bila je daleko od savršene puške, ali neizmerno bolja od groznih starih sačmarica koje smo mi imali na fronti. Svaki je jurišni stražar imao automatski pištolj i na desetoricu po jedan automat; mi smo na fronti imali u prosjeku jednu strojnicu na pedeset ljudi, a pištolji i revolveri mogli su se nabaviti samo ilegalno. Zapravo, iako to do tada nisam zamijetio, posvuda je bilo isto. Građanska straža i carabinieri, iako uopće nisu trebali ići na frontu, bili su bolje naoružani i daleko bolje odjeveni od nas. Pretpostavljam da je isto tako u svim ratovima – uvijek isti kontrast između sjajne policije u pozadini i otrcanih vojnika na liniji. Sve u svemu, jurišni su se stražari poslije dan ili dva vrlo dobro slagali sa stanovništvom. Prvi je dan bilo stanovitih neprilika jer su se neki jurišni stražari – djelujući prema uputama, pretpostavljam – počeli ponašati provokativno. U grupama su ulazili u tramvaje, pretraživali putnike i, ako bi im u džepovima našli članske karte CNT, derali bi ih i gazili po njima nogama. To je dovelo do tučnjave s naoružanim anarhistima pa je nekoliko ljudi ubijeno. Vrlo su brzo, međutim, jurišni stražari odbacili svoje osvajačko ponašanje i odnosi su postali donekle prijateljski. Zapažalo se da ih je većina već za dan ili dva pronašla djevojku.

Barcelonske borbe dale su vladi u Valenciji dugo željenu ispriku da preuzme potpuniju vlast u Kataloniji. Radničke milicije trebalo je raspustiti i rasporediti među Narodnu armiju. Španjolska republikanska zastava lepršala je u cijeloj Barceloni – tada sam je, mislim, vidio prvi put, osim iznad fašističkih rovova. U radničkim četvrtima rušile su se barikade, dosta nepotpuno jer

je mnogo lakše sagraditi barikadu nego vratiti kamenje natrag na mjesto. Bilo je dopušteno da barikade ostanu na mjestu ispred zgrada PSUC, i doista su mnoge ostale sve do lipnja. Građanska straža i dalje je držala strateške točke. Iz uporišta CNT zaplijenjene su velike količine oružja, iako ne sumnjam da je dosta toga izbjeglo zapljenu. *La Batalla* se i dalje pojavljivala, ali bila je toliko cenzurirana da je napokon prva strana bila gotovo potpuno prazna. Listovi PSUC nisu se cenzurirali i objavljivali su podjarivačke članke koji su zahtijevali zabranu POUM. POUM je proglašen prerusenom fašističkom organizacijom, a agenti PSUC raspačavali su po čitavom gradu karikaturu koja je prikazivala POUM kao lik što skida sa sebe masku obilježenu srpom i čekićem te otkriva ogavno, manijakalno lice sa znakom kukastog križa. Očito je službena verzija barcelonskih borbi već bila utvrđena: trebalo ih je prikazati kao »petokolonašku« fašističku pobunu koju je organizirao isključivo POUM.

U hotelu je grozna atmosfera sumnje i neprijateljstva postala još gora sad kad su borbe prestale. S obzirom na optužbe koje su se stalno dobacivale, bilo je nemoguće ostati neutralan. Pošte su opet radile, počele su stizati strane komunističke novine i njihovi prikazi borbi nisu bili samo žestoko stranački, već naravno i bezglavo netačni s obzirom na činjenice. Mislim da su neki komunisti koji su tamo bili i vidjeli što se stvarno događalo bili ogorčeni zbog interpretacije što se pridavala tim zbivanjima ali naravno morali su se držati svoje strane. Naš prijatelj komunist opet mi je prišao i upitao me ne bih li prešao u internacionalne brigade.

Bio sam prilično iznenađen. — Vaše novine govore da sam fašist — rekao sam. — Sigurno bih bio politički sumnjiv, zato što dolazim iz POUM.

— Oh, to nije važno. Uostalom, samo ste izvršavali naredbe.

Morao sam mu reći da se poslije tog sukoba ne mogu pridružiti nikakvoj jedinici pod kontrolom komunista. Prije ili kasnije to bi moglo značiti da ću biti upotrijebljen protiv španjolske radničke klase. Čovjek nije mogao znati kad će takvo nešto ponovno izbiti, i ako ću u takvom sukobu uopće morati upotrijebiti svoju pušku, upotrijebit ću je na strani radničke klase, a ne protiv nje. Bio je vrlo pristojan u vezi s tim. Ali od tada se cijela atmosfera promijenila. Čovjek nije mogao, kao prije, »ostati prijatelj iako se nije slagao« i popiti nešto sa svojim navodnim političkim protivnikom. U hotelskom je salonu bilo ružnih prepirki. U međuvremenu su zatvori već bili puni i prepuni. Nakon što su borbe završene anarhisti su, naravno, oslobodili svoje zatvorenike, ali građanska straža nije oslobodila svoje i većina ih je bačena u zatvor te zadržana tamo bez suđenja, u mnogim slučajevima mjesecima. Kao i obično, hapšeni su potpuno nevini ljudi zbog pogrešaka policije. Spomenuh prije da je Douglas Thompson bio ranjen negdje početkom travnja. Kasnije smo izgubili s njim vezu, kao što se često događalo kad bi netko bio ranjen, jer su ranjenike često premještali iz bolnice u bolnicu. On je zapravo bio u bolnici u Tarragoni i vraćen je natrag u Barcelonu otprilike u vrijeme kad su počele borbe. U utorak ujutro sreo sam ga na ulici, prilično zbunjenog zbog pucnjave koja se posvuda čula. Postavio je pitanje koje su svi postavljali:

— Koji je vrug sve to?

Objasnih mu koliko sam mogao. Thompson smjesta kaza:

— Ja ću ostati izvan toga. Ruka mi je još u lošem stanju. Vratit ću se u hotel i ostati tamo.

Vratio se u svoj hotel, ali na nesreću (kako je važno u uličnim borbama poznavati lokalnu geografiju!) to je bio hotel u dijelu grada pod kontrolom građanske straže. Izvršena je racija i Thompson je uhapšen, bačen u zatvor i zadržan osam dana u ćeliji tako punoj ljudi da nitko nije imao mjesta leći. Bilo je mnogo sličnih slučajeva. Brojni stranci sumnjiva političkog glasa bili su u bijegu, s policijom za petama i u neprekidnu strahu od denuncijacije. Najgore je bilo

Talijanima i Nijemcima koji nisu imali pasoše i uglavnom ih je tražila tajna policija u vlastitim zemljama. Ako bi bili uhapšeni, našli su se izloženi deportaciji u Francusku, što je moglo značiti da će ih vratiti u Italiju ili Njemačku, gdje je samo bog znao kakvi ih užasi očekuju. Poneka strankinja žurno je sredila svoj položaj »udajući se« za Španjolca. Jedna njemačka djevojka koja nije imala nikakvih dokumenata doskočila je policiji glumeći nekoliko dana ljubavnicu nekog čovjeka. Sjećam se izraza srama i očaja na licu jadne djevojke kad sam slučajno naletio na nju dok je izlazila iz muškarčeve spavaonice. Naravno, nije bila njegova ljubavnica, ali nedvojbeno je mislila kako ja mislim da jest. Čovjek je cijelo vrijeme imao ružan osjećaj da bi ga netko tko mu je do tada bio prijatelj mogao denuncirati tajnoj policiji. Duga mora borbe, buka, nedostatak hrane i sna, pomiješana napetost dosadna sjedenja na krovu i nedoumice oko toga hoću li iduće minute sam biti pogođen ili ću ja biti prisiljen u nekoga pucati, uništiti su mi živce. Stigao sam do točke gdje bih svaki put zgrabio pištolj kad bih začuo lupu vrata. U subotu ujutro izvana se čula buka pucnjeva i svi su povikali: »Opet počinje!« Istrčao sam na ulicu i ustanovio da to neki jurišni stražari pucaju na bijesna psa. Nitko tko je tada bio u Barceloni, i još mjesecima kasnije, neće zaboraviti groznu atmosferu koju su stvorili strah, sumnjičenja, mržnja, cenzurirane novine, pretrpani zatvori, ogromni redovi za hranu i vrebajuće bande naoružanih ljudi.

Pokušao sam pružiti neki pojam o tome kakav je to bio osjećaj nalaziti se usred barcelonskih borbi; ipak držim da nisam uspio prenijeti dostatno čudnovatost toga vremena. Jedna od stvari koja mi se urezala u sjećanje kad razmišljam o tome jesu slučajni kontakti što ih je čovjek imao u to vrijeme, letimična zapažnja u vezi s onima koji se nisu borili i kojima je sve to bilo jednostavno besmisleno komešanje. Sjećam se da sam vidio moderno odjevenu ženu kako šeće Ramblasom s košarom za kupovinu preko ruke i vodeći bijelog pudla, dok su ulicu ili dvije dalje praskale i treštale puške. Može se pretpostaviti da je bila gluha. Ili muškarac kojeg sam vidio kako juri potpuno praznom Plazom de Cataluňom, mašući u svakoj ruci bijelom maramom. Ili velika grupa ljudi, svi odjeveni u crno, koji su oko pol sata neprekidno pokušavali prijeći Plazu de Cataluňu, nikako ne uspijevajući. Svaki put kad bi provirili iza ugla iz pokrajnje ulice, mitraljesci PSUC iz hotela Colón otvorili bi vatru i odbacili ih – ne znam zašto, jer su očito bili nenaoružani. Mislio sam kasnije da su možda išli na sprovod. I čovječuljak koji je bio čuvar u muzeju iznad Poliorame i koji je, kako se činilo, sve to smatrao društvenim događajem. Bilo mu je tako drago što ga posjećuju Englezi – Englezi su tako *simpatico*, rekao je. Nadao se da ćemo se svi vratiti i ponovno ga posjetiti kad prestane gužva; ja sam ga zapravo i posjetio. I još jedan sitan čovjek, skrivajući se u veži, koji je zadovoljno trzao glavom prema paklenskoj pucnjavi na Plazi de Cataluňi i kazao (kao da primjećuje kako je lijepo jutro): »I tako opet imamo devetnaesti srpnja!« I ljudi u postolarskoj radionici koji su mi izrađivali čizme. Bio sam tamo prije borbi, nakon što su završene i, tek na nekoliko minuta, za vrijeme kratkog primirja 5. svibnja. Bila je to skupa radnja i ljudi su u njoj bili članovi UGT, možda i PSUC – u svakom slučaju bili su politički na drugoj strani i znali su da služim u POUM. Pa ipak je njihovo stajalište bilo potpuno indiferentno. »Baš je žalosno sve to, zar ne? I tako loše za poslove. Šteta što ne prestane! Kao da takvih stvari nije bilo dosta na fronti!« itd. itd. Sigurno je velik broj ljudi, možda većina stanovnika Barcelone, promatrao sve to bez i tračka zanimanja, ili s ništa više zanimanja no što bi ga osjećali u kakvu zračnom napadu.

U ovom sam poglavlju opisao samo svoja osobna iskustva. U idućem poglavlju moram pretresti najbolje kako umijem veće probleme – ono što se doista dogodilo i s kakvim rezultatima, što je u svemu tome bilo dobro a što loše i tko je bio odgovoran, ako je netko bio. Iz barcelonskih je borbi izvučeno toliko mnogo političkog kapitala da je važno pokušati steći uravnotežen pogled na to. O toj je temi već napisano obilje materijala, dovoljno da se ispune mnoge knjige, i mislim

da neću pretjerati ako kažem da je devet desetina od toga neistinito. Gotovo sve novinske prikaze objavljene u ono vrijeme izmislili su novinari koji su se držali podalje, a ti izvještaji nisu bili samo netočni s obzirom na činjenice, već su i namjerno dovodili u zabludu. Kao i obično, bilo je dopušteno da samo jedna strana tog pitanja dopre do javnosti. Poput svih koji su tada bili u Barceloni, ja sam vidio samo ono što se događalo u mojoj neposrednoj blizini, ali vidio sam i čuo dovoljno tako da mogu osporavati mnoge laži što su se širile. Kao i prije, ako vas ne zanimaju političke polemike i mnoštvo partija i potpartija s njihovim zbunjujućim imenima (sličnima imenima generala u kakvu kineskom ratu), molim vas da to preskočite. Grozno je kad se čovjek mora upustiti u pojedinosti međupartijskih polemika; kao da se uranja u zahodsku jamu. Ali nužno je pokušati pronaći istinu, toliko koliko je to moguće. Ta bijedna kavga u jednome dalekom gradu važnija je no što bi se moglo činiti na prvi pogled.

11

Nikad neće biti moguće donijeti potpuno točan i nepristran prikaz barcelonskih borbi, zato što nužni podaci ne postoje. Budući povjesničari neće se imati na što osloniti, osim velikih količina optužbi i partijske propagande. I ja sam imam malo podataka osim onoga što sam vidio vlastitim očima ili čuo od svjedoka za koje vjerujem da su pouzdani. Mogu, međutim, osporiti neke od najflagrantnijih laži i pokušati smjestiti taj sukob u neku vrstu perspektive.

Ponajprije, što se točno dogodilo?

Već neko vrijeme prije toga posvuda je u Kataloniji vladala napetost. U prethodnim poglavljima ove knjige donekle sam prikazao sukob između komunista i anarhista. Do svibnja 1937. stvari su dosegle točku na kojoj se neka vrsta žestoke provale mogla smatrati neizbježnom. Neposredni povod razdora bio je nalog vlade da se preda sve privatno oružje, istodobno s odlukom da se formira teško naoružana »nepolitička« policijska sila iz koje je trebalo isključiti članove sindikata. Značenje toga svima je bilo očito; također je bilo očito da će idući potez biti preuzimanje nekih ključnih industrija pod kontrolom CNT. K tome, među radničkom klasom osjećala se stanovita ogorčenost zbog sve veće razlike između bogatstva i siromaštva te općeg maglovitog dojma da je revolucija sabotirana. Mnogi su ljudi bili ugodno iznenađeni kad 1. svibnja nije bilo izgreda. Vlada je 3. svibnja odlučila preuzeti telefonsku centralu kojoj su, od početka rata, radili uglavnom radnici CNT; tvrdilo se da se u centrali loše radi i da se prisluškuju službeni razgovori. Salas, šef policije (koji možda jest, a možda i nije prekoračio naredbe) poslao je tri kamiona puna naoružanih građanskih stražara da zauzmu zgradu, dok su ulice ispred nje raščistili naoružani policajci u civilnoj odjeći. Otprilike u isto vrijeme, grupe građanske straže zauzele su razne druge zgrade na strateškim točkama. Ma kakve mogle biti stvarne namjere, postojalo je rasprostranjeno uvjerenje da je to bio znak građanskoj straži i PSUC (komunistima i socijalistima) za opći napad na CNT. Gradom je projurio glas da su napadnute radničke zgrade, na ulicama su se pojavili naoružani anarhisti, rad je prestao i smjesta su izbile borbe. Te noći i idućeg jutra posvuda su u gradu sagrađene barikade i borbe nisu prestajale sve do jutra 6. svibnja. Borbe su, međutim, bile uglavnom defenzivne na obje strane. Zgrade su bile opsjednute ali, koliko ja znam, nijedna nije bila osvojena i nije upotrijebljena artiljerija. Grubo govoreći, snage CNT-FAI-POUM držale su radnička predgrađa, a naoružane policijske snage i PSUC držali su središnji i poslovni dio grada. Šestoga svibnja nastalo je primirje, ali borbe su uskoro opet počele, vjerojatno zbog prenatrpanosti pokušaja građanske straže da razoruža radnike CNT. Sljedećeg su jutri, međutim, ljudi svojevolumeno

počeli napuštati barikade. Do, otprilike, noći 5. svibnja CNT je bolje stajao i velik broj pripadnika građanske straže se predao. Ali nije postojalo nikakvo općeprihvaćeno vodstvo niti neki određeni plan – zapravo, koliko se moglo prosuditi, nije bilo uopće nikakva plana osim neodređene odlučnosti da se pruži otpor građanskoj straži. Službeno vodstvo CNT pridružilo se vođama UGT usrdnim molbama da se svi vrate na posao; prije svega, ponestajalo je hrane. U takvim okolnostima nitko nije bio dovoljno siguran u ishod da bi nastavio borbe. Do poslijepodneva 7. svibnja uvjeti su bili gotovo normalni. Te je večeri stiglo šest tisuća jurišnih stražara, poslanih morem iz Valencije, i preuzelo kontrolu u gradu. Vlada je objavila naredbu da se preda sve oružje osim onoga koje drže regularne snage te su idućih nekoliko dana zaplijenjene velike količine oružja. Što se tiče gubitaka, službeno je saopćeno da je u borbama bilo četiristo poginulih i oko tisuću ranjenih. Četiri stotine poginulih možda je pretjerano, ali kako nema načina da se to verificira, mora se prihvatiti kao točno.

Drugo, valja reći kakve su bile kasnije posljedice borbi. Očito je da se ne može sa sigurnošću reći kakve su one doista bile. Ne postoje nikakvi dokazi o tome da su nemiri izravno utjecali na tok rata, iako bi svakako morali utjecati da su potrajali samo koji dan dulje. Nemiri su proglašeni izlikom za uspostavljanje izravne kontrole Valencije nad Katalonijom, za ubrzano razbijanje milicija i za zabranu POUM, a nedvojbeno su imali svoj udio i u rušenju Caballerove vlade. Ali možemo smatrati sigurnim da bi se te stvari ionako dogodile u svakom slučaju. Pravo je pitanje jesu li radnici CNT koji su izašli na ulicu dobili ili izgubili time što su tom prilikom pokazali spremnost za otpor. Moje je mišljenje, iako je to puko nagađanje, da su više dobili no što su izgubili. Zauzimanje barcelonske telefonske centrale bilo je samo jedan incident u dugom procesu. Od prethodne godine, izravna vlast postupno je prikrivenim načinom otimana iz ruku sindikata i opće je kretanje išlo sve dalje od vlasti radničke klase te prema centraliziranoj vlasti koja je vodila ka državnom kapitalizmu ili, možda, ka ponovnom uvođenju privatnog kapitalizma. Činjenica da je u toj fazi izbio otpor vjerojatno je usporila taj proces. Godinu dana poslije izbivanja rata, katalonski su radnici izgubili mnogo od svoje moći, ali položaj im je još bio razmjerno povoljan. Mogao je biti i mnogo manje povoljan da su bili dali do znanja kako će pokleknuti pred ma kakvom vrstom provokacije. Postoje situacije kad se bolje isplati boriti se i biti poražen nego uopće se ne boriti.

Treće, kakva se svrha, ako je neke bilo, nalazila iza izbivanja nemira? Je li to bio kakav *coup d'état* ili revolucionarni pokušaj? Je li konačan cilj bilo rušenje vlade? Je li to uopće bilo unaprijed smišljeno?

Moje je mišljenje da su borbe bile unaprijed smišljene jedino utoliko što su ih svi očekivali. Nije bilo nikakvih znakova nekog vrlo određenog plana ni na jednoj strani. Na anarhističkoj strani akcija je bila gotovo sigurno spontana, jer je to bila stvar uglavnom nižih slojeva. Ljudi su izašli na ulice, a njihovi su ih politički vođe nevoljko slijedili, ili ih uopće nisu slijedili. Jedini ljudi koji su makar i govorili u revolucionarnom duhu bili su Prijatelji Durrutija, mala ekstremistička grupa unutar FAI, te POUM. Ali i oni su samo slijedili, a nisu vodili. Prijatelji Durrutija raspačali su neku vrstu revolucionarnog letka, ali on se nije pojavio do 5. svibnja i ne može se reći da je započeo borbe koje su počele same od sebe dva dana prije. Službeno vodstvo CNT od početka se odricalo cijeloga tog sukoba. Za to je postojalo nekoliko razloga. Ponajprije, činjenica da je CNT još bio zastupljen u vladi i u Generaliteu osigurala je da njegovi vođe budu konzervativniji od svojih sljedbenika. Drugo, glavni je cilj vodstva CNT bio stvaranje saveza s UGT, a borbe su vrlo lako mogle proširiti jaz između CNT i UGT, barem privremeno. Treće – iako to tada nije bilo općenito poznato – anarhistički vođe plašili su se da bi moglo doći do strane intervencije ako stvari prijeđu

određenu točku i ako radnici zauzmu grad, što su vjerojatno bili u položaju da učine 5. svibnja. Jedna britanska krstarica i dva britanska razarača opkolili su luku, a nedvojbeno je u blizini bilo i drugih ratnih brodova. Britanske su novine razglasile da ti brodovi kreću prema Barceloni kako bi »zaštitili britanske interese«, ali zapravo nisu učinili nijedan potez u tom smislu; naime, nisu iskricali nijednog čovjeka, niti ukrkali ikakve izbjeglice. Ne može se znati pouzdano, ali barem je samo po sebi vjerojatno da bi britanska vlada, koja nije ni prstom maknula da spasi španjolsku vladu od Franca, intervenirala dovoljno brzo kako bi je spasila od vlastite radničke klase.

Vodstvo POUM nije se odreklo sukoba, ono je zapravo ohrabrialo svoje sljedbenike da ostanu na barikadama i čak je odobrilo (u *La Batalli* od 6. svibnja) ekstremistički letak koji su objavili Prijatelji Durrutija. (U vezi s tim letkom postoji velika neizvjesnost i čini se da danas nitko nije u stanju pribaviti koji primjerak.) U nekim je stranim novinama opisan kao »raspaljivački plakat« kojim je bio »oblijepljen« čitav grad. No takva plakata nipošto nije bilo. Uspoređujući različite izvještaje, rekao bih da je taj letak tražio (i) stvaranje revolucionarnog vijeća (junte), (ii) strijeljanje onih koji su bili odgovorni za napad na telefonsku centralu i (iii) razoružavanje građanske straže. Također je donekle neizvjesno u kakvom je opsegu *La Batalla* izrazila suglasnost s letkom. Ja nisam vidio ni taj letak ni *La Batallu* od tog datuma. Jedini letak koji sam vidio za vrijeme borbi bio je onaj što ga je izdala mala grupa trockista (»Boljševici-lenjinisti«) 4. svibnja. On je donosio samo: »Svi na barikade – opći štrajk svih industrija osim ratnih industrija.« (Drugim riječima, zahtijevao je samo ono što se već događalo.) Ali u stvarnosti je stajalište vodstava POUM bilo neodlučno. Oni nikad nisu bili za ustanak dok se ne dobije rat protiv Franca; s druge strane, radnici su izašli na ulice i vodstvo POUM prihvatilo je dosta cjepidlačarsko marksističko načelo da je dužnost revolucionarnih partija da budu s radnicima kad su oni na ulicama. Odatle su, unatoč izgovaranju revolucionarnih parola o »ponovnom buđenju duha od 19. srpnja« i slično činili sve što su mogli da ograniče djelovanje radnika na defenzivu. Primjerice, nikad nisu naredili napad ni na koju zgradu; svojim su sljedbenicima samo naredili da ostanu na straži i, kao što spomenuh u prethodnom poglavlju, da ne pucaju ako se to može izbjeći. *La Batalla* je također objavila uputu o tome da trupe ne napuštaju frontu.²⁹ Koliko se može procijeniti, rekao bih da se odgovornost POUM svodi na to što je poticao ljude da ostanu na barikadama i što je možda određen broj ljudi natjerao da oстане tamo dulje nego što bi to inače bili učinili. Oni koji su tada bili u osobnom kontaktu s vođama POUM (ja nisam bio) rekli su mi da je njih čitava ta stvar ozlojedila, ali su osjećali da se moraju pridružiti. Kasnije je, naravno, iz toga stvoren politički kapital na uobičajeni način. Gorkin, jedan od vođa POUM, čak je kasnije govorio o »slavnim danima svibnja«. Sa propagandnog stajališta to je možda bila ispravna linija; članstvo POUM sigurno se donekle povećalo u vrijeme kratkog razdoblja prije njegove zabrane. Taktički je možda bilo pogrešno pružiti podršku letku Prijatelja Durrutija koji su bili vrlo mala organizacija i inače neprijateljski raspoloženi prema POUM. S obzirom na opće uzbuđenje i ono što se govorilo na obje strane, taj letak nije zapravo značio mnogo više od »Ostanite na barikadama«, ali time što se činilo da ga odobravaju dok ga je anarhistički list *Solidaridad Obrera* odbacio, vođe POUM olakšale su komunističkoj štampi da kasnije kaže kako su borbe bile neka vrst bune što ju je organizirao isključivo POUM. Možemo, međutim, biti sigurni da bi komunistička štampa to rekla u svakom slučaju. To nije bilo ništa u usporedbi s optužbama koje su se iznosile i prije i poslije s još manje dokaza.

²⁹ Jedan nedavni broj *Inprecora* navodi upravo suprotno – da je *La Batalla* naredila trupama POUM da napuste frontu! Stvar se lako može razjasniti ako se pogleda *La Batalla* od spomenutog datuma.

Vođe CNT nisu mnogo postigle svojim opreznijim stavom; stekli su pohvale radi svoje lojalnosti, ali izbačeni su i iz vlade i iz Generalitea čim se ukazala prilika.

Koliko se moglo prosuditi prema onome što su ljudi tada govorili, prave revolucionarne nakanе nije bilo nigdje. Ljudi iza barikada bili su obični radnici CNT, možda s nešto malo radnika UGT među njima, i njihova namjera nije bila rušenje vlade, već otpor onome što su smatrali, bilo to točno ili ne, napadom policije. Njihovo je djelovanje bilo u biti defenzivno i sumnjam bi li ga trebalo opisivati, kao što je to učinila gotovo sva strana štampa, kao »ustanak«. Ustanak podrazumijeva agresivno djelovanje i konačan plan. Točnije je reći da su to bili izgredi – vrlo krvavi izgredi, jer su obje strane imale u rukama vatreno oružje i bile su ga spremne upotrijebiti.

No kakve su bile namjere na drugoj strani? Ako to nije bio anarhistički *coup d'état*, je li možda bio komunistički *coup d'état* – planirani pokušaj da se jednim udarcem uništi moć CNT?

Ja ne vjerujem da jest, iako bi stanovite stvari mogle čovjeka navesti da posumnja u to. Značajno je da se nešto vrlo slično (naoružana policija, prema narednjima iz Barcelone, zauzela je telefonsku centralu) dogodilo dva dana kasnije u Tarragoni. A u Barceloni napad na telefonsku centralu nije bio izolirani čin. U različitim dijelovima grada, skupine građanske straže i pristaša PSUC osvojile su zgrade na strateškim točkama, ako i ne baš točno prije nego što su borbe počele, u svakom slučaju iznenađujuće brzo. Ali moramo se prisjetiti da su se te stvari događale u Španjolskoj, a ne u Engleskoj. Barcelona je grad s dugom poviješću uličnih borbi. U takvim se mjestima stvari brzo događaju, frakcije su spremne, svi poznaju lokalnu geografiju i kad započne pucnjava, ljudi zauzimaju svoja mjesta gotovo kao u protupožarnoj vježbi. Oni koji su bili odgovorni osvajanje telefonske centrale vjerojatno su očekivali nevolje – iako ne u opsegu koji su stvarno poprimile – i pripremili su se za njih. Ali iz toga ne proizlazi da su planirali opći napad na CNT. Postoje dva razloga zbog kojih ne vjerujem da je ijedna strana obavila pripreme za opsežne borbe:

(i) Nijedna strana nije prethodno dovela trupe u Barcelonu. Borbe su se vodile samo između onih koji su već bili u Barceloni, uglavnom između civila i policije.

(ii) Hrane je ponestalo gotovo odmah. Svatko tko je bio u vojsci u Španjolskoj zna da je jedina ratna operacija što je Španjolci dobro obavljaju – prehrana svojih trupa. Krajnje je nevjerojatno da i jedna i druga strana ne bi unaprijed uskladištile hranu, da su planirale tjedan ili dva uličnih borbi.

I konačno, nešto o tome tko je imao pravo a tko krivo u tom sukobu.

U stranoj antifašističkoj štampi uzvitlana je silna prašina ali, kao i obično, samo je jedna strana tog slučaja barem donekle saslušana. Kao posljedica toga, barcelonske borbe prikazane su kao buna nelojalnih anarhista i trockista koji su »zadali udarac u leđa španjolskoj vladi« i tako dalje. No stvar nije bila baš tako jednostavna. Nema sumnje, kad se nalazite u ratu s opasnim neprijateljem, bolje je da ne započinjete međusobne borbe; ali valja se prisjetiti da je za svađu potrebno dvoje i da ljudi ne počinju graditi barikade ako nisu pretrpjeli nešto što smatraju provokacijom.

Nevolje su izbile, dakako, zbog naredbe vlade da anarhisti predaju svoje oružje. U engleskoj je štampi to prevedeno na engleske izraze i dobilo je ovaj oblik: da je oružje bilo očajnički potrebno na aragonskoj fronti a nije se moglo onamo poslati zato što su ga zadržavali nepatriotski anarhisti. Izraziti to na ovaj način, značilo je ignorirati stanje kakvo je doista postojalo u Španjolskoj. Svi su znali da i anarhisti i PSUC gomilaju oružje, a kad su u Barceloni izbile borbe, to je postalo još jasnije; obje strane stvorile su velike količine oružja. Anarhistima je bilo posve jasno da će

PSUC, politički glavna snaga u Kataloniji, zadržati svoje oružje ako oni svoje i predaju; a to se zapravo i dogodilo kad su borbe prestale. U međuvremenu, na ulicama su se vidjele velike količine oružja koje bi bilo i te kako dobrodošlo na fronti, ali koje je bilo zadržano za »nepolitičke« policijske snage u pozadini. A ispod toga se nalazila nepomirljiva razlika između komunista i anarhista koja bi prije ili kasnije vjerojatno dovela do neke vrste sukoba. Poslije početka rata silno je poraslo članstvo Komunističke partije Španjolske koja je osvojila većinu političke moći, a u Španjolsku su došle i tisuće stranih komunista od kojih su mnogi vrlo otvoreno izražavali namjeru da »likvidiraju« anarhizam čim bude dobijen rat protiv Franca. U tim se okolnostima teško moglo očekivati od anarhista da predaju oružje kojeg su se domogli ljeti 1936. godine.

Zauzimanje telefonske centrale bilo je samo šibica koja je potpalila već postojeću bombu. Možda bi se eventualno moglo pojmiti da su oni koji su za to bili odgovorni zamišljali kako to neće dovesti do nevolja. Govorilo se da je Companys, katalonski predsjednik, samo nekoliko dana prije toga uz smiješak izjavio kako će anarhisti pristati na sve.³⁰ No to nipošto nije bio mudar potez. Već su nekoliko mjeseci u raznim dijelovima Španjolske postojali oružani sukobi između komunista i anarhista. Katalonijai, osobito, Barcelona, nalazila se u stanju napetosti koje je već dovelo do uličnih tučnjava, ubojstava i slično. Iznenada se gradom proširila vijest da oružani ljudi napadaju zgrade koje su radnici osvojili srpanjskim borbama i kojima su pridavali veliko sentimentalno značenje. Moramo se prisjetiti da radničko stanovništvo nije voljelo građansku stražu. U toku generacija la guardia je bila jednostavno privjesak zemljoposjednika i vlasnika, a građanska straža bila je dvostruko omražena zato što se sumnjalo, posve opravdano da je njezina lojalnost protiv fašista bila vrlo dvojben.³¹ Vjerojatno je da su osjećaji što su doveli ljude na ulice u prvih nekoliko sati bili uglavnom isti oni osjećaji koji su ih nagnali na otpor buntovničkim generalima na početku rata. Naravno, diskutabilno je jesu li radnici CNT možda morali predati telefonsku centralu bez protesta. Čovjekovim mišljenjem o tome ravnat će njegovo stajalište u vezi s pitanjem centralizirane vlade i vlasti radničke klase. Umjesnije bi bilo reći: »Da, CNT je vrlo vjerojatno imao pravo. Ali, na kraju krajeva, vodio se rat pa nije bilo u redu što su započinjali borbe iza linija.« S tim sam potpuno suglasan. Svaki unutrašnji nered vrlo je lako mogao pomoći Francu. Ali što je točno pospješilo borbe? Vlada je možda imala pravo, a možda i nije, zauzeti telefonsku centralu; stvar je u tome da je u onim okolnostima to moglo vrlo lako dovesti do borbi. To je bila provokativna akcija, postupak koji je zapravo rekao, a vjerojatno je i namjeravao reći: »Vašoj moći je kraj – sad smo mi na redu.« Nije bilo razumno očekivati bilo što drugo osim otpora. Ima li čovjek osjećaja za mjeru, tada mora shvatiti da pogreška nije bila – nije mogla biti u situaciji takve vrste – potpuno na jednoj strani. Razlog zbog kojega je bila prihvaćena verzija »jedne strane« jest u tome što španjolske revolucionarne stranke nemaju pristupa u stranu štampa. Osobito u engleskoj štampi, potrebna je dugotrajna potraga da bi se pronašao neki povoljan osvrt, u svim razdobljima rata s obzirom na španjolske anarhiste. Oni su sistematski ocrnjivani i, kao što znam iz vlastita iskustva, gotovo je nemoguće naći nekoga tko će objaviti nešto u njihovu obranu.

Pokušao sam pisati objektivno o barcelonskim borbama, iako je očito da nitko ne može biti potpuno objektivna kad je riječ o pitanju takve vrste. Čovjek je praktički prisiljen stati uz jednu stranu, a sigurno je dovoljno jasno na čijoj sam ja strani. I opet, neminovne su moje pogreške

³⁰ *New Statesman*, 14. svibnja.

³¹ Kad je izbio rat, građanska straža posvuda je slala uz jaču stranku. U nekoliko slučajeva kasnije tokom rata, npr. kod Santandera, lokalna građanska straža čitava je prešla fašistima.

što se tiče činjenica, ne samo tu već i u drugim dijelovima ovoga teksta. Vrlo je teško pisati točno o španjolskom ratu, zbog nedostatka nepropagandističkih dokumenata. Upozoravam sve na svoju pristranost i upozoravam sve na svoje pogreške. Ipak, učinio sam sve što sam mogao da budem pošten. No vidjet će se da se moj prikaz posve razlikuje od onoga što se pojavilo u stranoj, a osobito u komunističkoj štampi. Nužno je proučiti komunističku verziju, zato što je ona objavljena širom svijeta, zato što se otada stalno nadopunjava u kratkim razmacima i zato što je to vjerojatno najšire prihvaćena verzija.

U komunističkom i prokomunističkom tisku, potpuna krivnja za barcelonske borbe pripisana je POUM. Sukob je prikazan ne kao spontana pobuna, već kao namjerni, planirani ustanak protiv vlade što ga je organizirao isključivo POUM, uz pomoć malog broja zavedenih »neobuzdanih«. I više od toga, bila je to jasna fašistička zavjera, provedena po nalogu fašista s idejom da se započne građanski rat u pozadini i time paralizira vlada. POUM je bio »Francova peta kolona« – »trockistička« organizacija koja radi u savezu s fašistima. Prema *Daily Workeru* (11. svibnja):

Njemački i talijanski agenti koji su nahrupili u Barcelonu nbože da bi »pripremili« razglašeni »Kongres Četvrte internacionale«, imali su jedan veliki zadatak. Taj je bio:

Oni su trebali – u suradnji s lokalnim trockistima – pripremiti stanje nereda i krvoprolića u kojem bi Nijemci i Talijani mogli izjaviti kako »nisu u stanju efikasno provoditi pomorsku kontrolu nad katalonskim obalama zbog nereda što vladaju u Barceloni« i da, prema tome, »ne mogu učiniti ništa drugo do iskrcati svoje snage u Barceloni«.

Drugim riječima, pripremala se situacija u kojoj bi vlade Njemačke i Italije mogle posve otvoreno iskrcati na katalonskoj obali pješadiju ili mornaricu, izjavljujući kako to čine »u namjeri da sačuvaju red...«

Instrument za sve to imali su Nijemci i Talijani nadohvat ruke u obliku trockističke organizacije poznate kao POUM.

POUM, djelujući u suradnji s dobro poznatim kriminalnim elementima i stanovitim drugim obmanutim osobama u anarhističkim organizacijama, planirao je, organizirao i poveo napad na zalaznici, točno tako vremenski usklađen da se poklopi s napadom na fronti kod Bilbaoa itd. itd.

Dalje u tom članku barcelonska borba postaje »napad POUM«, a u drugom članku u istom izdanju navodi se kako »nema sumnje da odgovornost za krvoproliće u Kataloniji treba položiti pred vrata POUM«. *Inprecor* (29. svibnja) piše da su oni koji su podigli barikade u Barceloni bili »isključivo članovi POUM koje je organizirala ta partija s tom svrhom«.

Mogao bih citirati još mnogo više, ali ovo je dovoljno jasno. POUM je bio posve odgovoran i POUM je radio prema fašističkim nalogima. Za trenutak ću dati jos izvadaka iz prikaza koji su se pojavili u komunističkom tisku; vidjet će se da su oni toliko protuslovni sami sebi da su potpuno bezvrijedni. No prije nego što to učinim, valja istaći nekoliko a priori razloga zašto je verzija o svibanjskim borbama kao o fašističkoj pobuni koju je organizirao POUM – gotovo nevjerojatna.

(i) POUM nije imao ni dovoljno članstva ni utjecaja da provocira neredne takve veličine. Još je manja bila njegova moć da sazove opći štrajk. On je bio politička organizacija bez ikakva određena uporišta u sindikatima i jedva da bi bio sposobniji

organizirati štrajk širom Barcelone nego što bi mogla (recimo) Komunistička partija Engleske organizirati opći štrajk u Glasgowu. Kao što prije rekoh, stajalište POUM možda je pridonijelo u stanovitu stupnju prolongiranju borbi; ali oni ih ne bi bili mogli pokrenuti čak i da su željeli.

(ii) Navodna fašistička zavjera počiva na pukim tvrdnjama, a svi dokazi pokazuju prema drugom smjeru. Rečeno nam je kako su, prema planu, njemačka i talijanska vlada trebale iskrcati trupe u Kataloniji, ali nikakvi njemački ili talijanski brodovi za prijevoz trupa nisu se približili obali. Što se tiče »Kongresa Četvrte internacionale« i »njemačkih i talijanskih agenta«, to je čisti mit. Koliko ja znam, nije se čak ni govorilo o Kongresu Četvrte internacionale. Postojali su neodređeni planovi o kongresu POUM i njegovih bratskih partija (engleskog ILP, njemačkog SAP,³² itd., itd.); on je provizorno određen negdje za srpanj – dva mjeseca kasnije – i još nije stigao ni jedan jedini delegat. »Njemački i talijanski agenti« nisu postojali nigdje izvan stranica *Daily Workera*. Svi koji su u to vrijeme prelazili granicu, znaju da nije bilo baš tako lako »nahrupiti« u Španjolsku, ili uostalom iz nje.

(iii) Ništa se nije dogodilo ni u Leridi, glavnome uporištu POUM, niti na fronti. Da su vođe POUM željele pomoći fašistima, očito je da bi naredile svojim milicijama da napuste linije i propuste fašiste. Ali ništa takva nije ni učinjeno ni predloženo. Niti su kakvi ljudi unaprijed posebno dovedeni s linije, iako bi bilo dosta lako prokrijumčariti, recimo, tisuću ili dvije tisuće ljudi u Barcelonu pod raznim izlikama. A nije bilo čak ni pokušaja neizravne sabotaze na fronti. Transport hrane, municije i tako dalje nastavljen je kao i obično; provjerio sam to kasnijim ispitivanjem. Povrh svega, planirani ustanak vrste kakva se sugerirala zahtijevao bi mjesec priprema, subverzivne propagande među milicijama i tako dalje. Ali nije bilo nikakva znaka ni glasina o nečemu takvom. Činjenica da milicija na fronti nije imala nikakve uloge u »ustanku« morala bi biti presudna. Da je POUM doista planirao coup d'état, nezamislivo je da ne bi upotrijebio desetak tisuća naoružanih ljudi koji su bili jedina udarna snaga što su je imali.

Iz ovoga će biti dovoljno jasno da komunistička teza o »ustanku« POUM prema fašističkim naredbama ne počiva ni na kakvim dokazima, i još manje od toga. Dodat ću još nekoliko izvadaka iz komunističkog tiska. Komunistički prikazi početnoga incidenta, napada na telefonsku centralu, dovoljno su ilustrativni; suglasni su samo u jednome, a to je svaljivanje krivnje na drugu stranu. Zapaža se da je u engleskom komunističkom tisku krivnja najprije pripisana anarhistima, a tek kasnije POUM. Za to postoji dosta očit razlog. U Engleskoj nisu baš svi čuli za »trockizam«, dok svaka osoba koja govori engleski zadržće pri imenu »anarhist«. Treba samo dati do znanja da su upleteni »anarhisti«, i uspostavljena je prava atmosfera predrasuda; poslije toga krivnja se mirno može prebaciti na »trockiste«. *Daily Worker* počinje ovako (6. svibnja):

Malobrojna banda anarhista u ponedjeljak i utorak je osvojila i pokušala zadržati zgrade telefona i telegrama te počela pucnjave na ulicama.

³² Socijalistička radnička partija. (prev.)

Ništa nije uspješnije od započinjanja uz pomoć izokrenutih uloga. Građanska straža napada zgradu koju drži CNT; tako je CNT prikazan kao da napada vlastitu zgradu – kao da, zapravo, napada sebe.

S druge strane *Daily Worker* od 11. svibnja piše:

Ljevičarski katalonski ministar javne sigurnosti, Aiguade, i socijalistički generalni komesar javnog reda, Rodrigue Salas, poslali su naoružanu republikansku policiju u zgradu Telefonica da razoruža tamošnje najmještenike, uglavnom članove sindikata CNT.

Kako se čini, to se baš ne slaže dobro s prvim izvještajem; pa ipak, *Daily Worker* ne sadrži nikakva priznanja da je prvi izvještaj bio netočan. *Daily Worker* od 11. svibnja navodi da su se leci Prijatelja Durrutija, kojih se CNT odrekao, pojavili 4. i 5. svibnja, u toku borbi. *Inprecor* (22. svibnja) navodi da su se pojavili 3. svibnja, prije borbi, i dodaje kako je »u svjetlu tih činjenica« (pojavljivanje različitih letaka):

Policija, predvođena osobno policijskim prefektom, okupirala glavnu telefonsku centralu poslijepodne 3. svibnja. Na policiju je pucano dok je obavljala svoju dužnost. To je bio signal provokatorima da počnu gužve i pucnjave širom grada.

A evo i *Inprecora* od 29. svibnja:

U tri sata poslije podne, komesar javne sigurnosti, drug Salas, otišao je u telefonsku centralu koju je prethodne noći okupiralo 50 članova POUM i različitih neobuzdanih elemenata.

To se čini dosta neobičnim. Okupacija telefonske centrale koju provodi 50 članova POUM nešto je što bi se moglo nazvati slikovitim događajem i čovjek bi očekivao da će to netko na vrijeme zamijetiti. Pa ipak izlazi da je to otkriveno tek tri ili četiri tjedna kasni U drugom izdanju *Inprecora*, 50 članova POUM postaju 50 milicionara POUM. Bilo bi teško skupiti više kontradikcija nego što ih sadrži tih nekoliko kratkih odlomaka. U jednom trenutku CNT napada telefonsku centralu, u idućem njih tamo napadaju; letak se pojavljuje prije osvajanja telefonske centrale i povod je tom osvajanju, ili, alternativno, pojavljuje se kasnije i njegova je posljedica; ljudi u telefonskoj centrali naizmjenično su članovi CNT i POUM – i tako dalje. A u još jednom kasnijem broju *Daily Workera* (3. lipnja), gospodin J. R. Campbell obavještava nas da je vlada osvojila telefonsku centralu samo zato što su barikade već bile podignute!

Zbog prostora sam uzeo izvještaje samo o jednom događaju, ali ista protuslovlja pojavljuju se u svim prikazima u komunističkom tisku. K tome, postoje različiti izvještaji koji su očito čiste izmišljotine. Evo, primjerice, nečega što je citirao *Daily Worker* (7. svibnja), rekavši da je to objavila španjolska ambasada u Parizu:

Značajno obilježje pobune sastojalo se u tome da je s balkona raznih kuća u Barceloni vijorila stara monarhistička zastava, nedvojbeno u uvjerenju da su oni koji su sudjelovali u ustanku postali gospodari situacije.

Daily Worker je vrlo vjerojatno tu izjavu pretiskao u dobroj vjeri, ali oni iz španjolske ambasade koji su za nju odgovorni sigurno su posve namjerno lagali. Svaki bi Španjolac shvatio unutrašnju situaciju bolje od toga. Monarhistička zastava u Barceloni! To je bila jedina stvar koja bi u trenutku ujedinila zaraćene stranke. Čak su se i komunisti koji su se tamo nalazili morali nasmijati kad su to pročitali. Isto je tako i s izvještajima u raznim komunističkim listovima, o oružju koje je navodno upotrijebio POUM za vrijeme »pobune«. Oni bi mogli biti vjerojatni samo kad čovjek baš ništa ne bi znao o činjenicama. U *Daily Workeru* od 17. svibnja, gospodin Frank Pitcairn navodi:

Oni su u svome nasilju upotrebljavali zapravo sve vrste oružja. Bilo je oružja koje su mjesecima krali i skrivali, a bilo je i oružja kakvo su tenkovi koje su ukrali iz kasarni na samom početku pobune. Očito je da se u njihovu posjedu još nalazi obilje mitraljeza i nekoliko tisuća pušaka.

Inprecor (29. svibnja) također piše:

POUM je 3. svibnja imao na raspolaganju nekoliko tuceta mitraljeza i nekoliko tisuća pušaka... Na Plazi de España, trockisti su aktivirali topove od 75 mm koji su bili namijenjeni aragonskoj fronti i koje je milicija pažljivo skrivala u zgradama.

Gospodin Pitcairn nam ne kazuje kako je i kad postalo očito da POUM posjeduje obilje mitraljeza i nekoliko tisuća pušaka. Ja sam procijenio oružje koje se nalazilo u tri glavne zgrade POUM – oko osamdeset pušaka, nekoliko bombi i nijedan mitraljez; to jest, otprilike za naoružanu stražu koju su, u to vrijeme, sve političke stranke postavile u svojim zgradama. Čini se čudnim što se kasnije, kad je POUM zabranjen i njegove zgrade zauzete, te tisuće oružja nikad nisu pojavile; osobito tenkovi i poljski topovi koji baš nisu stvari što se mogu sakriti u dimnjak. No ono što otkrivaju dva gornja izvještaja jest potpuno nepoznavanje lokalnih uvjeta koje pokazuju. Prema gospodinu Pitcairnu, POUM je ukrao tenkove »iz kasarni«. On nam ne kaže iz kojih kasarni. Milicionari POUM koji su bili u Barceloni (sad razmjerno malobrojni, jer je prestalo izravno regrutiranje za partijske milicije) dijelili su Kasarnu Lenjin sa znatno brojnijim trupama Narodne armije. Gospodin Pitcairn traži od nas, prema tome, da povjerujemo kako je POUM ukrao tenkove uz prešutan pristanak Narodne armije. Isto je sa »prostorima« gdje su se skrivali 75-milimetarski topovi. Nema nikakva spomena o tome gdje su ti »prostori« bili. Te baterije topova koji su pucali na Plazi de España pojavljuju se u mnogim novinskim izvještajima, ali mislim da sa sigurnošću možemo reći kako oni uopće nisu postojali. Kao što sam spomenuo prije, za vrijeme borbi nisam čuo nikakvu artiljerijsku vatru, iako je Plaza de España bila udaljena otprilike samo oko kilometar i pol. Nekoliko dana kasnije pregledao sam Plazu de España i nisam mogao pronaći nijednu zgradu koja bi imala tragova granata. A jedan svjedok koji je bio u blizini za cijelo vrijeme borbi tvrdi da se tamo uopće nisu pojavili nikakvi topovi. (Kad već govorimo o tome, priča o ukradenim topovima mogla je poteći od Antonov-Ovsenka, ruskoga generalnog konzula. On ju je, u svakom slučaju, prenio jednome poznatom engleskom novinaru koji ju je kasnije ponovio, u dobroj vjeri, u jednome tjedniku. Antonov-Ovsenko je kasnije obuhvaćen »čistkom«. Ne znam koliko to utječe na njegovu vjerodostojnost.) Istina je, naravno, u tome da je te priče o tenkovima, poljskim topovima i tako dalje trebalo jednostavno izmisliti, jer bi inače bilo teško uskladiti opseg barcelonskih borbi s malobrojnošću POUM. Bilo je nužno tvrditi da je POUM isključivo odgovoran za borbe; također je bilo nužno tvrditi da je to bila beznačajna stranka bez sljedbenika »koja je brojila samo nekoliko tisuća članova«, prema *Inprecoru*. Jedina nada da obje te tvrdnje budu

vjerodostojne bila je u pretvaranju da je POUM imao sve vrste oružja suvremene mehanizirane vojske.

Nemoguće je čitati izvještaje u komunističkom tisku a da se ne shvati kako su oni bili svjesno upućeni čitaocima koji nisu poznavali činjenice i kako nisu imali druge svrhe do izazivanja predrasuda. Odatle, primjerice, takve izjave kakve su bile one gospodina Pitcairna u *Daily Workeru* od 11. svibnja, da je »pobunu« ugasila Narodna armija. Zamisao je u tome da se kod neupućenih osoba stvori dojam kako je čitava Katalonija bila jedinstvena protiv »trockista«. Ali Narodna je armija ostala neutralna za cijelo vrijeme borbi; svi su u Barceloni to znali i teško je povjerovati da to nije znao i gospodin Pitcairn. Ili, žongliranje u komunističkom tisku brojkama o mrtvima i ranjenima, sa ciljem da se preuveliča opseg nemira. Diaz, generalni sekretar Komunističke partije Španjolske, koga se mnogo citiralo u komunističkom tisku, rekao je da je bilo 900 mrtvih i 2.500 ranjenih. Katalonski ministar propagande koji teško da bi potcijenio stvari, govorio je o 400 mrtvih i 1.000 ranjenih. Komunistička partija udvostručuje ponudu i dodaje još nekoliko stotina, za sreću.

Strane kapitalističke novine općenito su pripisivale krivnju za borbe anarhistima, ali neke su slijedile komunističku liniju. Među njima je bio engleski *News Chronicle* kojega je dopisnik, gospodin John Langdon-Davies, bio tada u Barceloni. Citiram dijelove njegova članka:

TROCKISTIČKA POBUNA

... To nije bio anarhistički ustanak. To je promašeni *putsch* »trockističkog« POUM, proveden preko organizacija pod njegovom kontrolom, »Prijatelja Durrutija« i Libertističke omladine... Tragedija je počela u ponedjeljak poslijepodne kad je vlada poslala naoružanu policiju u telefonsku centralu, da razoruža tamošnje radnike, uglavnom ljude CNT. Teške nepravilnosti u poslovanju već su neko vrijeme predstavljale pravi skandal. Vani na Plazi de Cataluñi skupila se velika gomila ljudi, dok su članovi CNT pružali otpor, povlačeći se kat po kat prema krovu zgrade... Incident je bio posve neznatan, ali proširio se glas da je vlada krenula protiv anarhista. Ulice su se ispunile naoružanim ljudima... Do noći su sva radnička središta i vladine zgrade imali barikade, a u deset sati ispaljene su prve salve i prva kola hitne pomoći počela su se uz zvonjavu probijati ulicama. Do zore je čitava Barcelona bila pod paljbom... Kako je dan odmicao, a broj mrtvih popeo se naviše od stotinu, moglo se naslutiti što se događa. Anarhistički CNT i socijalistički UGT tehnički nisu bili »na ulicama«. Tako dugo dok su ostajali iza barikada, oni su samo budno čekali, stajalište koje je uključivalo pravo da se puca na sve što je bilo naoružano na otvorenoj ulici... opće puškaranje redovito su otežavali *pacosi* – skriveni pojedinci, obično fašisti, pucajući s vrhova krovova ni na što određeno, ali čineći sve što su mogli da pojačaju opću paniku... Do srijede navečer, međutim, počelo se razjašnjavati tko je bio iza te pobune. Svi su zidovi bili oblijepljeni raspaljivačkim plakatima koji je pozivao na trenutačnu revoluciju i strijeljanje republikanskih i socijalističkih vođa. Potpisali su ga »Prijatelji Durrutija«. U četvrtak ujutro anarhistički je dnevnik demantirao da ista zna o njemu ili da se s njim slaže, ali *La Batalla*, list POUM, prenio je taj dokument uz najviše pohvale. Barcelona, pravi grad Španjolske, gurnuli su u krvoproliće agents *provocateurs*, koristeći se tom subverzivnom organizacijom.

To nije potpuno u skladu s komunističkim verzijama koje sam prije naveo, ali vidjet će se da je, čak i takvo kakvo jest, protuslovno samo sebi. Najprije se sukob opisuje kao »trockistička pobuna«, zatim se prikazuje kao posljedica napada na telefonsku centralu i općeg uvjerenja da je vlada »krenula protiv« anarhista. Grad je u barikadama, a iza barikada se nalaze i CNT i UGT; dva dana kasnije pojavljuje se raspaljivački plakat (zapravo letak) i implicitno se za nj kaže da je pokrenuo čitav taj sukob – posljedica koja prethodi uzroku. Ali tu je i jedno vrlo ozbiljno iskrivljavanje. Gospodin Langdon-Davies opisuje »Prijatelje Durrutija« i Libertističku omladinu kao »organizacije pod kontrolom« POUM. Obje su te organizacije bile anarhističke i nisu imale nikakve veze s POUM. Libertistička omladina bila je omladinski savez anarhista, koji je odgovarao JSU u okviru PSUC, itd. »Prijatelji Durrutija« bili su mala organizacija unutar FAI i općenito su bili ogorčeni neprijatelji POUM. Koliko sam ja mogao otkriti, nije bilo nijednog čovjeka koji bi bio član obje te organizacije. Bilo bi otprilike jednako istinito reći da je Socijalistički savez »organizacija pod kontrolom« engleske Liberalne stranke. Zar gospodin Langdon-Davies nije to znao? Ako je znao, morao je pisati s mnogo više opreza o tom vrlo složenom predmetu.

Ja ne napadam poštenje gospodina Langdon-Davies; ali on je doduše napustio Barcelonu čim su borbe prestale, naime u trenutku kad je mogao početi s ozbiljnim raspitivanjem, a u svim njegovim izvještajima postoje jasni znakovi da je prihvatio službenu verziju o »trockističkom ustanku« bez dostatne provjere. To je očito već i u izvatku koji sam citirao. »Do noći« su sagrađene barikade, a »u deset sati« ispaljene su prve paljbe. To nisu riječi očevica. Iz toga bi čovjek zaključio kako je uobičajeno čekati dok neprijatelj ne podigne barikade, prije nego što se počne pucati na njega. Stvoren je dojam da je proteklo nekoliko sati između podizanja barikada i prvih pucnjeva; dok je – naravno – bilo obratno. Ja i mnogi drugi doživjeli smo prve pucnjeve ispaljene rano poslije podne. I dalje, postoje pojedinci, »najčešće fašisti«, koji pucaju s krovova. Gospodin Langdon-Davies ne objašnjava kako je znao da su ti ljudi bili fašisti. Vjerojatno se nije uspinjao na krovove i pitao ih. On jednostavno ponavlja ono što mu je bilo rečeno i, kako se to uklapa u službenu verziju, ništa ne ispituje. Zapravo, on odaje jedan vjerojatni izvor velikog dijela tih informacija, time što se neoprezno poziva na ministra propagande na početku svoga članka. Strani novinari u Španjolskoj bili su beznadno na milosti ministarstva propagande, iako bi čovjek pomislio da bi i mo ime toga ministarstva trebalo biti dostatno upozorenje. Za ministra propagande bilo je, naravno, otprilike jednako vjerojatno da će dati objektivan prikaz barcelonskih nemira, kao što bi bilo za (recimo) pokojnoga lorda Carsona da će objektivno prikazati dublinski ustanak 1916. godine.

Iznio sam razloge zašto mislim da se komunistička verzija barcelonskih borbi ne može uzeti ozbiljno. K tome, moram reći nešto o općoj optužbi da je POUM bio tajna fašistička organizacija koju su plaćali Franco i Hitler.

Ta se optužba neprekidno ponavljala u komunističkom tisku, osobito od početka 1937. nadalje. Bila je dio progona što ga je komunistička partija širom svijeta uperila protiv »trockizma« kojega je, kako se držalo, POUM bio predstavnik u Španjolskoj. »Trockizam«, prema listu *Frente Rojo* (komunističkim novinama iz Valencije), »nije politička doktrina. Trockizam je službena kapitalistička organizacija, fašistička teroristička banda koja se bavi kriminalom i sabotажom protiv naroda.« POUM je bio »trockistička« organizacija u savezu s fašistima i dio »Francove pete kolone«. Već se u početku moglo zapaziti da nisu iznijeti nikakvi dokazi u prilog toj optužbi; stvar se jednostavno autoritativno tvrdila. A napad je proveden uz maksimum osobnih kleveta i potpunu neodgovornost s obzirom na njegovo eventualno djelovanje na rat. U usporedbi sa zadatkom klevetanja POUM, mnogi komunistički pisci kao da su odavanje vojnih tajni smatrali nevažnim.

U jednom broju *Daily Workera* iz veljače, na primjer, autorici (Winifred Bates) dopušteno je da izjavi kako POUM na svojem sektoru fronte ima samo upola onoliko trupa koliko se pretvara da ima. To nije bilo točno, ali autorica je vjerojatno vjerovala da je točno. Ona i *Daily Worker* bili su, prema tome, savršeno voljni pružiti neprijatelju jedan od najvažnijih podataka koji se mogu pružiti preko stupaca novina. U listu *New Republic* gospodin Ralph Bates je napisao »jedinice POUM igraju nogomet s fašistima na ničijoj zemlji«, u vrijeme kad su zapravo trupe POUM pretrpjele teške gubitke i kad su neki moji osobni prijatelji ubijeni ili ranjeni. I dalje, postojala je jedna zlobna karikatura koja je kolala najprije u Madridu a poslije u Barceloni, a prikazivala je POUM kako skida masku obilježenu srpom i čekićem i otkriva lice obilježeno kukastim križem. Da vlada nije bila praktički pod kontrolom komunista, ona nikad ne bi dopustila da takvo nešto kola u ratno vrijeme. Bio je to namjerni udarac ne samo moralu milicije POUM, već i svih drugih koji su se zatekli u njihovoj blizini; jer nije baš ohrabrujuće ako vam se kaže da su trupe pokraj vas na liniji zapravo izdajnici. Zapravo, sumnjam da su uvrede koje su se tovarile na POUM iz pozadine doista djelovale na demoraliziranje milicije POUM. Ali svakako se računalo da će tako djelovati i mora se smatrati da su oni koji su za to odgovorni izazvali razdor u antifašističkoj zajednici.

Optužba protiv POUM svodila se na ovo: da je udruženje od nekoliko desetaka tisuća ljudi, gotovo isključivo pripadnika radničke klase, uz brojne strane pomagače i simpatizere, većinom izbjeglice iz fašističkih zemalja, te tisuće pripadnika milicije, jednostavno velika špijunska organizacija koju plaćaju fašisti. To se protivilo zdravom razumu, a povijest POUM bila je dovoljna da to učini nevjerojatnim. Svi su vođe POUM imali iza sebe revolucionarnu prošlost. Neki su od njih bili umiješani u ustanak 1934, a većina ih je bila u zatvoru zbog socijalističkog djelovanja za vlade Lerrouxa ili za monarhije. Godine 1936. njegov tadašnji vođa Joaquín Maurín, bio je jedan od poslanika koji je Cortesu upozorio na Francovu predstojeću pobunu. Nešto poslije izbijanja rata fašisti su ga zatvorili dok je pokušavao organizirati otpor u Francovoj pozadini. Kad je izbio ustanak, POUM je igrao istaknutu ulogu u njegovu suzbijanju i, osobito u Madridu, mnogi su njegovi članovi bili ubijeni u uličnim borbama. To je bila jedna od prvih organizacija koja je formirala jedinice milicije u Kataloniji i Madridu. Čini se gotovo nemogućim objasniti sve to kao akcije jedne partije koju plaćaju fašisti. Neka partija koja je fašistički plaćenik jednostavno bi se priključila drugoj strani.

Također, u toku rata nije bilo nikakvih znakova profašističkog djelovanja. Moglo se sporiti – iako ja na kraju ne mislim tako – da je POUM, zahtijevajući revolucionarniju politiku, podijelio vladine snage i tako pomogao fašistima; mislim da bi se moglo opravdati svaku vladu reformističkog tipa koja bi partiju poput POUM smatrala smetnjom. Ali to je nešto sasvim drugo od izravne izdaje. Nema načina da se objasni zašto je, ako je POUM doista bio fašistička organizacija, njegova milicija ostala lojalna. Tamo je bilo osam ili deset tisuća ljudi koji su držali važne dijelove linije za vrijeme neizdrživih uvjeta zimi 1936–37. Mnogi su od njih bili u rovovima neprekidno četiri ili pet mjeseci. Teško je shvatiti zašto jednostavno nisu napustili liniju ili prešli neprijatelju. Uvijek su to mogli učiniti, a u određenim trenucima djelovanje toga moglo je biti presudno. Pa ipak su se nastavili boriti, a kratko vrijeme nakon što je POUM zabranjen kao politička stranka, kad je taj događaj još bio svjež u svačijoj svijesti, milicija je još ne bijaše raspoređena među Narodnu armiju – sudjelovala u smrtonosnom napadu na istočni dio Huesce, kad je za dan ili dva ubijeno nekoliko tisuća ljudi. U krajnjem slučaju, čovjek bi očekivao bratimljenje s neprijateljem i stalno kapanje dezertera. Ali, kao što sam naglasio prije, broj dezertera bio je iznimno malen. I dalje, očekivala bi se profašistička propaganda, »defetizam« i tome slično. Pa ipak nije bilo ni

traga takvim stvarima. Očito je moralo biti fašističkih špijuna i *agents provocateurs* u POUM; oni postoje u svim ljevičarskim strankama; ali ne postoje dokazi da ih je bilo više nego drugdje.

Istina je da su neki napadi u komunističkom tisku govorili, dosta nevoljko, kako su samo vođe POUM bili fašistički plaćenici, ali ne obični članovi i niži redovi. Ali to je bio samo pokušaj da se članstvo odvoji od vodstva. Priroda optužbi podrazumijevala je da je obično članstvo, milicionari i tako dalje, sve umiješano u zajedničku urotu; jer očito, ako su Nin, Gorkin i ostali bili zaista fašistički plaćenici, bilo je vjerojatnije da će to biti poznato njihovim sljedbenicima koji su s njima bili u kontaktu, nego novinarima u Londonu, Parizu i New Yorku. U svakom slučaju, kad je POUM zabranjen, tajna policija pod komunističkom kontrolom djelovala je pod pretpostavkom da su svi jednako krivi i hapsila je svakoga povezanog s POUM koga se mogla dočepati, uključujući čak i ranjenike, bolničarke, žene članova POUM i, u nekim slučajevima, čak i djecu.

Konačno je, 15–16. lipnja, POUM zabranjen i proglašen ilegalnom organizacijom. To je bilo jedna od prvih odluka Negrinove vlade koja je došla na vlast u svibnju. Kad je Izvršni komitet POUM bačen u zatvor, komunistički je tisak objavio nešto što je tobože trebalo biti otkriće velike fašističke zavjere. Neko je vrijeme komunistički tisak cijeloga svijeta odzvanjao ovakvim stvarima (*Daily Worker*, 21. lipnja, sažimajući razne španjolske komunističke novine):

ŠPANJOLSKI TROCKISTI U ZAVJERI S FRANCOM

Poslije hapšenja velikog broja vodećih trockista u Barceloni i drugdje... otkrivene su, u toku vikenda, pojedinosti jednoga od najgroznijih slučajeva špijunaže za koji se zna u ratno doba, te je objelodanjena jedna od dosad najružnijih trockističkih izdaja... Dokumenti u posjedu policije, zajedno s potpunim priznanjem ne manje od 200 uhapšenih osoba, dokazuju, itd. itd.

Ta su otkrića »dokazivala« da su vođe POUM prenosile vojne tajne generalu Francu uz pomoć radija, da su bile u vezi s Berlinom te da su djelovale u suradnji s tajnom fašističkom organizacijom u Madridu. Uz to, postojale su senzacionalne pojedinosti o tajnim porukama pisanima nevidljivom tintom, o nekom misterioznom dokumentu potpisanom slovom N. (oznaka za Nina) i tako dalje i tome slično.

Ali konačna je posljedica bilo ovo: šest mjeseci poslije tog događaja, dok ovo pišem, većina vođa POUM još je u zatvoru, ali uopće nisu izvedeni pred sud, a optužbe o komuniciranju s Frankom preko radija itd. nikad nisu bile ni formulirane. Da su zaista bili krivi zbog špijunaže, sudilo bi im se i bili bi strijeljani za tjedan dana, kao što se prije dogodilo s tolikim fašističkim špijunima. Ali nikad nije iznijeto ni zrnce dokaza, osim bestemeljnih izjava u komunističkom tisku. Što se tiče onih dvjesto »potpunih priznanja« koja bi, da su postojala, bila dovoljna da svakoga uvjere, o njima se više nikad ništa nije čulo. Bilo je to, zapravo, dvjesto pokušaja nečije mašte.

Još više od toga, većina članova španjolske vlade zanijekala je da vjeruje u optužbe protiv POUM. Nedavno je kabinet odlučio, sa pet glasova prema dva, da se oslobode antifašistički politički zatvorenici; dva glasa protiv pripadala su komunističkim ministrima. U kolovozu je u Španjolsku došla međunarodna delegacija na čelu s članom parlamenta Jamesom Maxtonom, da ispita optužbe protiv POUM i nestanak Andrésa Nina. Prieto, ministar narodne obrane, Irujo, ministar pravosuđa, Zugazagoitia, ministar unutrašnjih poslova, Ortega y Gasset, državni javni tužitelj, Prat Garcia i ostali, svi su oni odbacili svako vjerovanje da su vođe POUM krivi zbog špijunaže. Irujo je dodao da je pregledao dosije tog slučaja, da nijedan od takozvanih dokaza ne bi izdržao

ispitivanje te da je dokument što ga je navodno potpisao Nin bio »bez vrijednosti« – to jest kriptovotvorina. Prieto je smatrao da su vođe POUM bile odgovorne za svibanjske borbe u Barceloni, ali odbacio je ideju da su oni bili fašistički špijuni. »Najteže je«, dodao je on, »to što odluku o hapšenju vođa POUM nije donijela vlada, već je ta hapšenja obavila policija na svoju ruku. Odgovorni nisu šefovi policije, već njihova svita u koju su se infiltrirali komunisti u skladu sa svojim starim običajem.« On je naveo i druge slučajeve ilegalnog hapšenja koje je provela policija. Irujo je, slično tome, izjavio da je policija postala »kvazinezavisna« i da je zapravo pod kontrolom stranih komunističkih elemenata. Prieto je natuknuo delegaciji dosta općenito kako vlada sebi ne može dopustiti da razljuti Komunističku partiju dok Rusi dobivaju oružje. Kad je u prosincu u Španjolsku došla druga delegacija, na čelu s članom Parlamenta Johnom McGovernom, dobila je uglavnom iste odgovore kao i prije, a Zugazagoitia, ministar unutrašnjih poslova, ponovio je Prietovu natuknicu još otvorenijim izrazima: »Mi dobivamo pomoć od Rusije i moramo dopustiti stanovite akcije koje nam se ne sviđaju.« Da bi se ilustrirala autonomija policije, zanimljivo je navesti da čak ni s potpisanim nalogom direktora zatvora i ministra pravosuđa, McGovern i ostali nisu mogli dobiti pristup u jedan od »tajnih zatvora« što ih je držala Komunistička partija u Barceloni.³³

Mislim da bi to trebalo biti dovoljno da stvar postane jasna. Optužba zbog špijunaže protiv POUM počivala je isključivo na člancima u komunističkom tisku i aktivnostima tajne policije pod kontrolom komunista. Vođe POUM, i stotine ili tisuće njihovih sljedbenika, još su u zatvoru, a proteklih šest mjeseci komunistički je tisak nastavio zahtijevati smaknuće »izdajnika«. Ali Negrín i ostali sačuvali su prisebnost i odbili su pokrenuti opći masakr »trockista«. S obzirom na pritisak kojem su bili izloženi, njihova je velika zasluga da su to učinili. U međuvremenu, uzme li se u obzir ono što sam citirao, postaje vrlo teško povjerovati da je POUM doista bio fašistička špijunska organizacija, osim ako se isto tako ne povjeruje da su Maxton, McGovern, Prieto, Irujo, Zugazagoitia i svi ostali također bili svi zajedno fašistički plaćenici.

Konačno, nešto o optužbi da je POUM bio »trockistička« organizacija. Tom se riječju danas nabacuje sa sve većom i većom slobodom, a upotrebljava se na način koji je krajnje obmanjujući i često mu je i namjera obmana. Vrijedi se zaustaviti radi njezina definiranja. Riječ trockist upotrebljava se da bi označila tri različite stvari:

- (i) Onaj tko, poput Trockoga, zagovara »svjetsku revoluciju«, nasuprot »socijalizmu u svakoj pojedinoj zemlji«. Općenitije, to je revolucionarni ekstremist.
- (ii) Član konkretne organizacije kojoj je na čelu Trocki.
- (iii) Prikriveni fašist koji se pretvara da je revolucionar i koji djeluje osobito kroz sabotaže u SSSR, a općenito razdvajanjem i potkopavanjem ljevičarskih snaga.

U smislu (i) POUM bi se vjerojatno mogao opisati kao trockistički. Tako bi se mogao opisati i engleski ILP, njemački SAP, lijevi socijalisti u Francuskoj i tako dalje. Ali POUM nije imao veze s Trockim, niti s trockističkom organizacijom (»Boljševici-lenjinisti«). Kad je izbio rat, strani trockisti koji su došli u Španjolsku (ukupno njih petnaest do dvadeset) najprije su radili za POUM, kao partiju najbližu njihovim gledištima, ali nisu postali članovi te partije; kasnije je Trocki naredio svojim pristašama da napadaju politiku POUM, pa su trockisti skinuti s partijskih funkcija,

³³ Izvještaji o dvjema delegacijama mogu se pročitati u listovima *Le Populaire* (7. rujna), *La Fleche* (18. rujna) zatim postoje *Izvještaj* o Maxtonovoj delegaciji u izdanju *Independent Newsa* (219 Rue Saint-Denis, Pariz), te McGovernova brošura *Teror u Španjolskoj*.

iako ih je nekolicina ostala u miliciji. Nin, vođa POUM, nakon što su Maurina zarobili fašisti, bio je svojedobno tajnik Trockoga, ali napustio ga je nekoliko godina prije i osnovao POUM, spojivši različite komuniste u opoziciji i jednu prijašnju stranku, Radnički i seljački blok. Ninova svojedobna povezanost s Trockim iskorištena je u komunističkom tisku da bi se pokazalo kako je POUM doista trockistički. Istim bi se takvim načinom zaključivanja moglo pokazati da je Komunistička partija Engleske zaista fašistička organizacija, zbog svojedobne povezanosti gospodina Johna Stracheyja sa sir Oswaldom Mosleyjem.³⁴

U smislu (ii), jedinome točno definiranom smislu te riječi, POUM nipošto nije bio trockistički. Važno je istaknuti tu razliku, jer većina komunista uzima zdravo za gotovo da je trockist u smislu (ii) redovito i trockist u smislu (iii) – naime da je čitava trockistička organizacija jednostavno fašistički špijunski stroj. »Trockizam« je postao poznat javnosti tek u vrijeme ruskih procesa vođenih zbog sabotaže, i nazvati nekoga trockistom praktički je isto što i nazvati ga ubojicom, *agentom provocateurom*, itd. Ali istodobno, svatko tko kritizira komunističku politiku s ljevičarskog stajališta izložen je denuncijaciji da je trockist. Može li se prema tome ustvrditi da je svatko tko propovijeda revolucionarni ekstremizam fašistički plaćenik?

U praksi jest tako ili nije, već prema lokalnim prilikama. Kad je Maxton došao u Španjolsku s delegacijom koju sam prije spomenuo, *Verdad*, *Frente Rojo* i ostali španjolski komunistički listovi smjesta su ga žigosali kao »trockističkog fašista«, špijuna Gestapoa i tome slično. Pa ipak su se engleski komunisti dobro čuvali da ne ponove te optužbe. U engleskom komunističkom tisku Maxton postaje tek »reakcionarni neprijatelj radničke klase«, što je prikladno neodređeno. Razlog je, naravno, jednostavno u tome što se engleski komunistički tisak, zbog nekoliko oštrih lekcija, itekako plašio zakona o kleveti. Činjenica da ta optužba nije ponovljena u zemlji u kojoj bi se možda morala dokazati, dovoljno je priznanje da je ona lažna.

Može se učiniti da sam optužbe protiv POUM obradio opsežnije nego što je bilo potrebno. U usporedbi s ogromnim nevoljama građanskoga rata, ta vrsta zatorna prepiranja među strankama, sa svojim neizbježnim nepravdama i lažnim optužbama, može se činiti trivijalnom. No zapravo nije tako. Vjerujem da klevete i novinske kampanje takve vrste, i duševni ustroj koji odaju, mogu prouzročiti najpogubnije štete za stvar antifaašizma.

Svatko tko se makar letimično pozabavio tim predmetom, zna da komunistička taktika obračunavanja s političkim protivnicima uz pomoć lažnih optužbi nije ništa novo. Danas je ključna riječ »trockistički fašist«; jučer je bila »socijalfašist«. Prošlo je tek šest ili sedam godina otkako su ruski državni procesi »dokazali« da su vođe Druge internacionale, uključujući primjerice Léona Bluma i istaknute članove britanske Laburističke stranke, kovali veliku zavjeru za vojnu invaziju na SSSR. Pa ipak je danas francuskim komunistima samo drago što mogu prihvatiti Bluma kao vođu, a engleski komunisti trude se svim silama da uđu u Laburističku stranku. Sumnjam da se takve stvari isplate, čak i sa sektaškog stajališta. A u međuvremenu nije ni moguće posumnjati da optužbe o »trockističkim fašistima« izazivaju mržnju i razdor. Komunisti – obični ljudi – posvuda se navode na besmisleni lov na vještice usmjeren protiv »trockista«, a stranke tipa POUM potisnute su do stravično sterilnog položaja, naime da budu tek antikomunističke stranke. Već je počeo opasan rasap u svjetskom pokretu radničke klase. Još nekoliko kleveta protiv dugogodišnjih socijalista, još nekoliko podvala kakve su optužbe protiv POUM, i razdor bi mogao postati nepremostiv. Jedina je nada u tome da se politička kontroverzija zadrži na razini na kojoj je mo-

³⁴ J. Strachey je bio britanski laburistički političar, autor nekoliko marksističkih studija, poslije rata na ministarskim dužnostima; O. Mosley je bio britanski fašistički vođa, osnovao 1932. Britansku fašističku uniju (BUT) (prev.)

guća iscrpna diskusija. Između komunista i onih koji stoje ili tvrde da stoje njima ulijevo postoji stvarna razlika. Komunisti drže da se fašizam može pobijediti savezom s dijelovima kapitalističke klase (Narodni front); njihovi protivnici tvrde da takav manevar jednostavno daje fašistima novo tlo za razvitak. To se pitanje mora riješiti; donijeti pogrešnu odluku, moglo bi značiti da ćemo se prepustiti stoljećima poluropstva. Ali tako dugo dok se ne iznosi nijedan argument osim povika »trockistički fašist!«, diskusija ne može čak ni početi. Meni bi, na primjer, bilo nemoguće raspravljati o tome što je bilo pravo, a što krivo u barcelonskim borbama s nekim članom komunističke partije, zato što nijedan komunist – naime nijedan »dobar« komunist – ne može priznati da sam ja istinito prikazao činjenice. Ako bi poslušno slijedio »liniju« svoje partije, on bi morao izjaviti da lažem ili, u najboljem slučaju, da sam beznadno zaveden i da svatko tko je samo preletio naslove u *Daily Workeru*, tisuće milja daleko od poprišta zbivanja, zna više o onome što se događalo u Barceloni nego što znam ja. U takvim kolnostima ne može biti rasprave; nužni se minimum saglasnosti ne može postići. Kakva se svrha postiže ako se govori da su ljudi poput Maxtona fašistički plaćenici? Jedina je svrha onemogućavanje ozbiljne diskusije. To je isto tako kao kad bi usred šahovskog turnira jedan natjecatelj počeo vikati da je drugi kriv zbog podmetanja vatre ili bigamije. Ono pitanje koje je doista prijeporno, ostaje netaknuto. Klevete ne rješavaju ništa.

12

Na frontu smo se vratili najvjerojatnije tri dana poslije barcelonskih borbi. Poslije borbi – osobito poslije grdnji i prepirki u novinama – bilo je teško razmišljati o tom ratu na posve isti naivno idealistički način kao prije. Pretpostavljam da nitko tko je u Španjolskoj proveo više od tjedan dana nije u stanovitoj mjeri ostao bez iluzija. Sjetio sam se jednoga novinskog dopisnika kojega sam upoznao prvi dan u Barceloni i koji mi je rekao: »Ovaj je rat prijevara kao i svaki drugi.« Ta me je primjedba duboko potresla i tada (u prosincu) nisam vjerovao da je to istina; to nije bilo istina čak ni sada, u svibnju; ali postajalo je istinitije. Činjenica je da svaki rat trpi od neke vrste progresivne degradacije sa svakim mjesecom u kojem traje, jer stvari kao što su individualna sloboda i vjerodostojna štampa jednostavno nisu spojive s vojnom efikasnošću.

Čovjek je sad počinjao pomalo naslućivati što bi se moglo dogoditi. Bilo je lako uvidjeti da će Caballerova vlada pasti i da će je zamijeniti više desničarska vlada sa snažnijim komunističkim utjecajem (to se dogodilo tjedan ili dva kasnije), koja će se prihvatiti zadatka da slomi moć sindikata jedanput i zauvijek. A kasnije – kad Franco bude pobijeđen – ostave li se po strani golemi problemi zbor reorganizacije Španjolske – izgledi nisu bili ružičasti. Što se tiče novinskih priča o tome kako je to »rat za demokraciju«, to je bilo čista sljeparija. Nitko pri zdravom razumu nije vjerovao da postoje ikakve nade za demokraciju, čak ni onakvu kakvom je shvaćamo u Engleskoj ili Francuskoj, u jednoj zemlji tako Dodijeljenoj i iscrpljenoj kakva će biti Španjolska kad završi rat. To će morati biti diktatura, a bilo je jasno da je prošla prilika za diktaturu radničke klase. To je značilo da će općenito gibanje biti u smjeru neke vrste fašizma. Fašizma nazvanog, nema sumnje, nekim pristojnijim imenom i – zato što je to bila Španjolska – humanijeg i manje djelotvornog od njemačke ili talijanske varijante. Jedine su alternative bile neusporedivo gora diktatura Franca, ili (kao stalna mogućnost) da će rat završiti podijeljenom Španjolskom, ili stvarnim granicama ili na privredne zone.

Uzeli ma koji od tih načina, izgledi su bili deprimirajući. Ali iz toga nije proizlazilo da se za vladu nije vrijedilo boriti, protiv razgolićenijeg i razvijenijeg fašizma Franca i Hitlera. Ma kakve

pogreške mogla učiniti poslijeratna vlada, Francov režim sigurno bi bio gori. Za radnike – gradski proletarijat – na kraju bi moglo biti malo važno tko je pobijedio, ali Španjolska je prvenstveno poljoprivredna zemlja i seljaci bi gotovo sigurno imali koristi od pobjede vlade. Barem nešto od osvojene zemlje ostalo bi u njihovu vlasništvu, a u tom slučaju došlo bi i do razdiobe zemlje na teritoriju koji je bio Francov te se vjerojatno ne bi obnovilo pravo kmetstvo koje je postojalo u nekim dijelovima Španjolske. Vlada koja bi na kraju rata imala upravu bila bi u svakom slučaju antiklerikalna i antifeudalna. Obuzdavala bi crkvu, barem neko vrijeme, i modernizirala bi zemlju – gradila ceste, na primjer, te unapređivala obrazovanje i zdravstvo; u tom je smjeru nešto učinjeno čak i u toku rata. Franco je, s druge strane, onoliko koliko nije bio samo lutka Italije i Njemačke, bio vezan uz velike feudalne zemljoposjednike i zastupao je konzervativnu klerikalno-militarnu reakciju. Narodni front mogao je biti prijevara, ali Franco je bio anakronizam. Samo bi milijuneri ili romantičari mogli željeti da on pobijedi.

K tome, postojalo je pitanje međunarodnoga prestiža fašizma koje me je već godinu ili dvije progonilo poput noćne more. Od 1930. fašisti su odnosili sve pobjede; bilo je vrijeme da dobiju batina, jedva da je bilo važno od koga. Ako bismo Franca i njegove strane plaćenike mogli srediti, to bi moglo značiti silno poboljšanje svjetske situacije, pa makar sama Španjolska završila sa zagušljivom diktaturom i svim svojim najboljim ljudima u zatvoru. Već i samo zbog toga vrijedilo bi dobiti taj rat.

U ono sam vrijeme tako promatrao stvari. Mogu reći da danas imam mnogo bolje mišljenje o Negrinovoj vladi nego što sam ga imao kad je ona preuzela dužnost. Ona je ustrajala u teškoj borbi uz veličanstvenu odvažnost i pokazala je više političke trpeljivosti nego što je itko očekivao. Ali i dalje vjerujem da će – ako se Španjolska ne podijeli, s nepredvidivim posljedicama – tendencija poslijeratne vlade vjerojatno biti fašistička. I opet ustrajem u tome mišljenju te riskiram da vrijeme i meni učini ono što čini većini proroka. Tek smo stigli na frontu kad smo čuli da je Bob Smillie, vraćajući se u Englesku, uhapšen na granici, odveden u Valenciju i bačen u zatvor. Smillie je bio u Španjolskoj od prethodnoga listopada. Nekoliko je mjeseci radio u uredu POUM i potom se pridružio miliciji kad sa stigli ostali članovi ILP, predmnijevajući da mora provesti tri mjeseca na fronti prije nego što se vrati u Englesku kako bi sudjelovao u propagandnoj turneji. Trebalo nam je nešto vremena da otkrijemo zbog čega je uhapšen. Držali su ga kao incommunicado, tako da ga nije mogao posjetiti čak ni odvjetnik. U Španjolskoj – barem u praksi – ne postoji *habeas corpus*³⁵ pa čovjeka mogu držati u zatvoru mjesecima bez podizanja optužnice da se ne govori o suđenju. Konačno smo saznali od jednoga oslobođenog zatvorenika da je Smillie uhapšen zbog »nošenja oružja«. To »oružje«, kao što sam slučajno znao, bile su dvije ručne granate primitivnog tipa kakve su se upotrebljavale na početku rata, koje je nosio kući radi prikazivanja na svojim predavanjima, uz krhotine granata i druge suvenire. Naboji i upaljači bili su uklonjeni – to su bili obični čelični cilindri, potpuno bezopasni. Očito je to bio samo izgovor, a on je uhapšen zato što se znalo za njegovu povezanost s POUM. Barcelonske borbe upravo su bile okončane i vlastima je, u tom trenutku, bilo itekako stalo da iz Španjolske ne puste nikoga tko je bio u položaju da opovrgne službenu verziju. Kao posljedica toga, ljudi su bili izloženi hapšenjima na granici pod manje ili više tričavim izlikama. Vrlo je vjerojatno, u početku, namjera bila samo zadržati Smillieja nekoliko dana. Ali nevolja je u tome što, u Španjolskoj, kad se nađete u zatvoru, općenito tamo i ostajete, sa suđenjem ili bez njega.

³⁵ Sudski nalog da se krivac izvede pred sud (prev.)

Još smo bili kod Huesce, ali rasporedili su nas dalje udesno, nasuprot fašističkoj reduti koju smo nekoliko tjedana prije privremeno bili osvojili. Služio sam sad kao *teniente* – pretpostavljam da to u britanskoj vojsci odgovara potporučniku – i zapovijedao sam tridesetoricom ljudi, Engleza i Španjolaca. Prijavili su moje ime za unapređenje u redoviti oficirski čin; bilo je neizvjesno hoću li ga dobiti. Prije su milicijski oficiri odbijali redovite činove, što je značilo dodatnu plaću i sukobljavalo se s idejama jednakosti u miliciji, ali sad su bili prisiljeni na to. Benjamin je već bio unaprijeđen u čin kapetana, a postupak za Koppovo unapređenje u čin majora bio je u toku. Vlada se, naravno, nije mogla otarasiti milicijskih oficira, ali nijednome nije potvrdila čin viši od majora, vjerojatno zato da bi više položaje zadržala za oficire redovite vojske i nove oficire iz Ratne škole. Kao posljedica toga, u našoj, 29. diviziji, a nedvojbena i u mnogim drugima, postojala je neobična privremena situacija u kojoj su zapovjednik divizije, zapovjednici brigade i zapovjednici bataljona svi bili majori.

Na fronti nije bilo mnogo zbivanja. Bitka oko ceste za Jacu je prestala i nije se obnovila do sredine lipnja. Na našem su položaju glavna nevolja bili snajperi. Fašistički rovovi bili su udaljeni više od sto i četrdeset metara, ali nalazili su se na višem tlu i s naše dvije strane, dok je naša linija tvorila pravi kut. Vrh toga kuta bio je opasna točka; uvijek je tamo bilo žrtava snajpera. Od vremena do vremena fašisti bi pucali na nas iz tromblona ili nekog sličnog oružja. Stvaralo je sablasni prasak – uznemirujući, jer ga ne biste mogli čuti na vrijeme da se sklonite – ali zapravo nije bilo opasno; rupa koju bi napravilo u zemlji nije bila veća od korita za rublje. Noći su bile ugodno tople, dani paklenski vrući, komarči su postajali prava napast i, unatoč čistoj odjeći koju smo donijeli iz Barcelone, gotovo smo smjesta dobili uši. Dalje u napuštenim voćnjacima na ničijoj zemlji, na stablima bijelile su se trešnje. Dva je dana kiša lijevala u mlazovima, zemunice su bile poplavljene i grudobran je utonuo za tridesetak centimetara; poslije toga nastupilo je više dana kopanja ljepljive gline traljivim španjolskim lopatama koje nisu imale ručke i svijale su se poput limenih žlica.

Obećali su nam za četvu rovni minobacač; ja sam mu se vrlo radovao. Noću smo patrolirali kao i obično – bilo je opasnije nego prije, zato što su fašistički rovovi imali bolju posadu koja je postala opreznija; razbacali su limenke neposredno ispred svoje žice i pripucali bi iz mitraljeza čim bi čuli klepet. Danju smo pripucavali s ničije zemlje. Pužući stotinjak metara, moglo se stići do jarka skrivenog visokom travom iz kojeg se pružao vidik do otvora u fašističkom grudobranu. U jarak smo miestili postolje za pušku. Ako biste čekali dovoljno dugo, obično biste vidjeli neki lik u kaki-odjeći kako žurbano umiče preko otvora. Ja sam pucao nekoliko puta. Ne znam jesam li koga pogodio – to je krajnje nevjerovatno; vrlo loše gađam iz puške. Ali bilo je dosta zabavno, fašisti nisu znali odakle dolaze meci i bio sam siguran da će mi prije ili kasnije naletjeti jedan od njih. Međutim, dogodilo se obratno – umjesto toga, fašistički je snajper pogodio mene. Proveo sam na fronti desetak dana kad se to dogodilo. Sve ono što čovjek proživi kad ga pogodi metak vrlo je zanimljivo i mislim da to vrijedi detaljno opisati.

Dogodilo se u kutu grudobrana, u pet sati ujutro. To je uvijek bilo opasno vrijeme, zato što je svitalo nama za leđima, pa ako bismo provirili glavom izvan grudobrana, ona se jasno ocrtavala nasuprot nebu. Razgovarao sam sa stražarima koji su se pripremali za smjenu straže. Odjedanput, upravo nešto govoreći, osjetih – vrlo je teško opisati što sam osjetio, iako se toga sjećam krajnje živo.

Grubo govoreći, bio je to osjećaj kao da ste *u središtu eksplozije*. Kao neki glasni prasak i zasljepujući bljesak oko mene i osjetih silan udarac – ne bol, samo snažan udar, kakav je strujni udar iz električnog prekidača; uz to, osjećaj posvemašnje slabosti, oćut kao da sam pogođen i

skvrčen, kao da me nestalo. Vreće s pijeskom ispred mene uzmakle su do beskrajne udaljenosti. Zamišljam da bi se čovjek osjećao otprilike jednako kad bi ga pogodio grom. Smjesta sam znao da sam pogođen, ali zbog prividnog praska i bljeska pomislih da je neka puška u blizini slučajno opalila i pogodila me. Sve se to dogodilo u odsječku vremena mnogo manjem od sekunde. U idućem trenu koljena mi poklekoše i počeh padati, a glava mi tresne o tlo uz snažan udarac koji, na moje olakšanje, nije bolio. Imao sam osjećaj omamljenosti i ošamućenosti, svijest da sam vrlo teško ozlijeđen, ali nikakve boli u običnom smislu.

Američki stražar s kojim sam razgovarao zakorakne naprijed. »Hej! Jesi li pogođen?« Skupiše se ljudi. Nastade uobičajeno komešanje – »Podignite ga! Gdje je pogođen? Raskopčaj mu košulju!«, itd. itd. Amerikanac zatraži nož da mi razreze košulju. Znao sam da imam nož u džepu i pokušah ga izvaditi, ali otkrih da mi je desna ruka paralizirana. Budući da nisam osjećao bol, oćutih neodređeno zadovoljstvo. To će sigurno biti drago mojoj ženi, pomislio sam; ona je stalno željela da budem ranjen, što bi spriječilo da budem ubijen kad nastupi velika bitka. Tek mi je tada palo na um da se zapitam gdje sam pogođen, i kako teško; ništa nisam osjećao, ali bio sam svjestan da me je metak pogodio negdje u prednji dio tijela. Kad sam pokušao govoriti, otkrih da nemam glasa, samo slabašno skvičanje, ali u drugom pokušaju sam uspio upitati kamo sam pogođen. U grlo, rekoše. Harry Webb, naš nosač nosila, donio je zavoje i jednu od bočica alkohola kakve su nam davali za previjanje na bojištu. Kad su me podigli, iz grla mi je navrlo mnogo krvi i začuh kako neki Španjolac iza mene govori da mi je metak prošao točno kroz vrat. Osjetih kako se alkohol, koji bi u običnim trenucima pekao poput vruga, razlijeva po rani kao ugodna hladnoća.

Opet su me polegli, dok je netko otišao po nosila. Čim sam saznao da mi je metak prošao točno kroz vrat, uzeo sam kao gotovu činjenicu da za me nema nade. Nikad nisam čuo za čovjeka ili životinju koji bi dobili metak posred vrata i preživjeli to. Krv mi je curila iz kuta usta. »Otišla je arterija«, pomislih. Pitao sam se kako dugo čovjek može preživjeti ako mu je prekinuta karotidna arterija; vjerojatno, ne mnogo minuta. Sve je bilo vrlo nejasno. Mora da su prošle oko dvije minute za koje sam vjerovao da sam ubijen. I to je bilo zanimljivo – hoću reći, zanimljivo je znati što bi čovjek razmišljao u takvom trenutku. Moja prva pomisao, dosta konvencionalno, odnosila se na moju ženu. Druga je bila žestoko ogorčenje zbog toga što moram napustiti ovaj svijet koji mi, kad se sve sabere, tako dobro odgovara. Imao sam vremena osjetiti to vrlo živo. Ta glupa nesreća me je razbjesnila. Kako besmisleno! Biti smaknut, čak ne u borbi, već u tom pljesnivu kutu rova, zbog trenutačne nepažnje! Pomislio sam također i na čovjeka koji me je pogodio – pitao se kakav je, je li Španjolac ili stranac, je li znao da me je sredio i tako dalje. Nisam bio nimalo ogorčen na njega. Budući da je bio fašist, razmišljao sam, ja bih ubio njega ako bih mogao, no da su ga zarobili i doveli preda me u tom trenutku, samo bih mu čestitao na dobrom pogotku. No, moguće je da bi čovjekove misli bile drukčije kad bi doista umirao. Čim su me stavili na nosila, moja je obamrla ruka oživjela i počela me paklenski boljeti. Tada sam zamišljao da sam je sigurno slomio pri padu; ali bol me je ohrabrila, jer sam znao da osjetila ne postaju oštrija kad čovjek umire. Počeh se osjećati normalnije i žalio sam četvoricu siromašaka koji su se znojili i posrtali s nosilima na ramenima. Do lazareta je bilo više od dva kilometra, a put težak, preko grudastih i klizavih brazdi. Znao sam kakav je to napor, jer sam pomagao nositi jednog ranjenika koji dan prije. Lišće srebrnastih jablanova koji su na nekim mjestima obrublivali naše rovove, doticalo mi je lice; pomislio sam kako je dobro biti živ u svijetu gdje rastu srebrnasti jablanovi. No cijelo je vrijeme bol u ruci bila paklenska, nagoneći me na kletve i zatim pokušaj da ne psujem, jer svaki put kad bih disao previše snažno, iz usta bi mi navrla krv.

Liječnik je ponovno previo ranu, dao mi injekciju morfija i poslao me u Sietamo. Bolnice u Sietamu bile su na brzinu sagrađene drvene kolibe u kojima su ranjenike, u pravilu, držali samo nekoliko sati prije no što bi ih slali u Barbastro ili Leridu. Bio sam mamuran od morfija, ali još sam osjećao velike bolove, praktički se nisam mogao micati i stalno sam gutao krv. Tipično je za španjolske bolničke metode da mi je neškolovana bolničarka, dok sam bio u takvu stanju, pokušala natjerati niz grlo redovit bolnički obrok – veliki tanjur juhe, jaja, masno varivo i ostalo – i djelovala je iznenađeno kad ga nisam htio pojesti. Zatražio sam cigaretu, ali bilo je jedno od razdoblja oskudice duhana pa se nije mogla naći nijedna cigareta. Uskoro se pokraj mog kreveta pojavile su dva druga koja su dobila dozvolu da na nekoliko sati napuste liniju.

– Hej! Živ si, zar ne? Dobro. Želimo tvoj sat i tvoj revolver i električnu bateriju. I tvoj nož, ako ga imaš.

Umakli su sa svim mojim prenosivim vlasništvom. To se uvijek događalo kad je netko bio ranjen – sve što je posjedovao smjesta bi se razdijelilo; posve ispravno, jer su satovi, revolveri i slično bili dragocjeni na fronti i ako bi krenuli linijom u opremi ranjenika, sigurno bi negdje usput bili ukradeni.

Do večeri se skupilo dovoljno bolesnih i ranjenih za nekoliko ambulantnih kola pa su nas poslali u Barbastro. Kakvo putovanje! Govorilo se da u tom ratu čovjek dobro prolazi ako je ranjen u ekstremitete, ali da uvijek umire od rane u trbuh. Tada sam shvatio zašto. Nitko s unutrašnjim krvarenjem ne bi mogao preživjeti te kilometre poskakivanja po cestama od tucanika koje su razrovali teški kamioni i koje se od početka rata uopće nisu popravljale. Bum, tras, bum! To me vratilo u rano djetinjstvo, do grozne stvari što se zvala Drmavica, na izložbi Bijeli grad. Zaboravili su nas privezati za nosila. Imao sam dovoljno snage u lijevoj ruci te sam se mogao držati, ali jedan je siromašak pao na pod i samo bog zna kakve je smrtne muke podnosio. Drugi, koji je mogao hodati, sjedio je u kutu ambulantnih kola i cijela ih je ispovraćao. Bolnica u Barbastru bila je pretrpana, kreveti su bili tako blizu jedan drugome da su se gotovo doticali. Idućeg jutra utovarili su neke od nas u bolnički vlak i poslali nas u Leridu.

U Leridi sam bio pet ili šest dana. Bolnica je bila velika a bolesnici, ranjenici i civilni pacijenti bili su uglavnom nabacani zajedno. Neki ljudi u mojoj sobi imali su strašne rane. U krevetu kraj mene bio je mladić crne kose koji je bolovao od ne znam koje bolesti, a dobivao je lijek od kojeg mu je mokraća bila zelena poput smaragda. Njegova »guska« bila je jedna od znamenitosti naše sobe. Jedan nizozemski komunist koji je govorio engleski, saznajući da se u bolnici nalazi Englez, sprijateljio se sa mnom i donosio mi je engleske novine. Bio je teško ranjen u listopadskim borbama i nekako se uspio smjestiti u bolnici u Leridi te se oženio jednom od bolničarki. Zbog rane, jedna mu se noga toliko skvrčila da nije bila deblja od moje ruke. Dva milicionara na odsustvu koja sam upoznao prvi tjedan na fronti, došla su posjetiti nekog ranjenog prijatelja i prepoznala su me. Bili su to mladići od osamnaestak godina. Stajali su nespretno pokraj mog kreveta pokušavajući smisliti što bi rekli a potom su, da bi pokazali kako im je žao što sam ranjen, izvadili iz džepova sav duhan, dali ga meni i pobjegli prije nego što sam im ga mogao vratiti. Kako tipično španjolski! Kasnije sam saznao da se u gradu nigdje nije moglo kupiti duhana i da je ono što su mi dali bilo tjedno sljedovanje.

Poslije nekoliko dana mogao sam ustati i hodati s rukom u povezu o vratu. Iz nekog me je razloga mnogo više boljela kad je visjela. Također sam, neko vrijeme, imao dosta unutrašnjih bolova zbog ozljeda koje sam sebi nanio pri padu, a glas mi je gotovo potpuno nestao, ali nikad me ni trenutka nije boljela sama rana od metka. Čini se da je obično tako. Silovit udarac metka sprečava lokalnu osjetljivost; krhotina granate ili bombe koja je nazupčana i obično ne pogađa

tako snažno, vjerojatno bi paklenski boljela. U okviru bolnice nalazio se ugodan vrt, a u njemu ribnjak sa zlatnim ribicama i nekim malim zagasitosivim ribama – bjelicama, mislim. Satima bih sjedio i promatrao ih. Postupci u Leridi pružili su mi uvid u bolnički sistem na aragonskoj fronti – ne znam je li bilo tako i na drugim frontama. Na određen su način bolnice bile vrlo dobre. Liječnici su bili sposobni ljudi i činilo se da nema nestašice lijekova i opreme. Ali postojala su dva teška nedostatka zbog kojih su, uopće ne sumnjam, stotine ili tisuće ljudi umrle iako su mogli biti spašeni.

Jedan je bio činjenica da su se sve bolnice bilo gdje blizu linije fronte upotrebljavale manje ili više kao prihvatne stanice za ranjenike. Posljedica je bila da se tamo nije pružala nikakva liječnička pomoć, osim ako rana nije bila preteška da bi se čovjeka moglo transportirati. U teoriji, većina ranjenika otpremala se odmah u Barcelonu ili Tarragonu, ali zbog lošeg transporta potrajalo bi često tjedan do deset dana da stignu onamo. Povlačili su ih po Sietamu, Barbastru, Monzonu, Leridi i drugim mjestima, a u međuvremenu nitko ih nije liječio, osim što bi povremeno dobili čiste zavoje, ponekad čak ni to. Ljudi sa stravičnim ranama od granata, smrskanim kostima i slično, bili su povijeni u nekoj vrsti oplata od zavoja i gipsa; opis rane bio je olovkom napisan s vanjske strane; u pravilu ta se oplata nije skidala sve dok čovjek ne bi stigao u Barcelonu ili Tarragonu deset dana kasnije. Bilo je gotovo nemoguće pregledati nečiju ranu na putu; malobrojni liječnici nisu mogli svladavati posao i samo bi užurbano prošli pokraj vašeg kreveta, govoreći: »Da, da, pobrinut će se za vas u Barceloni.« Stalno se govorkalo da bolnički vlak kreće za Barcelonu mahana. Druga je nevolja bio nedostatak stručnih bolničarki. Očito u Španjolskoj nije bilo školovanih bolničarki, možda zato što su prije rata taj posao obavljale uglavnom opatice. Nemam pritužbi na španjolske bolničarke, uvijek su sa mnom postupale s najvećom ljubaznošću, ali nema dvojbe da su bile strašne neznalice. Sve su znale izmjeriti temperaturu i neke su od njih znale staviti zavoje, no to je bilo otprilike sve. Kao posljedica toga, ljudi koji su bili toliko bolesni da se nisu mogli brinuti o sebi, često su bili sramotno zanemarivani. Bolničarke bi ostavljale čovjeka sa zatvorenom stolicom čitav tjedan i rijetko su prale one koji su bili preslabi da se sami peru. Sjećam se jednog jadnika smrskane ruke koji mi je rekao da već tri tjedna nije bio umiven. Čak bi i kreveti ostajali danima nepospremljeni. Hrana je u svim bolnicama bila vrlo dobra – zapravo predobra. Činilo se da je u Španjolskoj više nego drugdje tradicija natrpavati bolesne ljude teškom hranom. U Leridi su obroci bili sjajni. Doručak se, oko šest ujutro, sastojao od juhe, omleta, variva, kruha, bijelog vina i kave, a ručak je bio još obilniji – i to u vrijeme kad je većina civilnog stanovništva bila ozbiljno pothranjena. Čini se da Španjolci ne poznaju laganu hranu. Oni i bolesnicima i zdravim ljudima daju jednaku hranu – uvijek je to bogata, masna kuhinja, a sve je natopljeno maslinovim uljem.

Jednog je jutra objavljeno da će ljudi iz moje sobe taj dan biti otpremljeni u Barcelonu. Uspio sam poslati ženi telegram javljajući joj da dolazim i ubrzo su nas strpali u autobuse te odvezli na stanicu. Tek kad je vlak već polazio, bolnički ordonans koji je putovao s nama nehajno je izlanuo da uopće ne idemo u Barcelonu, već u Tarragonu. Pretpostavljam da se vlakovođa predomislio. »Prava Španjolska!« pomislio sam. Ali bilo je vrlo španjolski i to što su pristali da zadrže vlak dok ne pošaljem drugi telegram, a još španjolskije što telegram nikad nije stigao.

Smjestili su nas u obične odjeljke trećeg razreda s drvenim sjedalima, a mnogi su ljudi bili teško ranjeni i tog su jutra prvi put ustali iz kreveta. Ubrzo, što zbog vrućine i drmusanja, polovica je bila u stanju kolapsa, a nekolicina ih je povraćala na pod. Bolnički ordonans krčio je put između leševima sličnim likovima ispruženima posvuda uokolo, noseći veliku kozju mješinu punu vode koju bi štrcao u ova ili ona usta. Voda je bila grozna; još pamtim njezin okus. Stigli smo u

Tarragonu kad se sunce spuštalo. Pruga vodi duž obale, vrlo blizu mora. Dok je naš vlak ulazio u stanicu, iz nje je izlazio vlak za prijevoz trupa pun ljudi iz internacionalnih brigada; s mosta im je mahala hrpa ljudi. Vlak je bio vrlo dugačak, natrpan ljudima kao da će se raspasti, s poljskim topovima privezanim za otvorene vagone oko kojih se rojilo još ljudi. Sjećam se neobično živo prizora toga vlaka kako prolazi u žutoj večernjoj svjetlosti; prozor za prozorom pun tamnih, nasmiješenih lica, dugačke nagnute cijevi topova, lepršanje skrletnih šalova – a sve je to polako klizilo pokraj nas nasuprot tirkiznome moru.

– *Extranjeros* – stranci – reče netko. – Talijani.

Očito su bili Talijani. Nijedan se drugi narod ne bi mogao skupiti na hrpu tako slikovito ili uzvraćati pozdrave gomili s toliko dražesti – dražesti koja nije bila ništa manja zbog toga što je polovica ljudi u vlaku pila iz prevrnutih vinskih boca. Čuli smo kasnije da je to bio dio trupa koje su osvojile veliku pobjedu kod Guadalajare u ožujku; bili su na odsustvu i sad su ih premještali na aragonsku frontu. Većina je od njih, bojim se, bila ubijena kod Huesce samo nekoliko tjedana kasnije. Ljudi koji su mogli ustati prešli su na drugu stranu vagona kako bi pozdravili Talijane u prolazu pokraj nas. Tedna štaka mahne kroz prozor; podlaktica u zavojima učini komunistički pozdrav. Bilo je to poput alegorične slike rata; vlak pun novih ljudi klizi ponosno prema liniji osakaćeni se ljudi polaku vuku s linije, a sve vrijeme topovi na otvorenim vagonima nagone čovjekovo srce da poskoči kao što to topovi uvijek čine, oživljavajući onaj poguban osjećaj, kojega se tako teško osloboditi, da rat ipak *jest* veličanstven.

Bolnica u Tarragoni bila je vrlo velika i puna ranjenika sa svih fronta. Kakve su se tamo vidjele rane! Neke su rane liječili na način koji je, pretpostavljam, bio u skladu s najnovijom medicinskom praksom, ali za pogled je to bilo grozno. Način se sastojao u tome da se rana ostavi potpuno otvorenom i bez zavoja, ali zaštićena od muha mrežom od muslina razapetom na žicu. Ispod muslina biste vidjeli crvenu hladetinu poluzacijeljene rane. Bio je tamo jedan čovjek ranjen u lice i vrat kojem se glava nalazila ispod neke vrste okrugle kacige od muslina; usta su mu bila zatvorena, a disao je kroz cjevčicu koja mu je bila učvršćena između usnica. Jadnik, izgledao je tako osamljeno, tumarajući uokolo i gledajući vas kroz svoj muslinski kavez, nesposoban da govori. Bio sam u Tarragoni tri ili četiri dana. Snaga mi se vraćala i jednog sam dana, polako hodajući, uspio sići čak do plaže. Bilo je neobično vidjeti da se život uz more odvija gotovo kao i obično; lijepe kavane duž šetališta i debeli lokalni buržuji koji se kupaju i sunčaju u ležaljka kao da na tisuću milja nema rata. No, kako se slučajilo, vidio sam kako se jedan kupač utopio, što bi čovjek smatrao nemogućim u tome plitkom i mlakom moru. Napokon, osam ili devet dana pošto sam napustio rrontu, moja je rana pregledana. U ordinaciji gdje su se pregledavali novopristigli slučajevi, liječnici su velikim škarama rezali prsne gipsane oklope u koje su ljudi sa slomljenim rebrima, ključnim kostima i slično bili ukalupljeni u previjalištima iza linija; vidjeli biste kako iz vratne rupe na velikom, nespretnom prsnom oklopu proviruje uznemireno, prljavo lice, obraslo u jednotjednu bradu. Liječnik, žustar zgodan čovjek tridesetih godina, posjeo me u stolac, uhvatio mi jezik komadom grube gaze, izvukao ga koliko se moglo, ugurao mi u grlo zubarsko ogledalo i rekao mi neka kažem »Aa!« Radeći to sve dok mi jezik nije prokrvario a na oči mi navrle suze, reče da mi je jedna glasnica umrtvljena.

– Kad će mi se vratiti glas? – kazah.

– Vaš glas? Oh, nikad vam se neće vratiti glas – reče veselo.

Međutim, nije imao pravo, kao što se pokazalo. Otprilike dva mjeseca nisam mogao govoriti mnogo glasnije od šapta, ali poslije toga glas mi je dosta naglo postao normalan, jer je druga glasnica »kompenzirala« prvu. Bol u ruci potjecala je otuda što je metak probio skupinu živaca

na stražnjem dijelu vrata. Bol je bila oštro trganje kao neuralgija i neprestano me je mučila oko mjesec dana, osobito noću, tako da nisam mnogo spavao. Prsti na desnoj ruci bili su mi također napola ukočeni. Čak i sad, pet mjeseci kasnije, kažiprst mi je još ukočen – neobično djelovanje za jednu ranu u vrat.

Ta je rana bila mali kuriozitet i pregledali su je razni liječnici, uz mnogo pucketanja jezikom i »*Que suerte! Que suerte!*«³⁶ Jedan mi je od njih rekao, autoritativna držanja, da je metak promašio arteriju za »oko milimetar«. Ne znam kako je to znao. Nitko koga sam susretao u to vrijeme – liječnici, bolničarke, practicantes ili drugi pacijenti – ne bi propustio priliku da me uvjeri kako je čovjek koji je pogođen u vrat i ostane živ – najsretniji stvor na svijetu. Nisam mogao a da ne pomislim kako bi bilo još veća sreća – uopće ne biti pogođen.

13

U Barceloni, u toku svih onih posljednjih tjedana koje sam tamo proveo, u zraku je bio jedan osebujan zlokoban osjećaj – atmosfera sumnjičenja, straha, nesigurnosti i prikrivene mržnje. Svibanjske borbe ostavile su za sobom neiskorjenjive popratne efekte. Padom Caballerove vlade, komunisti su definitivno došli na vlast, nadzor nad unutrašnjim poretkom predan je komunističkim ministrima i nitko nije sumnjao da će oni uništiti svoje političke suparnike čim dobiju ma i najmanju šansu. Još se nije ništa događalo, ja nisam imao čak ni predodžbe o tome što će se dogoditi; a ipak je postojao stalni nejasni osjećaj opasnosti, svijest o nečemu zlom što prijeti. Ma kako čovjek stvarno zapravo malo konspirirao, atmosfera ga je nagonila da se osjeća zavjerenikom. Činilo se da sve svoje vrijeme čovjek provodi razgovarajući šapatom u kutovima kavana i pitajući se je li osoba za susjednim stolom policijski špijun.

Zahvaljujući cenzuri štampe, širile su se zloslutne glasine svih vrsta. Jedna je bila kako vlada Negrina i Prieta planira nagodbu u vezi s ratom. U ono sam vrijeme bio sklon povjerovati u to, jer su se fašisti približavali Bilbaou a vlada očito nije činila ništa da ga spasi. Baskijske su zastave bile izvješene posvuda u gradu, djevojke su zveckale kutijama za priloge u kavanama i radio je davao uobičajene emisije o »junačkim braniteljima«, ali Baski nisu dobivali nikakvu stvarnu pomoć. Čovjek je dolazio u napast da povjeruje kako vlada igra dvostruku igru. Kasniji su događaji pokazali da sam u tome pogriješio, no čini se vjerojatnim da se Bilbao mogao spasiti samo da se uložilo malo više energije. Ofenziva na aragonskoj fronti, čak i neuspješna, prisilila bi Franca da odvoji dio svoje vojske; međutim, vlada nije započela nikakvu ofenzivnu akciju sve dok nije bilo prekasno – zapravo, sve otprilike do vremena kad je Bilbao pao, CNT je raspačavao velike količine letaka u kojima je stajalo: »Budite na oprezu!« i aludirao da »stanovita partija« (misleći na komuniste) planira *coup d'etat*. Postojala je također rasprostranjena bojazan od invazije na Kataloniju. Još prije, kad smo se vraćali na frontu, vidio sam snažne utvrde koje su se gradile desetke kilometara iza linije fronte, a posvuda u Barceloni kopala su se nova skloništa protiv bombi. Cesto se javljao strah od napada iz zraka i s mora; to su bile lažne uzbune češće nego prave, ali svaki put kad bi zasvirale sirene, svjetla u čitavu gradu ostala su pogašena satima, a bojažljivi ljudi nagrnuli bi u podrume. Policijski su špijuni bili posvuda. Zatvori su još bili krcati zatvorenicima preostalima iz svibanjskih borbi, a drugi ljudi – uvijek, naravno, anarhisti ili pristaše POUM – nestajali su u zatvore po jedan ili dva. Koliko se moglo otkriti, nitko nikada nije bio izveden pred sud niti čak optužen – čak ni za nešto tako određeno kao što je »trockizam«;

³⁶ Kakva kob! (španj.) (prev.)

jednostavno bi vas bacili u zatvor i držali tamo, obično *incomunicado*. Bob Smillie još je bio u zatvoru u Valenciji. Nismo uspjeli ništa saznati, osim da ni tamošnjem predstavniku ILP niti angažiranom odvjetniku nije bilo dopušteno da ga vide. Stranci iz međunarodnih brigada i drugih milicija dospijevali su u zatvor u sve većem broju. Obično bi ih hapsili kao dezertere. Za opću je situaciju bilo tipično da više nitko nije zasigurno znao je li milicionar dobrovoljac ili pripada regularnoj vojsci. Nekoliko mjeseci prije toga, svakome tko se prijavljivao miliciju govorilo se da je on dobrovoljac i da može, ako želi, dobiti otpusne dokumente svaki put kad prisnije njegov rok za odsustvo. A sad se činilo da je vlada promijenila mišljenje, milicionar je bio regularan vojnik ; smatralo ga se deztererom ako je pokušao otići kući. No činilo se da čak ni o tome nitko nije bio siguran. Na nekim dijelovima fronte vlasti su i dalje izdavale otpusnice. Na granici, te su se otpusnice katkada priznavale, a katkad ne; ako nisu, smjesta bi vas bacili u zatvor. Kasnije se broj stranih »dezterera« u zatvoru povećao na više stotina, ali većina je repatrirana kad je podignuta galama u njihovim zemljama.

Skupine naoružanih jurišnih stražara švrljale su posvuda ulicama, građanska straža još je držala kavane i druge zgrade na strateškim točkama, a mnoge zgrade PSUC još su imale vreće s pijeskom i barikade. Na raznim mjestima u gradu postojale su stanice s građanskim stražarima i carabinerosima koji su zaustavljali prolaznike i tražili njihove dokumente. Svi su me upozoravali da ne pokazujem svoju iskaznicu milicije POUM, već da pokažem samo pasoš i bolničku otpusnicu. Na određeni je način bilo opasno čak i ako se saznalo da je netko služio u miliciji POUM. Milicionari POUM koji su bili ranjeni ili na odsustvu kažnjavani su na tričave načine – otežavalo im se da podignu plaću, na primjer. *La Batalla* se još pojavljivala, ali bila je toliko cenzurirana da gotovo i nije postojala, a teškoj cenzuri bili su izloženi i *Solidaridad* i ostali anarhistički listovi. Uveden je novi propis, prema kojem cenzurirani dijelovi novina nisu smjeli ostati prazni, već su se morali ispuniti drugim materijalom; kao posljedica toga, često je bilo nemoguće pogoditi kad je nešto bilo izbačeno. Nestašica hrane koja je fluktuirala za cijelo vrijeme rata, bila je u jednoj od svojih teških faza. Kruha je bilo premalo, a jeftinije vrste su se patvorile dodavanjem riže; kruh koji su dobivali vojnici u kasarnama bio je grozna stvar slična kitu. Mlijeko i šećer bili su prava rijetkost, a duhan gotovo i nije postojao, osim skupih krijumčarenih cigareta. Akutna je bila i nestašica maslinova ulja, koje Španjolci upotrebljavaju za pol tuceta različitih namjena. Redove žena koje su čekale maslinovo ulje nadzirali su građanski stražari na konjima koji su se ponekad zabavljali tjerajući konje u redove i pokušavajući ih navesti da gaze ženama po nogama. Manja neperilika u to je vrijeme bila i nestašica kovana novca. Srebro je bilo povučeno a nove kovanice još nisu bile izdane tako da nije bilo ničega između deset centima i novčanice od dvije i pol pesete, a sve novčanice manje od deset peseta bile su vrlo rijetke.³⁷ Za siromašnije je ljude to značilo otežavanje nestašice hrane. Žena koja je posjedovala samo novčanicu od deset peseta mogla je satima čekati ispred trgovine mješovitom robom a da potom ne bi bila u stanju ništa kupiti, jer trgovac nije imao sitnine a ona nije sebi mogla dopustiti da potroši čitavu novčanicu. Nije lako prenijeti mučnu atmosferu onog vremena – osebnju nelagodu što su je stvarale glasine koje su se stalno mijenjale, cenzurirane novine i stalna prisutnost naoružanih ljudi. To nije lako objasniti zato što, zasad, ono što je bitno za takvu atmosferu ne postoji u Engleskoj. U Engleskoj politička netrpeljivost još nije bila sama po sebi razumljiva. Postoji političko proganjanje u neznatnijem smislu; da sam rudar u ugljenokopu, ne bih se baš trudio da moj gazda zna kako sam komunist; ali »dobar član partije«, dušebrižnik kontinentalne politike, još je rijetkost, a pojam »likvidira-

³⁷ Kupovna vrijednost pesete bila je oko četiri penija.

nja« ili »eliminiranja« svakoga tko se slučajno ne slaže s vama čini se da još nije nešto prirodno. No to kao da je bilo itekako prirodno u Barceloni. »Staljinisti« su bili na vlasti pa je prema tome bilo samo po sebi razumljivo da se svaki »trockist« nalazio u opasnosti. Ono čega su se svi bojali bilo je nešto što se, na koncu, nije dogodilo – novo zbijanje uličnih borbi koje bi se, kao i prije, pripisale POUM i anarhistima. Bilo je trenutaka kad sam uhvatio sebe kako osluškujem ne bih li čuo prve pucnjeve. Bilo je to kao da se nad grad nadvila neka ogromna zla vijest. Svi su to zamjećivali i komentirali. I bilo je neobično što su svi to izražavali gotovo istim riječima: »Atmosfera u ovome gradu – to je užasno. Kao u bolnici za umobolne.« Ali možda ne bih smio reći svi. Neki engleski posjetitelji koji su na brzinu projurili kroz Španjolsku, od hotela do hotela, čini se da nisu zapazili kako u općoj atmosferi nešto nije u redu. Vojvotkinja od Atholla piše, da spomenem (*Sunday Express*, 17. listopada 1937):

Bila sam u Valenciji, Madridu i Barceloni... u sva je tri grada vladao savršeni red bez ikakva izražavanja snage. Svi hoteli u kojima sam boravila nisu bili samo »normalni« i »pristojni«, već i izvanredno udobni, unatoč nestašici maslaca i kave.

Osebnost je engleskih putnika što oni zapravo ne vjeruju da išta postoji izvan elegantnih hotela. Nadam se da su pronašli nešto maslaca za vojvotkinju od Atholla.

Nalazio sam se u sanatoriju Maurín, jednom od sanatorija koje je vodio POUM. Nalazio se u predgrađu blizu Tibidaba, planine koja se naglo uzdiže iza Barcelone i koja je, kako drži tradicija, gora s koje je Sotona pokazao Isusu zemlje svijeta (odatle joj i ime). Kuća je prije pripadala nekom bogatom buržuju i u vrijeme revolucije je zaplijenjena. Većina je ljudi bila ili otpuštena s linije zbog invalidnosti, ili su imali neku ranu koja ih je zauvijek onesposobila – amputirane udove i slično. Bilo je još nekoliko Engleza: Williams ozlijeđene noge, i Stafford Cottman, osamnaestogodišnji mladić koji je vraćen iz rovova zbog sumnje na tuberkulozu, i Arthur Clinton čija je smrskana lijeva ruka još bila privezana za jednu od onih čudnih, velikih žicanih sprava kakve se upotrebljavaju u španjolskim bolnicama. Moja je žena još boravila u hotelu Continental pa sam preko dana obično dolazio u Barcelonu. Jutrima bih posjećivao Opću bolnicu radi električne terapije ruke. Čudna stvar – niz bockavih električnih udara zbog kojih bi poskakivale razne grupe mišića – ali činilo se da je pomagala; ponovno sam mogao upotrebljavati prste, a bol se nešto ublažila. Oboje smo zaključili da je najbolje što možemo učiniti – vratiti se u Englesku što je prije moguće. Bio sam vrlo slab, izgubio sam glas, činilo se zauvijek, a liječnici su mi rekli da ću u najboljem slučaju tek za nekoliko mjeseci biti sposoban za borbu. Prije ili kasnije morao sam početi zarađivati novac pa se činilo da nema mnogo smisla ostati u Španjolskoj i jesti hranu koja je bila potrebna za druge ljude. Ali moji su motivi bili uglavnom sebični. Imao sam neodoljivu želju da izađem iz svega toga; iz atmosfere političke sumnje i mržnje, s ulica natrpanih naoružanim ljudima, od zračnih napada, rovova, mitraljeza, zvrndavih tramvaja, čaja bez mlijeka, kuhanja na ulju i nestašice cigareta – od gotovo svega što sam naučio povezivati sa Španjolskom.

Liječnici u Općoj bolnici izdali su mi uvjerenje da u zdravstvenom smislu nisam sposoban, ali da bih dobio otpusnicu morao sam se javiti zdravstvenoj komisiji u jednoj od bolnica blizu fronte, a zatim otići u Sietamo kako bi mi u štabu milicije POUM ovjerali dokumente. Kopp se upravo bio vratio s fronte, pun bučna klicanja. Upravo je sudjelovao u jednoj akciji i rekao je da će Huesca napokon biti osvojena. Vlada je dovela trupe s madridske fronte i koncentrirala je trideset tisuća ljudi, uz velik broj aviona. Talijani koje sam vidio kad su odlazili na liniju iz Tarragone napali su cestu za Jacu, ali imali su teške gubitke i izgubili su dva tenka. No, grad je morao pasti, rekao

je Kopp. (Jao! Nije pao. Napad je bio zastrašujuća zbrka i nije doveo ni do čega osim do orgije laži u novinama.) U međuvremenu je Kopp morao otići u Valenciju na razgovor u Ministarstvo rata. Imao je pismo od generala Pozasa koji je sad zapovijedao Istočnom armijom – uobičajeno pismo koje je Koppa opisivalo kao »osobu od velikog povjerenja« i preporučivalo ga za specijalno imenovanje u inženjerskom odjelu (Kopp je u civilnom životu bio inženjer). Otputovao je u Valenciju istog dana kad sam ja otputovao u Sietamo – 15. lipnja.

U Barcelonu sam se vratio tek za pet dana. U Sietamo sam, u kamionu punom ljudi, stigao oko ponoći, i čim smo došli u štab POUM, postrojili su nas i počeli dijeliti puške i metke, čak prije nego što su nam uzeli imena. Činilo se da počinje napad i u svakom su trenutku mogli pozvati rezerve. Imao sam u džepu bolničku otpusnicu, ali nisam baš mogao odbiti da pođem s ostalima. Svalio sam se na zemlju s kutijom za metke kao jastukom u raspoloženju duboka malodušja. Ranjavanje mi je privremeno oslabilo živce – vjerujem da se to obično događa – i mogućnost da se nađem pod vatrom strašno me je uplašila. Međutim, kao i obično, bilo je pomalo *mañane*, na kraju nas uopće nisu pozvali i sljedećeg sam jutro pokazao bolničku otpusnicu te krenuo u potragu za svojim otpustom. To je značilo niz zbrkanih, zamornih putovanja. Kao i obično, povlačili su čovjeka tamo i amo od bolnice do bolnice – Sietamo, Barbaastro, Monzon, zatim natrag u Sietamo da bi mi se otpusnica ovjerila, potom opet niz liniju preko Barbastra i Leride – a skupljanje trupa kod Huesce monopoliziralo je čitav promet i sve dezorganiziralo. Sjećam se da sam spavao na neobičnim mjestima – jedanput u bolničkom krevetu, ali drugi put u jarku, jedanput na vrlo uskoj klupi s koje sam pao usred noći, pa jedanput u nekoj vrsti općinske kuće za iznajmljivanje soba u Barbastru. Čim biste se udaljili od željeznice, više nije bilo načina da se putuje, osim presretanja slučajnih teretnjaka. Satima se moralo čekati kraj ceste, ponekad tri ili četiri sata neprekidno, s hrpama očajnih seljaka koji su nosili zavežljaje pune pataka i kunića, mašući kamionu za kamionom. Kad biste konačno privukli pažnju nekog kamiona koji nije bio krcat ljudima, hljebovima kruha ili kutijama s municijom, poskakivanje po lošim cestama zgnječilo bi vas u kašu. Nijedan me konj nikad nije bacio tako visoko kako su me bacali ti teretnjaci. Jedini mogući način da se putuje sastojao se u tome da se svi skupimo na gomilu i držimo jedni za druge. Otkrio sam, na svoje poniženje, kako sam još bio preslab da bih se popeo na kamion bez tuđe pomoći.

Jednu sam noć prespavao u bolnici u Monzonu, kamo sam se došao javiti zdravstvenoj komisiji. U krevetu kraj mene nalazio se jedan jurišni stražar, ranjen iznad lijevog oka. Ponašao se prijateljski i dao mi je cigarete. Rekao sam: »U Barceloni bismo morali pucati jedan u drugoga« te se nasmijasmu tome. Bilo je neobično kako se opći duh mijenjao kad biste stigli bilo kamo blizu linije fronte. Gubila se sva ili gotovo sva pakosna mržnja političkih partija. Za sve vrijeme koje sam proveo na fronti, ne sjećam se da je ikada neki pristaša PSUC pokazao prema meni neprijateljstvo zato što sam u POUM. Takve su stvari pripadale Barceloni ili mjestima još udaljenijima od rata. U Sietamu je bilo mnogo jurišnih stražara. Poslani su iz Barcelone da bi sudjelovali u napadu na Huescu. Jurišna je straža bila korpus koji nije bio prvenstveno određen za frontu i mnogi od njih nisu još nikad bili u borbi. Tamo u Barceloni bili su gospodari ulice, ali tu su bili *quintos* (novajlije) i gubili su prestiž u odnosu na milicijsku petnaestogodišnju djecu koja su mjesecima bila na liniji.

U bolnici u Monzonu liječnik je obavio uobičajeno izvlačenje jezika i guranje ogledala, uvjerio me je, na isti veseo način kao i drugi, da mi se više nikad neće vratiti glas i potpisao moje uvjerenje. Dok sam čekao na pregled, u ordinaciji se obavljala neka grozna operacija bez anestetika – ne znam zašto bez anestetika. Trajalo je i trajalo, vrisak za vriskom, a kad sam ušao, posvuda su bili porazbacani stolci, a na podu mlake mokraće i krvi.

Pojedinosti toga završnog putovanja zadržale su se u mome sjećanju neobično jasno. Nalazio sam se u drukčijem raspoloženju nego proteklih mjeseci, u raspoloženju jasnijeg zapažanja. Dobio sam otpusnicu sa žigom 29. divizije i liječničko uvjerenje kojim sam bio »proglašen beskorisnim«. Bio sam slobodan da se vratim u Englesku; osjetio sam se, dakle, kadrim, gotovo prvi put, da razgledam Španjolsku. Na raspolaganju mi je bio čitav dan za Barbastro, jer je postojao samo jedan vlak na dan. Prije sam bio vidio Barbastro samo nakratko i djelovao mi je jednostavno kao dio rata – sivo, hladno, blatno mjesto puno tutnjave kamiona i otrcanih vojnika. Sad se činio čudesno drukčijim. Tumarajući njime, postao sam svjestan zgodnih krivudavih ulica, starih kamenih mostova, vinarija s velikim blatnjavim bačvama visokim poput čovjeka, i zagonetnih polupodrumskih radnji gdje su ljudi izrađivali kotače za kola, bodeže, drvene žlice i mješine za vodu od kozje kože. Promatrao sam jednog čovjeka kako izrađuje mješinu i otkrio, s velikim zanimanjem, nešto što prije nisam znao, naime da ih rade s krznom na unutrašnjoj strani te da se to krzno ne uklanja, tako da čovjek zapravo pije destiliranu kozju dlaku. Mjesecima sam iz njih pio ne znajući za to. A iza grada nalazila se nefritnozeleno plitka rijeka iz koje se izdizala strma kamena hridina, s kućama ugrađenima u stijenu, tako da je čovjek s prozora spavaće sobe mogao pljunuti izravno u vodu stotinjak metara ispod sebe. U rupama u hridini živjeli su bezbrojni golubovi. A u Leridi su bile stare ruševne građevine, na ukrasnim vijencima kojih su tisuće i tisuće lastavica sagradile gnijezda, tako da je s male udaljenosti skoreni obrazac gnijezda bio poput kakva cvjetnog reljefnog vijenca iz razdoblja rokoka. Bilo je neobično da za proteklih gotovo šest mjeseci nisam imao oka za takve stvari. Imajući u džepu otpusne dokumente, ponovno sam se osjećao kao ljudsko biće, a također pomalo i kao turist. Gotovo sam prvi put osjetio da sam zaista u Španjolskoj, zemlji koju sam čeznuo posjetiti čitav život. U mirnim sporednim ulicama Leride i Barabastro, kao da sam na tren uhvatio letimičnu sliku, neku vrstu daleka odjeka Španjolske kakva prebiva u svačijoj mašti. Bijele sierrae, kozari, tamnice inkvizicije, maurske palače, crni krivudavi jednoredi mazgi, siva stabla maslina i nasadi limuna, djevojke u crnim *mantillama*,³⁸ vina iz Malage i Alicantea, katedrale, kardinali, borbe s bikovima, Cigani, serenade – ukratko, Španjolska. Od čitave Evrope, to je bila zemlja koja se najviše zadržavala u mojoj mašti. Šteta je što sam, kad sam napokon stigao ovamo, uspio vidjeti samo ovaj sjeveroistočni kut, usred jednoga zbrkanog rata i najvećim dijelom zimi.

Bilo je kasno kad sam se vratio u Barcelonu pa nije bilo taksija. Nije imalo smisla pokušati stići do sanatorija Maurin koji se nalazio izvan grada, stoga sam se uputio u hotel Continental, zaustavivši se usput da večeram. Sjećam se razgovora s vrlo očinski raspoloženim konobarom, o hrastovim vrčevima obrubljenima bakrom u kojima su posluživali vino. Rekao sam da bih želio kupiti garnituru i ponijeti ih u Englesku. Konobar je pokazao razumijevanje. »Da, lijepi su, zar ne? Ali danas ih je nemoguće kupiti. Više ih nitko ne proizvodi – nitko više ništa ne proizvodi. Taj rat – kakva šteta!« Suglasili smo se da je rat žalosna stvar. Opet sam se osjećao kao turist. Konobar me ljubazno upitao je li mi se svidjela Španjolska; hoću li se vratiti u Španjolsku? O, da, vratit ću se u Španjolsku. Mirnoća tog razgovora zadržala se u mome sjećanju, zbog onoga što se dogodilo neposredno nakon toga.

Kad sam stigao u hotel, moja je žena sjedila u foajeju. Ustala je i pošla prema meni na način koji mi se učinio vrlo nehajnim; zatim mi je obavila ruku oko vrata i, uz sladak smiješak namijenjen ostalim ljudima u foajeju, siknula mi je u uho: — *Izlazi!*

— Što?

³⁸ Mantilla – veo (španj.) (prev.)

- Izađi odavde *smjesta!*
- Što?
- Što stojiš tu! Moraš brzo izaći!
- Što? Zašto? Što hoćeš reći?

Uhvatila me je za ruku i već me je vodila prema stubama. Na pol smo puta sreli jednog Francuza – neću reći njegovo ime, jer iako nije imao veze s POUM, bio je svima nama dobar prijatelj dok su trajale neprilike. Pogledao me je zabrinuta lica.

- Slušaj! Ne smiješ ući ovamo. Brzo izađi i sakrij se prije nego što pozovu policiju.

I gle! u dnu stubišta, jedan od hotelskih službenika, član POUM (uprava to, čini mi se, nije znala), kradomice klizne iz dizala i kaza mi na lošem engleskome neka izađem. Još ni sad nisam shvaćao što se događa.

- Što se tu zbiva, dođavola? – rekoh čim smo bili na pločniku.
- Zar nisi *ćuo?*
- Nisam. Ćuo – što? Ništa nisam ćuo.

– POUM je zabranjen. Prigrabili su sve zgrade. Praktički su svi u zatvoru. A govori se da već strijeljaju ljude.

Dakle tako je to bilo. Morali smo negdje razgovarati. Sve velike kavane na Ramblasu bile su kratce policijom, ali pronašli smo mirnu kavanicu u jednoj sporednoj ulici. Žena mi je objasnila što se dogodilo dok me nije bilo.

Policija je 15. lipnja iznenada uhapsila Andrésa Nina u njegovu uredu, a iste je večeri provalila u hotel Falcon i uhapsila sve ljude u njemu, većinom milicionare na odsustvu. Zgrada je smjesta pretvorena u zatvor i ubrzo je do vrha bila ispunjena zatvorenima svih vrsta. Idućeg je dana POUM proglašen ilegalnom organizacijom i zauzeti su svi njegovi uredi, ulične knjižare, sanatoriji, centri za potporu i slično. Za to vrijeme policija je hapsila svakoga koga se mogla domoći ako se znalo da ima ikakve veze s POUM. Za dan ili dva, u zatvoru su bili svi ili gotovo svi od četrdeset članova Izvršnog komiteta. Moguće je da su jedan ili dvojica pobjegli i skrivali se, ali policija je primjenjivala lukavštinu (kojom su se u tom ratu opsežno služile obje strane) – uzimala bi čovjekovu ženu za taoca ako bi on nestao. Nije bilo načina da se sazna koliko je ljudi uhapšeno. Moja je žena čula da ih je samo u Barceloni bilo oko četiri stotine. No mislim da je već i tada taj broj morao biti veći. Hapsili su najneobičnije ljude. U nekim je slučajevima policija išla čak tako daleko da je izvlačila ranjene milicionare iz bolnica.

Sve je to bilo krajnje deprimirajuće. Koji se vrug uopće događao? Mogao sam shvatiti zabranjivanje POUM, ali zašto su hapsili ljude? Ni zbog čega, koliko se moglo saznati. Očito je zabrana POUM imala retrospektivno djelovanje; POUM je sad bio ilegalan pa je prema tome čovjek kršio zakon ako mu je prije toga bio pripadnikom. Kao i obično, ni protiv jednog uhapšenog čovjeka nije podignuta optužnica. Kroz to vrijeme, valencijski komunistički listovi raspirivali su priču o velikoj »fašističkoj zavjeri«, o radijskom komuniciranju s neprijateljem, dokumentima potpisanim nevidljivom tintom itd. itd. Tom sam se pričom već prije pozabavio. Značajno je bilo što se ona pojavljivala samo u valencijskim novinama; mislim da neću pogriješiti ako kažem da o tome, kao ni o zabrani POUM, nije bilo ni jedne jedine riječi ni u jednim barcelonskim novinama, komunističkim, anarhističkim ili republikanskim. Točnu smo prirodu optužbi protiv vođa POUM saznali prvi put ne iz nekih španjolskih novina, već iz engleskih listova koji su stigli u Barcelonu dan ili dva kasnije. Tada nismo mogli znati da vlada nije bila odgovorna za optužbe zbog izdaje i špijunaže i da će kasnije članovi vlade odbaciti te optužbe. Znali smo neodređeno samo to da su vođe POUM, a vjerojatno i svi mi ostali, optuženi kao fašistički plaćenici. A već su se širile i

glasine da ljude potajno strijeljaju u zatvoru. U tome je bilo mnogo pretjerivanja, ali u nekoliko se slučajeva to sigurno dogodilo, a nema mnogo dvojbe da se dogodilo u slučaju Nina. Poslije hapšenja, Nin je prebačen u Valenciju a potom u Marid, a već 21. lipnja u Barcelonu su doprli glasovi da je strijeljan. Kasnije je ta glasina dobila određeni oblik: Nina je u zatvoru strijeljala tajna policija i tijelo mu je izbačeno na ulicu. Ta je priča dolazila iz nekoliko izvora, uključujući i Frederica Montsenysa, bivšeg člana vlade. Od tada do današnjeg dana više se nikad nije čulo da je Nin živ. Kad su, kasnije, delegacije iz raznih zemalja ispitivale o tome vladu, članovi su se kolebali i govorili samo da je Nin nestao i da ne znaju ništa o njegovu boravištu. Neki su listovi iznijeli priču da je pobjegao na fašistički teritorij. U prilog tome nije podnijet nikakav dokaz, a Irujo, ministar pravosuđa, kasnije je izjavio da je novinska agencija *Espagne* falsificirala njegov službeni *communiqué*.³⁹ U svakom slučaju, krajnje je nevjerojatno da bi političkom zatvoreniku Ninova značenja bilo dopušteno da pobjegne. Ako se u neko buduće vrijeme ne pojavi živ, mislim da moramo prihvatiti kako je umoren u zatvoru.

Vijesti o hapšenjima neprekidno su se nastavljale, produžujući se mjesecima, sve dok broj političkih zatvorenika, ne računajući fašiste, nije dosegao tisuće. Zamjetljiva je bila autonomija nižih rangova u policiji. Mnoga hapšenja bila su zapravo ilegalna i mnogi ljudi koji su bili oslobođeni po naredbi šefa policije, ponovno bi bili uhapšeni na zatvorskim vratima i odvedeni u »tajne zatvore«. Tipičan je slučaj Kurta Landaua i njegove žene. Oni su bili uhapšeni negdje oko 17. lipnja i Landau je smjesta »nestao«. Pet mjeseci kasnije njegova je žena još bila u zatvoru, bez suđenja i bez vijesti o mužu. Objavila je štrajk glađu, nakon čega joj se šef policije javio i potvrdio joj da je njezin muž mrtav. Ubrzo nakon toga je oslobođena, da bi je gotovo smjesta ponovno uhapsili i opet bacili u zatvor. Zapažalo se da je policija, barem u početku, bila potpuno ravnodušna prema djelovanju koje bi njezine akcije mogle imati na rat. Bili su posve spremni hapsiti vojne oficire na važnim položajima bez prethodnog dopuštenja. Negdje potkraj lipnja, generalnog zapovjednika 29. divizije Josea Roviru uhapsila je u blizini linije fronte grupa policajaca poslana iz Barcelone. Njegovi su ljudi poslali delegaciju Ministarstvu rata do protestira protiv toga. Otkrilo se da ni Ministarstvo rata niti Ortega, šef policije, nisu čak bili ni obaviješteni o Rovirinu hapšenju. U cijeloj toj stvari, pojedinost koja me najviše smeta, iako možda nema velike važnosti, jest činjenica da su se sve vijesti o onom što se događalo tajile od vojnika na fronti. Kao što ste uvidjeli, ni ja niti itko drugi na fronti nismo čuli ništa o zabranjivanju POUM. Svi štabovi milicije POUM, centri za potporu i slično radili su kao i obično, i sve do 20. lipnja i na liniji sve do Leride, samo 150 kilometara od Barcelone, nitko nije čuo što se događa. Nijedna riječ o tome nije prodrla u barcelonske novine (valencijski listovi, koji su nastavljali svoje špijunske priče, nisu stizali na aragonsku frontu), pa nema dvojbe da je jedan razlog za hapšenje svih milicionara POUM na odsustvu bilo sprečavanje njihova povratka na frontu s vijestima o tome. Grupa vojnih obveznika s kojima sam pošao na liniju 15. lipnja morala je biti jedna od posljednjih koje će otići. Još me muči pitanje kako se sve to uspjelo održati u tajnosti, jer su kamioni s opskrbom i slično i dalje vozili amo i tamo; ali nema dvojbe da se jest držalo u tajnosti i, kao što sam saznao kasnije od mnogih, ljudi na fronti nisu ništa čuli još nekoliko dana. Motiv za sve to dovoljno je jasan. Počinjao je napad na Huescu, milicija POUM još je bila izdvojena i vjerojatno je postojala bojazan da se ljudi ne bi htjeli boriti kad bi saznali što se događa. Zapravo, ništa se takva nije dogodilo kad su stigle vijesti. U tim je danima sigurno poginuo velik broj ljudi koji nikad nisu saznali da ih novine u pozadini nazivaju fašistima. Takve je stvari pomalo teško oprostiti. Znam da je uobičajeni postu-

³⁹ Upućujem na izvještaje o Maxtonovoj delegaciji na koje sam se pozvao u poglavlju 11.

pak tajiti loše vijesti od vojnika i možda je to u pravilu opravdano. Ali druga je stvar slati ljude u borbu, a ne reći im ni to da im je iza leđa njihova partija zabranjena, vođe optužene zbog izdaje, a prijatelji i rodbina bačeni u zatvor.

Žena mi je počela pričati što se dogodilo raznim našim prijateljima. Neki Englezi i drugi stranci prešli su preko granice. Williams i Stafford Cottman nisu bili uhapšeni kad je napadnut sanatorij Maurín i negdje su se skrivali. Krio se i John McNair koji je bio u Francuskoj, ali opet je ušao u Španjolsku nakon što je POUM proglašen ilegalnim – to je bilo nepromišljeno, ali on nije htio ostati u sigurnosti dok su njegovi drugovi bili u opasnosti. Što se tiče ostalih, bila je to jednostavno kronika – »Uхватili su toga i toga« i »Uхватili su toga i toga«. Činilo se da su »uhvatili« gotovo svakoga. Ostao sam zapanjen kad sam čuo da su »uhvatili« i Georgea Koppa.

– Što! Koppa? Mislio sam da je u Valenciji.

Pokazalo se da se Kopp vratio u Barcelonu; imao je pismo Ministarstva rata za pukovnika koji je zapovijedao inženjerskim operacijama na istočnoj fronti. Znao je da je POUM zabranjen, naravno, ali vjerojatno mu nije palo na um da bi policija mogla biti toliko glupa i uhapsiti ga kad se nalazi na putu za frontu zbog hitne vojne misije. Svratio je u hotel Continental po svoju torbu s opremom; moja je žena tada bila vani, a hotelski ljudi uspjeli su ga zadržati nekom lažnom pričom dok su pozivali policiju. Priznajem da sam bio bijesan kad sam saznao za Koppovo hapšenje. Bio je moj osobni prijatelj, služio sam pod njegovim zapovjedništvom mjesecima, bio sam s njim u borbi i poznao sam njegovu povijest. Bio je to čovjek koji je žrtvovao sve – obitelj, nacionalnost, sredstva za život – samo da bi došao u Španjolsku i borio se protiv fašizma. Napustivši Belgiju bez dopuštenja i pridruživši se stranoj vojsci dok je još bio u belgijskoj vojnoj rezervi i, još prije, pomažući u ilegalnoj proizvodnji vojnih potrepština za španjolsku vladu, nakopao je sebi na vrat mnoge godine zatvora ako bi se ikad vratio u vlastitu zemlju. Bio je na liniji od listopada 1936, probio se od milicionara do majora, bio je u akcijama i ne znam koliko mnogo puta i bio je jedanput ranjen. Za vrijeme svibanjskih nemira, kao što sam i sam vidio, spriječio je lokalne borbe i vjerojatno spasio deset do dvadeset života. A sve što su mogli učiniti zauzvrat – bilo je da ga strpaju u zatvor. Ljutiti se značilo je gubitak vremena, ali glupa podmuklost takvih stvari doista stavlja na kušnju čovjekovo strpljenje.

U međuvremenu moju ženu nisu »uhvatili«. Iako je ostala u hotelu Continental, policija je nije pokušavala uhapsiti. Bilo je prilično očito da se njome služe kao mamcem. Međutim, nekoliko noći prije, u sitne sate, šest policajaca u civilnim odijelima provalilo je u našu hotelsku sobu i pretražilo je. Zaplijenili su svaki komadić papira koji smo posjedovali, osim, srećom, naših pasoša i čekovne knjižice. Uzeli su moje dnevnike, sve naše knjige, sve izreske iz novina koje sam gomilao proteklih mjeseci (često se pitam od kakve su im koristi bili ti izresci), sve moje ratne suvenire, i sva naša pisma. (Usput, uzeli su i određen broj pisama što sam ih dobio od čitatelja. Na neka od njih nisam još bio odgovorio, a naravno adresa nemam. Ako netko tko mi je pisao o mojoj posljednjoj knjizi a nije dobio odgovor, slučajno pročita ove redove, mogu li ga zamoliti da prihvati to kao ispriku?) Kasnije sam saznao da je policija zaplijenila i razne moje stvari koje sam ostavio u sanatoriju Maurín. Odnijeli su čak zavežljaj moga prljavog rublja. Možda su mislili da su na njemu poruke napisane nevidljivom tintom.

Bilo je očito da će za moju ženu biti sigurnije ako ostane u hotelu, barem za neko vrijeme. Ako bi se pokušala izgubiti, smjesta bi je stali progoniti. Sto se mene ticalo, ja sam morao odmah u ilegalu. Ta me je perspektiva revoltirala. Unatoč bezbrojnim hapšenjima, bilo mi je gotovo nemoguće povjerovati da se nalazim u nekoj opasnosti. Sve se to činilo suviše besmislenim. Isto takvo odbijanje da ozbiljno prihvati tu idiotsku agresiju odvelo je Koppa u zatvor. Stalno sam ponavljao

– ali zašto bi me netko želio uhapsiti? Što sam učinio? Nisam bio čak ni partijski član POUM. Dakako da sam nosio oružje za vrijeme svibanjskih borbi, ali to je činilo (prema procjeni) četrdeset do pedeset tisuća ljudi. Osim toga, silno mi je bilo potrebno da se dobro naspavam. Želio sam riskirati i vratiti se u hotel. Moja žena nije htjela ni čuti za to. Strpljivo mi je objašnjavala kakvo je stanje stvari. Nije bilo važno što sam učinio ili nisam učinio. Nije bilo posrijedi hapšenje kriminalaca; bila je to jednostavno vladavina terora. Nisam bio kriv ni zbog kojeg određenog djela; ali bio sam kriv zbog »trockizma«. Činjenica da sam služio u miliciji POUM bila je posve dovoljna da me otpremi u zatvor. Nije imalo svrhe grčevito se držati engleskog pojma o tome da je čovjek siguran tako dugo dok poštuje zakon. Zakon je praktički bilo ono što se htjelo policiji. Jedino što sam mogao učiniti bilo je da se prikrijem i sakrijem činjenicu da sam imao ikakve veze s POUM. Pregledali smo papire u mojim džepovima. Žena me je natjerala da poderem svoju milicionarsku iskaznicu na kojoj je velikim slovima pisalo POUM, a također i fotografiju milicionara sa zastavom POUM zastavom u pozadini; zbog takvih je stvari čovjek tih dana mogao biti uhapšen. Morao sam, međutim, zadržati svoje otusne dokumente. Čak su i oni bili opasnost zato što su imali pečat 29. divizije, a policija bi vjerojatno znala da 29. divizija pripada POUM; ali bez njih, mogli bi me uhapsiti kao dezertera.

Sad smo morali razmišljati o tome kako da odemo iz Španjolske. Nije imalo smisla ostajati kad smo prije ili kasnije mogli sa sigurnošću očekivati zatvor. Oboje bismo zapravo bili vrlo voljeli ostaniti, samo da vidimo što će se dogoditi. Ali slutio sam da bi španjolski zatvori bili žalosna mjesta (zapravo su bili gori nego što sam zamišljao), ako biste se našli u zatvoru nikad ne biste znali kad ćete izaći, a i zdravlje mi je bilo loše, uz bol u ruci. Dogovorili smo se da se idući dan nađemo u britanskom konzulatu, kamo su također dolazili Cottman i McNair. Trebat će vjerojatno nekoliko dana dok nam se srede pasoši. Prije odlaska iz Španjolske, pasoš se morao ovjeriti žigom na tri različita mjesta – trebao je pečat šefa policije, francuskog konzula i katalonskih imigracijskih vlasti. Šef policije bio je, naravno, opasnost. Ali možda bi britanski konzul mogao sve srediti tako da se ne sazna da smo imali veze s POUM. Očito je morao postojati neki popis stranaca pod sumnjom da su »trockisti«, i naša su imena vrlo vjerojatno bila na njemu, ali uz nešto sreće mogli bismo stići na granicu prije tog popisa. Sigurno je bilo da će biti mnogo zbrke i *mañana*. Srećom, to je bila Španjolska, a ne Njemačka. Španjolska tajna policija imala je nešto od duha Gestapa, ali ne i mnogo njegove sposobnosti.

I tako smo se rastali. Moja se žena vratila u hotel, a ja sam odlutao u mrak da bih pronašao gdje ću prespavati. Sjećam se, osjećao sam se mrzovoljno i izmučeno. Toliko sam želio provesti noć u krevetu! Nisam imao kamo otići, nije bilo kuće gdje bih se mogao skloniti. POUM praktički nije imao nikakve ilegalne organizacije. Njegovim je vođama nedvojbeno uvijek bilo jasno da bi stranka mogla biti zabranjena, ali nikad nisu očekivali sveopći lov na vještice bez premca. Oni su to, zapravo, očekivali tako malo da su u stvari nastavili preuređivati zgrade POUM (među ostalim, uređivali su kino u upravnoj zgradi koja je nekad bila banka) sve do onoga dana kad je POUM bio zabranjen. Shodno tome, mjesta za sastanke i skrivanje koja bi svaka revolucionarna partija morala imati kao nešto posve razumljivo, nisu postojala. Sam bog zna koliko je ljudi – ljudi u čije je kuće provalila policija – spavalo te noći na ulicama. Proveo sam bio pet dana na zamornim putovanjima, spavao sam na nemogućim mjestima, ruka me je prokletu boljela, a sad me progone te budale i moram opet spavati na zemlji. Otprilike su tako daleko išle moje misli. Nisam imao nikakvih ispravnih političkih refleksija. Nikad ih nemam onda kad se stvari događaju. Čini se da je uvijek tako kad se umiješam u rat ili politiku – nisam svjestan ničega osim fizičke neugode i

duboke želje da se ta prokleta nesmisao završi. Kasnije mogu shvatiti značenje događaja, ali dok se zbivaju samo želim izaći iz njih – možda moja neplemenita osobina.

Dugo sam hodao i zaustavio se negdje blizu Opće bolnice. Želio sam neko mjesto gdje bih mogao leći, a da me ne pronađe neki znatiželjni policajac i ne zatraži dokumente. Pokušao sam s protuavionskim skloništem, ali bilo je netom iskopano i vlažno. Tada sam naišao na ruševine neke crkve koja je bila uništena i zapaljena za revolucije. Imala je samo kostur, četiri zida bez krova okruživala su gomile krhotina. Čeprkao sam u polumraku i pronašao nekakvu udubinu gdje sam mogao leći. Grumenje razbijena zida nije baš dobro da se na njemu leži, ali noć je srećom bila topla pa sam uspio odspavati nekoliko sati.

14

Kad čovjeka traži policija u gradu kakav je Barcelona, najgore je to što se sve otvara tako kasno. Ako spavate na otvorenom, uvijek ćete se probuditi negdje u zoru, a nijedna barcelonska kavana ne otvara se mnogo prije devet. Prošli su sati prije nego što sam se mogao obrijati ili dobiti šalicu kave. Bilo je neobično, u brijačnici, vidjeti na zidu još uvijek anarhističko upozorenje koje je objašnjavalo da su napojnice zabranjene. »Revolucija je prekinula naše lance«, pisalo je. Htio sam reći brijačima da će uskoro opet imati lance ako ne pripaze.

Otumarao sam natrag u središte grada. Sa zgrada POUM srušene su crvene zastave, na njihovu su mjestu lepršale republikanske zastave, a skupine naoružanih građanskih stražara lijeno su se povlačile u vežama. U centru za potporu na uglu Plaze de Cataluñe, policija se zabavljala razbijajući većinu prozora. Iz uličnih knjižara POUM uklonjene su knjige, a na oglasnoj ploči dalje niz Ramblas bila je nalijepljena antipoumovska karikatura – ona koja je prikazivala masku i fašističko lice ispod nje. U dnu Ramblasa, blizu pristaništa, naišao sam na neobičan prizor; red milicionara, jos poderanih i blatnih s fronte, ispruženih iscrpljeno na stolcima koji su tako bili postavljeni za čistače cipela. Znao sam tko su oni – zapravo sam prepoznao jednoga od njih. Bili su to milicionari POUM, koji su se prethodnog dana vratili s linije da bi saznali kako je POUM zabranjen, pa su morali provesti noć na ulicama jer je u njihovim domovima izvršena racija. Svaki milicionar POUM koji se vratio u Barcelonu u to vrijeme mogao je birati ili da ode ravno u ilegalu, ili u zatvor – ne baš ugodan doček poslije tri ili četiri mjeseca na liniji.

Nalazili smo se u neobičnoj situaciji. Noću je čovjek bio progonjeni bjegunac, ali danju je mogao živjeti gotovo normalnim životom. Svaka kuća za koju se znalo da pruža zaklonište pristalicama POUM bila je – ili je u svakom slučaju bilo vjerojatno da će biti – pod prismotrom, a bilo je nemoguće otići u hotel ili kakav pansion, zato što je postojao propis da, po dolasku nekog stranca, upravitelj mora smjesta obavijestiti policiju. Praktički je to značilo da se noć morala provoditi na otvorenom. Danju, s druge strane, u gradu velikom kao što je Barcelona bili ste prilično sigurni. Ulice su bile krcate građanskim stražarima, jurišnim stražarima, *carabinerosima* i običnom policijom, uz sam bog zna koliko špijuna u civilnim odijelima; ipak, oni nisu mogli zaustavljati svakoga tko bi prošao, pa ako ste izgledali obično, mogli ste izbjeći pažnji. Trebalo je izbjegavati zadržavanje oko zgrada POUM i zalaženje u kavane i restorane gdje su vas konobari poznavali po viđenju. Proveo sam dugo vremena toga dana, i idući dan, kupajući se u jednome od javnih kupališta. Učinilo mi se to dobrim načinom da utučem vrijeme i uklonim se s vidika. Nažalost, ista je ideja pala na um mnogim ljudima i nekoliko dana kasnije – nakon što sam na-

pustio Barcelonu – policija je upala u jedno javno kupalište i uhapsila određen broj »trockista« golih golcatih.

Usred Ramblasa naletio sam na jednog od ranjenika iz sanatorija Maurín. Razmijenili smo neku vrstu nevidljiva namigivanja kakvo su ljudi razmjenjivali u to vrijeme i uspjeli se na nenametljiv način sastati u kavani nešto dalje u ulici. Umakao je hapšenju kad je izvršena racija na Maurín ali je, poput ostalih, istjeran na ulicu. Bio je samo u košulji – morao je pobjeći bez kaputa – i nije imao novca. Opisao mi je kako je jedan civilni stražar strgnuo sa zida veliki Maurínov portret u boji i izgazio ga na komadiće. Maurín (jedan od osnivača POUM) bio je zatvorenik u rukama fašista i tada se vjerovalo da su ga oni strijeljali.

Našao sam se sa ženom u britanskom konzulatu u deset sati. McNair i Cottman pojavili su se ubrzo poslije toga. Prvo što su mi rekli bilo je da je Bob Smillie mrtav. Umro je u zatvoru u Valenciji – od čega, nitko nije sigurno znao. Odmah je bio pokopan, a tamošnjem predstavniku ILP Davidu Murrayju nisu dopustili da vidi njegovo tijelo.

Naravno, smjesta sam zaključio da je Smillie bio strijeljan. U ono vrijeme svi su tako mislili, ali poslije sam pomišljao da možda nisam imao pravo. Kasnije je kao uzrok smrti navedena upala slijepog crijeva, a poslije smo čuli od jednog zatvorenika koji je bio oslobođen da je Smillie doista bio bolestan u zatvoru. Tako je možda priča o upali slijepog crijeva bila istinita. To što su odbili Murravju da vidi njegovo tijelo možda je bilo iz čistog prkosa. Moram, međutim, reći ovo. Bob Smillie imao je samo dvadeset i dvije godine i fizički je bio jedan od najotpornijih ljudi koje sam upoznao. Bio je, mislim, jedina osoba koju sam poznavao, Englez ili Španjolac, koja je provela tri mjeseca u rovovima a da nijedan jedini dan nije bila bolesna. Ljudi koji su tako otporni obično ne umiru od upale slijepog crijeva ako se o njima vodi odgovarajuća briga. Ali kad ste vidjeli kakvi su bili španjolski zatvori – provizorni zatvori samo za političke zatvorenike – shvatili biste kakvu je šansu imao bolestan čovjek da se o njemu propisno pobrinu. Ti su zatvori bili mjesta koja su se mogla opisati samo kao podzemne tamnice u tvrđavama. U Engleskoj biste se morali vratiti u osamnaesto stoljeće da biste pronašli nešto usporedivo. Ljudi su bili zbijeni u malim prostorijama gdje su jedva imali dovoljno mjesta da legnu, a često su ih držali u podrumima i drugim mračnim mjestima. To nije bila samo privremena mjera – bilo je slučajeva kad su ljude držali četiri i pet mjeseci a da gotovo i nisu vidjeli danje svjetlo. A hranili su ih ogavnom i nedostatnom hranom koja se sastojala od dva tanjura juhe i dva komada kruha na dan. (Nekoliko mjeseci kasnije, međutim, hrana izgleda da se nešto popravila.) Ne pretjerujem; upitajte svakoga politički osumnjičena čovjeka koji je bio u zatvoru u Španjolskoj. Prikaze španjolskih zatvora dobio sam iz većeg broja različitih izvora i oni se isuviše podudaraju a da im se ne bi vjerovalo; osim toga, i sam sam nekoliko puta letimično vidio jedan španjolski zatvor. Jedan engleski prijatelj koji je kasnije bio zatvoren piše da njegovo iskustvo u zatvoru »olakšava razumijevanje Smilliejeva slučaja«. Smilliejeva smrt nije stvar koju mogu lako oprostiti. Bio je to odvažan i nadaren mladić koji je odbacio svoju karijeru na Glasgowskom sveučilištu da bi došao i borio se protiv fašizma i koji je, kao što sam sam vidio, obavljao svoj posao na fronti s besprijekornom hrabrošću i spremnošću; a oni nisu znali što bi drugo s njim već su ga strpali u zatvor i pustili ga da umre poput zapuštene životinje. Znam da usred velikoga i krvavog rata nema mnogo smisla dizati preveliku galamu zbog jedne pojedinačne smrti. Jedna avionska bomba na prenatrpanoj ulici izaziva više patnje od prilične količine političkih progona. Ali kod ovakve smrti čovjek se razgnjevi zbog njezine krajnje besmislenosti. Biti ubijen u borbi – da, to čovjek očekuje; ali biti bačen u zatvor, ne čak ni zbog nekakva prividnog prijestupa, već jednostavno zbog tupe, slijepe

pakosti, i zatim ostavljen da umre u samoći – to je posve druga stvar. Nisam uspio shvatiti kako su takve stvari – a Smilliejev slučaj nije bio iznimka – imalo približile pobjedu.

Moja žena i ja tog smo poslijepodneva posjetili Koppa. Zatvorenici koji nisu bili *incommunicado* smjeli su se posjećivati, iako je bilo opasno učiniti to više od jedanput ili dva puta. Policija je promatrala ljude koji su dolazili i odlazili, pa ako biste prečesto posjećivali zatvore, ožigosali biste sebe kao prijatelja »trockista« i vjerojatno biste i sami završili u zatvoru. To se već dogodilo određenom broju ljudi.

Kopp nije bio *incommunicado* pa smo bez teškoća dobili dozvolu da ga posjetimo. Dok su nas uvodili kroz čelična vrata u zatvor, dva su građanska stražara izvodila jednog španjolskog milicionara kojeg sam poznao s fronte. Pogledi nam se sretoše; i opet sablastan mig. A prva osoba koju smo vidjeli unutra bio je američki milicionar koji je nekoliko dana prije krenuo kući; dokumenti su mu bili u redu, ali ipak su ga na granici uhapsili, vjerojatno zato što je još nosio hlače do koljena od rebrasta baršuna pa ga se stoga moglo identificirati kao milicionara. Prošli smo jedan kraj drugoga kao da smo potpuni stranci. To je bilo grozno. Poznao sam ga mjesecima, dijelio sam s njim zemunicu, on je pomagao kad su me nosili s linije pošto sam bio ranjen; ali to je bilo jedino što se moglo učiniti. Stražari odjeveni u plavo posvuda su njuškali. Bilo bi fatalno prepoznavati previše ljudi.

Takozvani zatvor bilo je zapravo prizemlje neke trgovine. U dvije sobe, svaka je imala oko šest četvornih metara, bilo je natrpano blizu sto ljudi. Mjesto je imalo izgled pravoga *Newgate Calendar*⁴⁰ iz osamnaestog stoljeća, sa svojom usmrđenom prljavštinom, svojom zbrkom ljudskih tijela, nedostatkom namještaja – samo goli kameni pod, jedna klupa i nekoliko poderanih pokrivača – i tmurnim svjetlom, jer su preko prozora bili navučeni kapci od valovita lima. Na prljavim zidovima bile su načrčkane revolucionarne parole – »*Visca POUM!*« *Viva la Revolucion!*«⁴¹ i slične. Mjesto je posljednjih mjeseci služilo kao stovarište za političke zatvorenike. Vladala je zaglušujuća galama. Bilo je vrijeme posjeta pa je sve bilo toliko krcato ljudima da se bilo teško kretati. Gotovo svi su bili iz najsiromašnije populacije radničke klase. Vidjele su se žene kako otvaraju jadne pakete s hranom koje su donijele za svoje utamničene muškarce. Među zatvorenicima je bilo nekoliko ranjenika iz sanatorija Maurín. Dvojica su imala amputirane noge; jedan je od njih doveden u zatvor bez štaka pa je poskakivao na jednoj nozi. Bio je tamo i jedan dječak ne stariji od dvanaest godina; hapsili su, očito, čak i djecu. Prostorije su imale odvratan smrad kakav uvijek nastaje kad su gomile ljudi natrpane zajedno bez odgovarajućih sanitarnih uređaja.

Kopp se laktovima probio kroz gomilu do nas. Njegovo je bucmasto, jedro lice izgledalo uglavnom kao i obično, na tom je prljavom mjestu održao svoju uniformu urednom i čak se uspio obrijati. Među zatvorenicima je bio još jedan oficir u uniformi Narodne armije. On i Kopp su salutirali dok su se probijali jedan pokraj drugoga; taj je pokret na neki način bio patetičan. Činilo se da je Kopp izvrsno raspoložen. »Pa, mislim da će nas sve strijeljati«, rekao je veselo. Riječ »strijeljati« izazvala je u meni neku vrstu unutrašnjeg drhtaja. U moje je tijelo nedavno ušao metak i taj mi je osjećaj bio svjež u sjećanju; nije ugodno pomisliti da će se to dogoditi nekome koga dobro poznajete. U to sam vrijeme smatrao gotovom činjenicom da će sve važne ljude u POUM, a među njima i Koppa, doista strijeljati. Upravo su se bili probili prvi glasovi o Ninovoj smrti i znali smo da POUM optužuju zbog izdaje i špijunaže. Sve je ukazivalo na veliki namješteni proces iza kojeg će uslijediti masakr vodećih »trockista«. Grozno je vidjeti svojeg prijatelja u zatvoru i znati

⁴⁰ Newgate je stara londonska tamnica u Cityju, a N. Calendar redoviti izvještaj o kriminalnim parnicama, (prev.)

⁴¹ Visca (POUM), „Neka živi...“ (prim. ured.)

da ste nesposobni pomoći mu. Jer čovjek ništa nije mogao učiniti; bilo bi uzaludno obratiti se čak i belgijskim vlastima, jer je Kopp došavši ovamo prekršio zakone vlastite zemlje. Većinu razgovora morao sam prepustiti ženi; glas mi je bio skvičav pa me se nije moglo čuti u toj buci. Kopp nam je pričao o prijateljstvima koja je sklopio s drugim zatvorenicima, o stražarima od kojih su neki bili dobri momci, dok su drugi zlostavljali i tukli plašljivije zatvorenike, i o hrani koja je bila poput pomija. Srećom, sjetili smo se ponijeti paket hrane, a i cigarete. Zatim nam je Kopp počeo pričati o papirima koji su mu oduzeti kad je bio uhapšen. Među njima je bilo pismo Ministarstva rata upućeno pukovniku koji je zapovijedao inženjerskim operacijama u Istočnoj armiji. Policija ga je zaplijenila i nije ga htjela vratiti; govorili su da leži u uredu šefa policije. Ako bi se pismo dobilo natrag, sve bi moglo ispasti posve drukčije.

Smjesta sam shvatio koliko bi to moglo biti značajno. Službeno pismo takve vrste, s preporukom Ministarstva rata i generala Pozasa, potkrijepilo bi Koppovo poštenje. Teškoća je bila u tome kako dokazati da pismo postoji; ako bi bilo otvoreno u uredu šefa policije, moglo se biti sigurno da će ga kakav doušnik uništiti. Postojala je samo jedna osoba koja bi ga vjerojatno mogla dobiti natrag, a to je bio oficir na kojeg je adresirano. Kopp je već pomišljao na to pa je napisao pismo i htio je da ga ja kradomice iznesem iz zatvora i pošaljem. Ali očito je brže i sigurnije da se pismo odnese osobno. Ostavio sam ženu s Koppom, izjurio van i, poslije duge potrage, pronašao taksi. Znao sam da je vrijeme sad najvažnije. Bilo je oko pet i trideset, pukovnik vjerojatno odlazi iz ureda u šest, a do sutra pismo bi moglo biti sam bog zna gdje – možda uništeno, ili izgubljeno negdje u kaosu dokumenata koji su se vjerojatno gomilali kako su osumnjičeni za osumnjičenim bili hapšeni. Pukovnikov ured nalazio se u zgradi odjela za rat kod pristaništa. Dok sam žurio uza stube, jurišni stražar na dužnosti na ulazu prepriječujući mi put svojom dugačkom bajonetom i zatraži »papire«. Mahnuo sam prema njemu svojom otpusnicom; očito nije umio čitati pa me je propustio, impresioniran maglovitom tajnom »papira«. Unutra, mjesto je bilo ogroman komplikirani kuničnjak oko središnjeg dvorišta, sa stotinama ureda na svakom katu; a kako je to bila Španjolska, nitko nije imao ni maglovita pojma o tome gdje je ured koji tražim. Stalno sam ponavljao: »*El coronel – jefe de ingenieros, Ejercito de Este!*«⁴² Ljudi su se smješkali i ljupko slijegali ramenima. Svatko tko je imao neko mišljenje slao bi me u drugom smjeru; uz ovo stubište, niz ono, duž beskonačnih hodnika koji bi se pretvarali u slijepu prolazu. Imao sam čudesan dojam da se nalazim u noćnoj mori: jurnjava nizovima stubišta, tajanstveni ljudi koji dolaze i odlaze, letimični pogledi kroz vrata kaotičnih ureda s papirima razasutim posvuda i lupkanjem pisanih strojeva; a vrijeme umiče i jedan je život možda u neizvjesnosti.

Stigao sam, međutim, na vrijeme i, pomalo iznenađen, dobio pristanak da me saslušaju. Nisam vidio pukovnika – već je njegov ađutant ili tajnik, oficirski mladac u elegantnoj uniformi, velikih i razrokih očiju, izašao u predsoblje da bi sa mnom razgovarao. Počeo sam sipati svoju priču. Došao sam u ime svoga pretpostavljenog oficira, majora Jorgea Koppa, koji je kretao na frontu u hitnoj misiji ali je zabunom uhapšen. Pismo pukovniku – bilo je povjerljive prirode i moralo se bez odgađanja dobiti natrag. Mjesecima sam služio s Koppom, on je bio oficir najodličnija karaktera, očito je njegovo hapšenje pogreška, policija ga je zamijenila s nekim drugim itd. itd. itd. Neprekidno sam pretjerivao o hitnosti Koppove misije na fronti, znajući da je to najjača točka. Ali ta priča je sigurno zvučala neobično, na mome dozlaboga lošem španjolskom koji bi kod svake krize prelazio na francuski. Najgore je bilo to što me je glas gotovo odmah izdao pa sam samo uz žestoki napor uspijevao proizvesti neku vrstu kreketanja. Silno sam se bojao da potpuno ne

⁴² Pukovnik – šef inženjeraca, Istočna vojska! (španj.; prev.)

nestane i da oficirčiću ne dosadi slušati me. Često sam se pitao što je mislio o mome glasu – je li mislio da sam pijan ili da jednostavno imam nečistu savjest.

Međutim, on me je strpljivo slušao, mnogo puta kimnuo glavom i uzdržano je prihvatio ono što sam rekao. Da, zvuči kao da je mogla biti pogreška. Očito stvar treba ispitati. *Mañana* – pobunih se. Ne *mañana!* Stvar je hitna; Kopp je već morao biti na fronti. Činilo se da je oficir i opet suglasan. Tada je došlo pitanje kojeg sam se grozio:

– Taj major Kopp – u kojim je snagama služio?

Grozna je riječ morala biti izrečena: – U miliciji POUM.

– POUM!

Želio bih da vam mogu prenijeti zapanjenu uznemirenost u njegovu glasu. Morate se sjetiti kako se u tom trenutku gledalo na POUM. Strava od špijuna bila je na vrhuncu; vjerojatno su svi dobri republikanci doista vjerovali dan ili dva da je POUM uistinu bio golema špijunska organizacija koju su plaćali Nijemci. Morati reći takvu stvar jednom oficiru u Narodnoj armiji bilo je kao da ste odmah poslije »Crvenog pisma«⁴³ otišli u Konjički klub⁴⁴ i izjavili da ste komunist. Tamne su mu oči iskosa šetale mojim licem. Još jedna dugačka stanka, zatim polako kaza:

– I kažete da ste bili s njim na fronti. Znači da ste i sami služili u miliciji POUM?

– Jesam.

Okrenuo se i uronio u pukovnikovu sobu. Mogao sam čuti uzbuđeni razgovor. »Sve je gotovo«, pomislih. Nikad nećemo dobiti Koppovo pismo. Štoviše, morao sam priznati da sam i sam bio u POUM i nema sumnje da će nazvati policiju i dati me uhapsiti, samo da dodaju u vreću još jednog trockista. Ubrzo se, međutim, oficir ponovno pojavio popravljajući svoju kapu i strogo mi dao znak da ga slijedim. Išli smo u ured šefa policije. Put je bio dug, dvadeset minuta hoda. Mali je oficir ukočeno stupao ispred mene vojnim korakom. Čitavim putem nismo razmijenili nijednu jedinu riječ. Kad smo stigli do ureda šefa policije, ispred vanjskog ulaza vrzla se gomila hulja najodurnija izgleda, očito policijskih doušnika, dojavljivača i špijuna svih vrsta. Mali oficir uđe; vodio se dug, uzrujan razgovor. Moglo se čuti bijesno podizanje glasova; zamišljao sam silovite pokrete, slijeganje ramenima, lupanje po stolu. Policija je očito odbijala vratiti pismo. Konačno se, međutim, oficir pojavio, crvena lica, ali noseći veliku službenu omotnicu. Bilo je to Koppovo pismo. Osvojili smo sličnu pobjedu – koja, kao što se pokazalo, nije baš ništa značila. Pismo je bilo propisno uručeno, ali Koppovi pretpostavljeni u vojsci nisu ga bili u stanju izvući iz zatvora.

Oficir mi je obećao da će pismo biti uručeno. Ali što je s Koppom? pitao sam. Zar ga ne bismo mogli osloboditi? Slegnuo je ramenima. To je bila druga stvar. Nisu znali zbog čega je Kopp uhapšen. Reći će mi samo to da će se provesti odgovarajuća istraga. Više se nije imalo što kazati; došlo je vrijeme za rastanak. Obojica se lagano naklonismo. A zatim se dogodila neobična i dirljiva stvar. Mali je oficir oklijevao trenutak, potom je zakoraknuo i rukovao se sa mnom.

Ne znam mogu li vam predočiti koliko me je duboko taj postupak dirnuo. Zvuči kao nešto beznačajno, ali nije bilo. Morate shvatiti kakvo je bilo raspoloženje onog doba – grozna atmosfera sumnje i mržnje, laži i glasine kružile su posvuda, plakati su vrištali s ograda da je svatko poput mene fašistički špijun. I morate se sjetiti da smo stajali ispred ureda šefa policije, pred pokvarenom bandom tračera i *agents provocateurs*, od kojih je svaki mogao znati da me traži policija.

⁴³ Pismo koje je (objavljeno 24. listopada 1924) navodno potpisao Zinovjev, predsjednik Prezidija Treće internacionale, a kojim se pozivalo Komunističku partiju Velike Britanije da pojača revolucionarnu aktivnost i sruši oružane snage krune. Pridonijelo širenju »straha od crvenih« i pobjedi konzervativaca. Rusi su mu porekli autentičnost, a u prosincu 1966, u jednom članku *Sunday Timesa*, dokazuje se da su pismo krivotvorili »bijeli ruski emigranti«, (prev.)

⁴⁴ Jedan od najstarijih (i najkonzervativnijih) klubova u Londonu, (prev.)

Bilo je to kao da se javno rukujete s nekim Nijemcem za vrijeme Velikog rata.⁴⁵ Pretpostavljam kako je na neki način zaključio da ja zapravo nisam fašistički špijun; ipak, bilo je lijepo od njega što se rukovao.

Bilježim to, ma koliko moglo djelovati trivijalno, zato što je to na neki način tipično za Španjolsku – za bljeskove velikodušnosti koje vam pružaju Španjolci u najgorim situacijama. Moje uspomene na Španjolsku su krajnje loše, ali vrlo su rijetke loše uspomene na Španjolce. Sjećam se da sam se samo dva puta ozbiljno naljutio na nekog Španjolca, ali oba puta, kad promislim o tome, vjerujem da sam ja pogriješio. Oni, nema dvojbe, posjeduju velikodušnost, jednu vrstu plemenitosti koja zapravo ne pripada dvadesetom stoljeću. Upravo to pruža nadu da bi u Španjolskoj čak i fašizam mogao poprimiti razmjerno manje krut i podnošljiv oblik. Rijetki Španjolci posjeduju zgražanja vrijednu djelotvornost i čvrstoću kakve su potrebne suvremenoj totalitarnoj državi. Nekoliko noći prije toga, kad je policija pretraživala sobu moje žene, tu je činjenicu ilustriralo neobično malo očitavanje. Ta je pretraga zapravo bila vrlo zanimljiva i bilo bi mi drago da sam je promatrao, iako je možda itekako dobro što nisam, jer se možda ne bih mogao svladati.

Policija je vodila pretragu u poznatom stilu Ogpua i Gestapa. U sitne jutarnje sate čulo se lupanje na vratima, upalo je šest ljudi, upalili su svjetlo i smjesta zauzeli razna mjesta u sobi, očito prema prethodnom dogovoru. Zatim su pretražili obje prostorije (postojala je i kupaonica) nezamislivo temeljito. Kuckali su po zidovima, dizali sagove, pretražili pod, opipali zavjese, pipali ispod kade i radijatora, ispraznili svaku ladicu i kovčeg, opipali svaki komad odjeće i pregledali ga prema svjetlu. Zaplijenili su sve papire, uključujući i sadržaj koša za papir, i sve naše knjige k tome. Dospjeli su u ekstazu sumnje kad su otkrili da imamo francuski prijevod Hitlerova *Mein Kampfa*. Da je to bila jedina knjiga koju su pronašli, naša bi sudbina bila zapečaćena. Očito je da osoba koja čita *Mein Kampf* mora biti fašist. U idućem su trenutku, međutim, naišli na primjerak Staljinove brošure *Načini likvidiranja trockista i ostalih dvoličnjaka*, što ih je donekle umirilo. U jednoj je ladici bilo nekoliko paketića cigaretnog papira. Raščerupali su svaki paketić i pregledali svaki papirić posebno, za slučaj da na njima nije zapisana kakva poruka. Ukupno su bili na poslu gotovo dva sata. Pa ipak za čitavo to vrijeme *nisu uopće pretražili krevet*. Moja je žena cijelo vrijeme ležala u krevetu; očito je ispod madraca moglo biti pol tuceta automata, a da se ne spominje biblioteka trockističkih dokumenata ispod jastuka. Pa ipak detektivi nisu ni pokušali dotaknuti krevet, nisu čak pogledali ni ispod njega. Ne mogu povjerovati da je to redovito obilježje ogpuovskog načina rada. Moramo se prisjetiti da je policija bila gotovo potpuno pod komunističkom kontrolom i da su ti ljudi vjerojatno i sami bili članovi Komunističke partije. Ali oni su bili također Španjolci i za njih je bilo ipak previše istjerati ženu iz kreveta. Taj dio posla šutke je izostavljen, čime je čitava pretraga postala besmislena.

Te smo noći McNair, Cottman i ja spavali u visokoj travi uz rub nekog napuštenog gradilišta. Sjećam se dugih, turobnih sati bazanja prije nego što se mogla dobiti šalica kave. Prvi put otkako sam došao u Barcelonu, pošao sam pogledati jednu katedralu – suvremenu katedralu, i jednu od najodvratnijih građevina na svijetu. Ima četiri tornja s kruništima, točno u obliku vinskih boca. Za razliku od većine crkava u Barceloni, ta nije bila uništena za vrijeme revolucije – pošteđena je zbog svoje »umjetničke vrijednosti«, govorili su ljudi. Mislim da su anarhisti pokazali loš ukus zato što je nisu dignuli u zrak kad su imali priliku, iako su objesili crveni i crni barjak između

⁴⁵ Prvi svjetski rat. (prev.)

njezinih tornjeva.⁴⁶ Tog smo poslijepodneva žena i ja pošli posjetiti Koppa posljednji put. Nismo mogli za njega ništa učiniti, apsolutno ništa, osim da se pozdravimo i ostavimo novac kod španjolskih prijatelja koji će mu odnositi hranu i cigarete. Nešto kasnije, međutim, pošto smo napustili Barcelonu, on je postao incommunicado pa mu se nije smjela slati čak ni hrana. Te večeri, hodajući Ramblasom, prošli smo pokraj kavane Moka koju je još čuvao velik broj građanskih stražara. Ne razmislivši, ušao sam i obratio se dvojici od njih koji su se naslanjali na šank, pušaka prebačenih preko ramena. Upitao sam ih znaju li koji su od njihovih drugova bili tu na dužnosti za vrijeme svibanjskih borbi. Nisu znali i, uz uobičajenu španjolsku neodređenost, nisu znali ni kako bi se moglo saznati. Rekao sam da je moj prijatelj Jorge Kopp u zatvoru i da će mu se vjerojatno suditi zbog nečega u vezi sa svibanjskim borbama; da će ljudi koji su bili na dužnosti znati kako je on spriječio borbu i spasio nekoliko njihovih života; moraju se javiti i posvjedočiti o tome. Jedan od ljudi s kojima sam razgovarao bio je mrk čovjek tupa izgleda koji je stalno tresao glavom zato što nije mogao čuti moj glas od buke prometa. Ali drugi se razlikovao. On je rekao da je čuo za Koppov postupak od nekih svojih drugova; Kopp je bio buen chico (dobar momak). No još sam tada znao da je sve to beskorisno. Bude li se Koppu ikad sudilo, to će se, kao i na svim takvim procesima, obaviti s lažnim dokazima. Ako je strijeljan (a bojim se da je to vjerojatno), neka to bude njegov epitaf: *buen chico* od ubogog građanskog stražara, koji je bio dio prljavog sistema, ali koji je ostao dovoljno čovjek da prepozna častan postupak ako naiđe na nj.

Naše je življenje bilo neobično i suludo. Noću smo bili kriminalci, ali danju smo bili imućni engleski gosti – takva je barem bila naša poza. Čak i poslije noći provedene na otvorenom, brijanje, kupanje i čišćenje cipela čine čuda za čovjekov izgled. Trenutačno je najsigurnija stvar bila izgledati što se buržoaskije moglo. Često smo posjećivali otmjenu stambenu četvrt grada gdje naša lica nisu bila poznata, odlazili u skupe restorane i ponašali se vrlo engleski s konobarima. Prvi sam se put u životu odao pisanju po zidovima. Pasaži nekoliko otmjenih restorana imali su naškrabano »Visca POUM!« velikim slovima kakva sam samo uspio napisati. Cijelo vrijeme, iako sam se tehnički skrivao, nisam osjećao da se nalazim u opasnosti. Sve se to činilo previše apsurdnim. Imao sam neiskorjenjivo englesko uvjerenje da vas »oni« ne mogu uhapsiti ako niste prekršili zakon. Takvo je uvjerenje krajnje opasno u vrijeme kakva političkog pogroma. Postojao je nalog za McNairovo hapšenje pa smo vjerojatno i mi ostali bili na popisu. Hapšenja, racije i premetačine nastavljali su se bez stanke; praktički svi koje smo poznavali, osim onih koji su još bili na fronti, do tada su se već nalazili u zatvoru. Policija se čak penjala na francuske brodove koji su povremeno odvozili izbjeglice te odvodila osumnjičene »trockiste«.

Zahvaljujući ljubaznosti britanskoga konzula koji je u toku tog tjedna morao prolaziti tegobne trenutke, uspjeli smo srediti pasoše. Sto prije odemo, to bolje. Postojao je vlak koji je trebao kretati za Portbou u sedam i trideset navečer i koji je, kako se moglo normalno očekivati, polazio oko osam i trideset. Dogovorili smo se da moja žena unaprijed naruči taksi i zatim spakira stvari, plati račun i napusti hotel u posljednjem mogućem trenutku. Ako bi previše obavještavala hotelske ljude, oni bi sigurno poslali po policiju. Ja sam stigao na stanicu oko sedam i otkrio da je vlak već otišao – krenuo je u deset do sedam. Vlakovođa se predomislio, kao i obično. Srećom, uspjeli smo na vrijeme upozoriti moju ženu. Postojao je još jedan vlak rano idućeg jutra. McNair, Cottman i ja večerali smo u malom restoranu blizu stanice i opreznim smo ispitivanjem saznali

⁴⁶ Orwell ovde glatko izriče svoj sud o Sagrada Família ili Svetoj porodici, katedrali podignutoj po nacrtu Antonija Gaudija (Antoni Gaudí, 1852–1926). (prim. izd.)

da je upravitelj restorana član CNT i prijateljski raspoložen. Iznajmio nam je trokrevetnu sobu i zaboravio upozoriti policiju. Tada sam prvi put u pet noći mogao spavati skinuvši odjeću.

Idućeg se jutra moja žena uspješno iskrala iz hotela. Vlak je u polasku kasnio oko jedan sat. Ispunio sam vrijeme pišući dugo pismo Ministarstvu rata, iznoseći im Koppov slučaj – da je bez dvojbe uhapšen pogreškom, da je hitno potreban na frontu, da će bezbrojni ljudi posvjedočiti kako nije kriv ni zbog kakva prekršaja itd. itd. Pitam se je li itko pročitao to pismo, napisano na stranicama istrgnutima iz bilježnice klimavim rukopisom (prsti su mi još bili djelomično uzeti) i još klimavijim španjolskim. U svakom slučaju, ni to pismo niti išta drugo nije imalo djelovanja. Dok ovo pišem, šest mjeseci poslije tih događaja, Kopp je (ako nije strijeljan) još u zatvoru, bez suđenja i podizanja optužnice. U početku smo dobili od njega dva ili tri pisma koja su prokrijumčarili oslobođeni zatvorenici i poslali poštom iz Francuske. Sva su kazivala istu priču – tamnovanje u prljavim mračnim brlozima, loša i nedovoljna hrana, ozbiljna bolest prouzročena uvjetima utamničenja i odbijanjem da se pruži liječnička pomoć. Sve mi je to potvrđeno iz nekoliko drugih izvora, engleskih i francuskih. Nedavno je bio nestao u jedan od onih »tajnih zatvora« s kojima se čini nemogućim uspostaviti ikakvu vezu. Njegov slučaj je slučaj mnogih stotina stranaca i nitko ne zna kolikih tisuća Španjolaca.

Na kraju smo prešli granicu bez incidenta. Vlak je imao prvi razred i vagon-restoran, prvi koji sam vidio u Španjolskoj. Sve donedavno postojao je samo jedan razred u vlakovima u Kataloniji. Dva su detektiva obilazila vlak ispitujući imena stranaca, ali kad su nas vidjeli u vagon-restoranu činilo se da ih je to uvjerilo kako smo vrijedni poštovanja. Bilo je čudesno kako se sve promijenilo. Samo šest mjeseci prije, kad su još vladali anarhisti, čovjek je stjecao poštovanje ako je izgledao proleterski. Dok sam putovao od Perpignana za Cerberes, jedan mi je francuski trgovački putnik u mojem odjeljku rekao vrlo ozbiljno: »Ne smijete ići u Španjolsku ovakva izgleda. Skinite ovratnik i kravatu. U Barceloni će to zderati s vas.« Pretjerivao je, ali to je pokazalo kakvom se smatrala Katalonija. A na granici su anarhisti odbili nekog elegantno odjevena Francuza i njegovu ženu, samo zato – mislim – što su izgledali previše buržoaski. Sad je bilo obratno: izgledati buržoaski bio je jedini spas. U pasoškom uredu potražili su nas u kartoteci osumnjičenih, ali zahvaljujući nedjelotvornosti policije naša imena nisu bila na popisu, čak ni McNairovo. Pretražili su nas od glave do pete, ali nismo imali ništa inkriminirajuće osim mojih otpusnih dokumenata, a carinski stražar koji me je pretraživao nije znao da je 29. divizija bila jedinica POUM. I tako smo umakli preko rampe i poslije točno šest mjeseci opet sam se nalazio na francuskom tlu. Moji jedini suvenir iz Španjolske bili su kozja mješina za vodu i jedna od onih malih željeznih svjetiljki u kojima aragonski seljaci pale maslinovo ulje – svjetiljki gotovo potpuno jednaka oblika kao i svjetiljke od terakote kakve su Rimljani upotrebljavali prije dvije tisuće godina – što sam je pokupio u nekoj srušenoj kolibi i koja se nekako zadržala među mojom prtljagom.

Na kraju, pokazalo se da nismo otišli nimalo prerano. Prve novine koje smo vidjeli objavljivale su vijest o McNairovu hapšenju zbog špijunaže. Španjolske vlasti nešto su preuranile s tom objavom. Srećom, »trockizam« ne podliježe izručenju.

Pitam se što je primjereni prvi postupak kad čovjek izađe iz neke zaraćene zemlje i zakorači na mirno tlo. Moj je bio da odjurim do kioska s duhanom i kupim onoliko cigara i cigareta koliko sam samo mogao potrpati u džepove. Potom smo svi pošli u kolodvorski restoran i popili šalicu čaja, prvi čaj sa svježim mlijekom nakon mnogo mjeseci. Prošlo je nekoliko dana dok se nisam

navikao na ideju da čovjek može kupiti cigarete kad god ih poželi. Stalno sam napola očekivao da ću vidjeti zatvorena vrata trafike i odbojnu obavijest »*No hay tobacco*«⁴⁷ u izlogu.

McNair i Cottman odlazili su dalje za Pariz. Žena i ja sišli smo s vlaka u Banyulsu, prvoj stanici na toj pruži, osjećajući da nam je potreban odmor. U Banyulsu nas nisu baš najbolje primili kad su saznali da dolazimo iz Barcelone. Priličan sam broj puta bio uključen u jednak razgovor: »Dolazite iz Španjolske? Na čijoj ste se strani borili? Na vladinoj? Oh!« – i zatim izrazita hladnoća. Činilo se da je gradić jednoglasno za Franca, nedvojbeno zbog raznih španjolskih fašističkih izbjeglica koji su stizali od vremena do vremena. Konobar u kavani koju sam često pohađao bio je profrankovski Španjolac i upućivao bi mi ponižavajuće poglede dok mi je posluživao aperitive. Drukčije je bilo u Perpignanu koji je postojano bio uz pristaše vlade i gdje su sve različite frakcije spletkarile jedna protiv druge gotovo kao i u Barceloni. Postojala je jedna kavana u kojoj bi vam riječ »POUM« smjesta pribavila francuske prijatelje i smiješak konobara.

Mislim da smo u Banyulsu ostali tri dana. To je vrijeme bilo čudno nemirno. U tome mirnom ribarskom gradu, udaljenom od bombi, mitraljeza, redova za hranu, propagande i intriga bili bismo se morali osjećati krajnje opušteno i zahvalno. Nismo osjećali ništa takva. Stvari koje smo vidjeli u Španjolskoj nisu se izgubile niti su im se smanjile proporcije sad kad smo bili daleko od njih; umjesto toga, nahrupile su ponovno na nas i bile su daleko življe nego prije. Bez prestanka smo razmišljali, razgovarali i sanjali o Španjolskoj. Proteklih smo mjeseci govorili sebi da ćemo, »kad izađemo iz Španjolske«, poći nekamo pokraj Sredozemnog mora i smiriti se za neko vrijeme, možda malo ribariti; ali sad kad smo bili tu, osjetili smo samo dosadu i razočaranje. Vrijeme je bilo studeno, s mora je puhao uporan vjetar, voda je bila tmurna i uzburkana, uz rub luke pjena od smeća, pluta i riblje utrobe lelujala se na stijenju. Djelovalo je kao budalaština, ali ono što smo oboje željeli bilo je da se vratimo u Španjolsku. Iako to nikome ne bi moglo donijeti nikakvo dobro, iako bi zapravo moglo samo ozbiljno naškoditi, oboje bismo željeli da smo ostali tamo i bili zatvoreni s drugima. Vjerujem da sam uspio izraziti samo mali dio značenja koje su ti mjeseci u Španjolskoj imali za me. Zabilježio sam neke vanjske događaje, ali ne mogu zabilježiti osjećaj koji su oni u meni ostavili. Sve je to povezano s prizorima, mirisima i zvukovima koji se ne mogu pismeno prenijeti: miris rovova, planinske zore koje se protežu do nezamislivih daljina, ledeno pucketanje metaka, rikanje i blještanje bombi; jasna hladna svjetlost barcelonskih jutra i toptanje čizama u dvorištu kasarne, tamo u prosincu kad su ljudi još vjerovali u revoluciju; i redovi za hranu i crvene i crne zastave i lica španjolskih milicionara; iznad svega lica milicionara – ljudi koje sam poznao na liniji i koji su sad raspršeni Gospod zna gdje sve, neki ubijeni u borbi, neki osakaćeni, neki u zatvoru – većina od njih, nadam se, još zdrava i čitava. Želim im svima sreću; nadam se da će dobiti svoj rat i istjerati sve strance iz Španjolske, Nijemce, Ruse i Talijane podjednako. Taj rat, u kojem sam odigrao tako traljavu ulogu, ostavio mi je sjećanja koja su uglavnom neugodna, pa ipak ne bih želio da sam ga propustio. Kad je čovjek stekao uvid u takvu jednu katastrofu kakva je ova – jer ma kako završio, pokazat će se da je španjolski rat bio strašna katastrofa, posve neovisno o pokolju i fizičkoj patnji – rezultat nije nužno razočaranje i cinizam. Začudo, iz tog sam iskustva izašao ne s manje, već s više vjere u čestitost ljudskih bića. I nadam se da moj prikaz nije suviše varav. Vjerujem da kod takvog jednog pitanja nitko nije ili ne može biti potpuno vjerodostojan. Teško je biti siguran u bilo što osim u ono što ste vidjeli vlastitim očima, a svjesno ili nesvjesno svatko piše kao privrženik. Ako to dosad nisam rekao negdje u knjizi, reći ću sada: pripazite na moje privrženništvo, moje činjenične pogreške i

⁴⁷ Nema duhana (španj.) (prev.)

iskrivljavanja koja je neminovno prouzročila činjenica što sam vidio samo jedan kut zbivanja. I pripazite na točno iste te stvari kad budete čitali svaku drugu knjigu o tom razdoblju španjolskog rata.

Zbog osjećaja da bismo morali nešto učiniti, iako zapravo nismo mogli učiniti ništa, otišli smo iz Banyulsa prije no što smo namjeravali. Sa svakim kilometrom dalje prema sjeveru, Francuska je postajala zelenija i prijaznija. Dalje od planina i vinograda, opet prema livadama i brijestovima. Kad sam prošao kroz Pariz na putu za Španjolsku, učinio mi se propalim i tmurnim, vrlo različitim od Pariza što sam ga poznao osam godina prije, kad se živjelo jeftino i kad se još nije znalo za Hitlera. Pola kavana koje sam poznao bilo je zatvoreno zbog pomanjkanja gostiju i svi su bili opsjednuti visokim troškovima života i strahom od rata. Sada, poslije nesretne Španjolske, čak se i Pariz doimao veselim i bogatim. A Izložba⁴⁸ je bila u punom zamahu, iako smo uspjeli izbjeći odlazak na nju.

A zatim Engleska – južna Engleska, vjerojatno najljepkiji krajobraz na svijetu. Kad čovjek prolazi tim putem, osobito ako se mirno oporavlja od morske bolesti s plišanim jastucima odjeljka broskog vlaka pod stražnjicom, teško je povjerovati da se bilo gdje zapravo nešto događa. Potresi u Japanu, glad u Kini, revolucije u Meksiku? Nemojte se zabrinjavati, mlijeko će biti na pragu sutra ujutro, *New Statesman* će izaći u petak. Industrijski su gradovi bili daleko, mrlje dima i bijede skrivala je zakrivljenost površine Zemlje. Tu dolje još je bila Engleska koju sam poznao u svome djetinjstvu: željeznički usjeci prekriveni divljim cvijećem, sočne livade gdje pasu i meditiraju veliki blistavi konji, tromi potoci obrubljeni vrbama, zelena njedra brijestova, kokoti će u vrtovima seoskih kuća; a zatim ogromna mirna površina rubnoga dijela Londona, teglenjaci na muljevitoj rijeci, poznate ulice, plakati koji govore o utakmicama kriketa i kraljevskim vjenčanjima, muškarci u polucilindrima, golubovi na Trafalgar Squareu, crveni autobusi, modri policajci – sve to spava dubokim, dubokim snom Engleske iz kojega se, plašim se ponekad, nećemo nikad probuditi dok nas ne prene iz njega urlik bombi.

1938.

⁴⁸ Svjetska izložba u Parizu 1937. (prev.)

Sjećanje na Španjolski građanski rat

1

Najprije nadolaze fizičke uspomene, zvuči, mirisi i vanjski izgled stvari.

Čudno je da se od svega što se dogodilo u španjolskom ratu, najživlje sjećam onog prvog tjedna takozvane obuke koju smo imali prije nego što su nas poslali na front – golema konjička kasarna u Barceloni sa stajama izloženim propuhu i popločanim dvorištima, ledena hladnoća vode na pumpi gdje se perete, jelo koje zaudara, podnošljivo zahvaljujući vrčevima vina, žene pripadnice narodne vojske koje u hlačama cijepaju drva, prozivke u rana jutra kod kojih je moje prozaično englesko ime bilo neka vrsta komičnog interludija među zvučnim španjolskim imenima – Manuel Gonzales, Pedro Aguilar, Ramon Fenellosa, Roque Ballaster, Jaime Domenech, Sebastian Viltron, Ramon Nuvo Bosch. Spominjem baš te, jer im svima pamtim lica. Osim dvojice, koji su pripadali ološu i postali nesumnjivo dobri falangisti, svi su vjerojatno mrtvi. Za dvojicu to znam pouzdano. Starijem je bilo oko dvadeset i pet godina, mlađem šesnaest.

Jedno od osnovnih ratnih iskustava jest da nikada ne možete izbjeći odvratne mirise koji potječu od čovjeka. Zahodi su predobro znana tema iz književnosti o ratu, a ja ih ne bih spominjao da zahodi u našim barakama nisu pridonijeli svoj neizbježni dio razbijanju iluzija o španjolskom građanskom ratu. Romanski tip zahoda na kojem morate čučati, loš je i u svom najboljem izdanju. Naši su bili od nekog uglačanog kamena i tako skliski da ste jedino mogli stajati. Što je najgore, uvijek su bili zauzeti. Sjećam se i drugih sličnih poteškoća, ali vjerujem da su me ti zahodi prvi naveli na misao koja mi je tako često iskrsavala: »Mi smo, ovdje, vojnici revolucionarne vojske, branimo demokraciju protiv fašizma, vojujemo rat protiv nečega, a u pojedinostima život nam je prljav i ponižavajući kao što bi mogao biti i u zatvoru, a kamoli u građanskoj vojsci.« Mnoge stvari učvrstile su kasnije taj dojam: na primjer, dosada i životinjska glad koju osjećate dok živite u rovu, jadne spletko oko ostataka hrane, ljutite svađe kojima su se predavali ljudi iscrpljeni nedostatkom sna.

Na bit užasa vojničkog života (tko god je bio vojnik znat će što mislim pod biti užasa vojničkog života) priroda rata u kojem sudjelujete malo utječe. Disciplina je, na primjer, ista za sve vojnike. Naređenja se moraju slušati i izvršavati ako je potrebno, pomoću kazni; između oficira i vojnika mora postojati odnos nadređenog i podređenog. Slika rata prikazana u knjigama poput »Na zapadu ništa novo« zaista je istinita. Meci ranjavaju, leševi smrde, ljudi u okršaju često se toliko uplaše da mokre u gaće. Istina je da društveni sloj iz kojeg potječe neka vojska utječe na njenu obuku, taktiku i opću sposobnost, kao što svijest da ste u pravu može podići moral, premda to jače utječe na civilno stanovništvo nego na vojnike. (Zaboravlja se da je vojnik u blizini fronta obično gladan ili prestrašen, ili mu je hladno, a najčešće je suviše umoran da bi mislio o političkim izvorima rata.) Prirodni zakoni nisu zaustavljeni; oni su jednaki za »crvenu« vojsku, kao i za »bijelu«. Uš je uš i bomba je bomba, čak i kad je ono za što se borite pravedno.

Zašto je potrebno isticati nešto tako očigledno? Zato što većina britanske i američke inteligencije toga nije bila svjesna, a nije ni danas. Naše uspomene su izbljedjele, ali osvrnimo se malo,

pročeprkajmo po kompletima »New Masses« ili »Daily Worker«, pogledajmo samo na tren to romantično ratnohuškačko smeće koje je u to vrijeme odlazilo od naših ljevičara. Same stare, otrcane fraze! Koje li nemaštovite bešćutnosti! S kakvom li je hladnoćom London primio bombardiranje Madrida! Ne smeta me kontrapropaganda desnice, Lunnsovi, Garvinovi *et hoc genus*; o tome nemam što reći. Ali tako su se ponašali i ljudi koji su se dvadeset godina rugali i ismijavali »ratnu slavu«, krvoločne priče, patriotizam, čak i fizičku hrabrost. Oni su sada počeli istupati napisima koji bi s izmjenom nekoliko imena glatko pristajali u »Daily Mail« od 1918. Ako se britanska inteligencija založila i za jednu stvar, bila je to demistifikacija rata, teorija da se rat sastoji samo od leševa i zahoda i da nikada ne može dovesti do dobrog rezultata. Dakle, isti ljudi koji su vam se 1933. sažaljivo smijali kad bi rekli da bi se pod određenim uvjetima borili za svoju zemlju, 1937. su vas žigosali kao trockističkog fašista ako ste ukazali na to da priče u »New Masses« o ranjenicima koji bučno traže da budu vraćeni na bojište, mogu biti pretjerane. Lijeva inteligencija je napravila zaokret od »Rat je pakao« do »Rat je slavan«. Pri tome ne samo da nisu osjetili nesklad, već su to učinili bez ikakve prijelazne faze. Kasnije će većina od njih isto tako naglo praviti druga skretanja. Postoji povelik broj ljudi, neka vrsta glasnogovornika inteligencije, koji su 1935. odobravali proglas »Za kralja i domovinu«, 1937. klicali za »čvrstu liniju protiv Njemačke«, 1940. potpomagali »Narodnu konvenciju«, a sada traže drugi front.

Što se tiče širokih masa, promjene u mišljenju koje se danas događaju, osjećaji koji se mogu otvoriti i zatvoriti poput slavine, rezultat su hipnoze novina i radija. Kod inteligencije, rekao bih, radi se prije o novcu i goloj fizičkoj sigurnosti. U danom trenutku ona može biti »proratna« ili »antiratna«, ali u oba slučaja nema stvarnu predodžbu o ratu. Kada su se oduševili španjolskim ratom, oni su, naravno, znali da ljudi ginu i da nije ugodno biti ubijen, ali su smatrali da za vojnika španjolske republikanske armije doživljaj rata, na neki način, nije ponižavajući. Kao da im zahodi manje smrde, a disciplina nije neprijatna. Trebali ste samo letimično pogledati »New Statesman« pa biste vidjeli da oni stvarno u to vjeruju. U to su vrijeme točno iste isprazne tirade pisali i o Crvenoj armiji. Postali smo precivilizirani da shvatimo očigledno. Jer, istina je vrlo jednostavna. Da preživiš, često se moraš boriti; kad se boriš, moraš se ukaljati. Rat je zlo, ali od nekog drugog. Tko se mača laća, od njega i pogiba; tko ga se odrekne, odnijet će ga smrdljive bolesti. Činjenica da takvu otrcanost vrijedi zapisati pokazuje što su od nas učinile godine *rentijerskog* kapitalizma.

2

U vezi s ovim što sam upravo rekao, evo jedne bilješke o krvoprolićima.

Imam malo izravnih dokaza o krvoprolićima u španjolskom građanskom ratu. Znam da su neka počinili republikanci, a daleko više (i još ih nastavljaju) fašisti. Ali što me se tada dojmilo i što me impresionira odonda pa nadalje jest činjenica da se u krvoprolića vjeruje ili ne vjeruje isključivo na osnovi političkih naklonosti. Svatko vjeruje u krvoproliće neprijatelja a ne vjeruje u iste postupke svoje vlastite strane, međutim nikada se nitko ne potruđi da ispita dokaze. Nedavno sam izradio tabelu krvoprolića počinjenih u razdoblju između 1918. i danas; nije bilo godine da se krvoprolića nisu izvršila na jednom ili drugom mjestu, a teško je pronaći ijedan slučaj u kojem su lijeva i desnica istovremeno vjerovali u iste priče. I što je još čudnije, svakog trenutka situacija se iznenada može promijeniti, pa ono što je jučer bilo u potpunosti dokazano i počinjeno može postati besmislena laž samo stoga što se promijenio politički krajolik. U sadašnjem ratu mi smo u čudnoj situaciji, jer je naša »kampanja krvoprolića« hvalisavo izvršena prije nego što je

rat započeo, i to većinom od strane ljevice, ljudi koji se obično ponose svojom sumnjičavošću. U istom je razdoblju desnica – trgovci okrutnošću iz 1914–1918. – blenula u nacističku Njemačku glatko odbijajući da u njoj vidi ikakvo zlo. Tada, čim je izbio rat, jučerašnji pronacisti bili su ti koji su ponavljali stravične priče, dok su se antinacisti našli u situaciji da sumnjaju u stvarno postojanje Gestapoa. To nije bilo isključivo zbog rusko-njemačkog pakta. To se djelomično dogodilo stoga što je prije rata ljevica krivo vjerovala da Britanija i Njemačka nikada neće ratovati i zato je istovremeno mogla biti raspoložena i antinjemački i antibritanski; a djelomično i stoga što je službena ratna propaganda, svojom odvratnom hipokrizijom i davanjem sebi za pravo, uvijek ljude koji su mislili svojom glavom tjerala da simpatiziraju s neprijateljem. Dio cijene koju smo platili za sistematsko laganje o 1914–1918. bila je pretjerana pronjemačka reakcija koja je uslijedila. Između 1918. i 1933. godine u lijevim krugovima bili ste izviždani ako ste kazali da i Njemačka snosi dio odgovornosti za rat. U svim optužbama Versaillesa koje sam slušao tih godina, mislim da nisam čuo da je pitanje »Što bi se dogodilo da je Njemačka pobijedila?« i spomenuto, a kamoli da se o njemu raspravljalo. Tako je bilo i s krvoprolićima. Istina, opaža se, postaje neistina kada je iznosi neprijatelj. Nedavno sam primijetio da su isti ljudi koji su progutali svaku stravičnu priču o Japancima u Nankingu 1937, odbili povjerovati u sasvim iste priče o Hong Kongu. Postojala je čak sklonost da se nankinško krvoproliće proglasi retroaktivno neistinitim, jer mu je sada i britanska vlada posvetila pažnju.

Ali, na nesreću, istina o krvoprolićima daleko je gora nego laži o njima koje se pretvaraju u propagandu. Istina je da se ona događaju. Činjenica koja se često navodi kao razlog za skepticizam – da se iste priče ponavljaju iz rata u rat – samo povećava vjerojatnost da su te priče istinite. One očitito postoje kao rasprostranjene predodžbe, a rat pruža mogućnost da se provedu u život. Iako više nije u modi reći, malo je sumnje da su oni koje možemo nazvati »bijeli« počinili daleko više i gorih krvoprolića nego »crveni«. Ne postoji ni najmanja sumnja, na primjer, o ponašanju Japanaca u Kini. Ne sumnjamo ni u dugu priču o fašističkim zvjerstvima posljednjih deset godina u Evropi. Broj svjedočanstava je ogroman, a priličan dio potječe iz njemačke štampe i radija. Te su se stvari zaista dogodile i stoga oči treba da budu otvorene. One su se dogodile, usprkos tome što i Lord Halifax tvrdi da su se dogodile. Silovanja i krvološtva u kineskim gradovima, mučenja u podrumima Gestapoa, bacanje postarijih židovskih profesora u zahodske jame, rešetanje izbjeglica duž španjolskih cesta – sve se to dogodilo, i to se nije dogodilo ništa manje stravično, samo je »Daily Telegraph« pet godina prekasno – to iznenada otkrio.

3

Dvije uspomene – prva ne dokazuje ništa posebno, a druga, čini mi se, daje stanovit uvid u atmosferu revolucionarnog doba.

U rano jutro jedan čovjek i ja izašli smo da gađamo fašiste u rovovima izvan Huesce. Njihova linija bila je oko 300 metara od naše. Na toj udaljenosti nismo mogli precizno gađati zastarjelim puškama, ali ako ste otpuzali na 100 metara od fašističkog rova, mogli ste s nešto sreće nekog pogoditi kroz pukotinu na grudobranu. Na nesreću između nas se prostiralo ravno polje šećerne repe, osim nekoliko jaraka bez zaklona, pa je trebalo izaći za mraka i vratiti se ubrzo nakon svanuća, prije nego što je postalo suviše vidljivo. Tog jutra nije se pojavio nijedan fašist. Ostali smo predugo i uhvatio nas je dan. Ležali smo u jarku, a iza nas je bilo oko 200 metara ravnog polja u kojem se ne bi mogao sakriti ni zec. Još smo se pokušavali ohrabriti i napraviti prepad, kad

se odjednom iz fašističkog rova začu galama i zviždaljke. Približavali su se neki naši avioni. Tog trenutka iz rova je iskočio neki vojnik, koji je očito nosio poruku, i počeo trčati po grudobranu, potpuno izložen. Bio je napola obučen i dok je trčao s obje je ruke navlačio hlače. Uzdržao sam se od pucanja. Istina je da sam loš strijelac i da vjerojatno na 100 metara ne bih pogodio čovjeka u trku, a istina je i to da sam, dok su fašisti bili zauzeti našim avionima, uglavnom mislio na povratak u naš rov. Pa ipak, djelomice nisam pucao zbog onog detalja sa hlačama. Ja sam došao ovamo da pucam na »fašista«, ali čovjek koji navlači svoje hlače nije »fašist«, on je očito srodno biće, sličan tebi samom pa nemaš želje da pucaš u njega.

Što pokazuje taj događaj? Ne mnogo: takve se stvari stalno događaju, u svim ratovima. Drugi slučaj je drugačiji. Ne pretpostavljam da će se i vama učiniti potresnim, ali vas molim da mi vjerujete da je za mene bio potresan kao događaj karakterističan za moralnu atmosferu posebnog vremena.

Jedan od regruta koji su nam se pridružili dok sam bio u onim barakama, bio je dječak divljeg izgleda iz predgrađa Barcelone, poderan i bosonog, iznimno tamnopus (vjerojatno arapskog porijekla). Pravio je pokrete strane Evropljanima, posebno jedan: ruka ispružena a šaka okomito – pokret karakterističan za Indijance. Jednog dana iz mog ležaja ukraden je snop cigara, koje ste u to vrijeme još mogli kupiti gotovo besplatno. Prilično glupo, prijavio sam to oficiru. Jedan od ništarija koje sam vam već spomenuo, odmah je istupio i rekao da mu je nestalo 25 pezeta, što nije bila istina. Oficir je po nečemu odmah zaključio da lopov mora biti dječak smeđeg lica. U narodnoj vojsci prema krađama su bili vrlo oštri – teoretski, čovjek je za to mogao biti strijeljan. Nesretni dječak je, ne opirući se, pošao u stražarnicu radi pretresa. Najviše me je pogodilo da gotovo nije ni pokušao izreći da je nevin. U fatalizmu njegova odnosa moglo se vidjeti beznadno siromaštvo u kojem je odrastao. Oficir mu je naredio da se svuče. S poniznošću koja je za mene bila stravična skinuo se do gola i njegova je odjeća pretražena. Naravno, nije bilo ni cigara ni novaca, jer ih nije ni ukrao. Najbolnije je da nije izgledao manje posramljen kada je ustanovljena njegova nevinost. Tu noć odveo sam ga u kino i dao mu rakije i čokolade. Bilo je stravično i pokušati izbrisati nepravdu novcem. Kratko vrijeme napola sam povjerovao da je lopov, i to se nije moglo ispraviti.

Nekoliko tjedana poslije toga imao sam poteškoća s nekim vojnikom u mom odjeljenju. U to doba bio sam »cabo« ili kaplar i komandirao dvanaesticom ljudi. Bilo je to poziciono ratovanje za strašne hladnoće i glavni je zadatak bio održati stražare budnima. Jednog dana vojnik mi je iznenada odbio da ode na stražarsko mjesto iskreno rekavši da je ono izloženo neprijateljskoj vatri. Bio je slabašne građe pa sam ga zgrabio i počeo vući prema stražarskom mjestu. To je podiglo ostale protiv mene, jer Španjolci su, čini mi se, osjetljivi na naš dodir. Vojnici su me smjesta okružili i počeli vikati na mene: »Fašist! Fašist! Pusti čovjeka na miru. Ovo nije buržoaska vojska! Fašist!« Najbolje što sam mogao na svom lošem španjolskom, viknuo sam da se naređenja moraju poštovati i ta se gungula pretvorila u jednu od onih dugačkih raspri u kojima se postupno u revolucionarnim vojskama kuje disciplina. Jedni su mi davali za pravo, drugi nisu. Ali stvar je u tome da me je najzagrijanije branio onaj dječak smeđeg lica. Čim je spazio što se događa, probio se kroz obruč i počeo me strastveno braniti. Sa svojom divljom, čudnom indijanskom kretnjom, ponavljao je: »On je najbolji kaplar kojeg imamo!« (No hay cabo como el!) Kasnije je tražio premještaj u moju jedinicu.

Zašto je za mene ovaj događaj dirljiv? U svim drugim, normalnim uvjetima bilo bi nemoguće ponovo uspostaviti dobre odnose između mene i tog dječaka. Svojim naporima da se ispričam, ne bi se mogla ispraviti prešutna optužba za krađu, prije bi se još pogoršala. Jedna od posljedica

sigurnog i civiliziranog života jest velika preosjetljivost, uslijed koje nam primarni osjećaji uvijek djeluju nekako gadljivo. Velikodušnost je bolna kao niskost, zahvalnost mrska poput nezahvalnosti. Ali u Španjolskoj 1936. nismo živjeli u normalnom vremenu. Bilo je to vrijeme u kojem su velikodušna osjećanja i geste bili lakši nego što je to inače uobičajeno. Mogao bih ispričati tuce sličnih događaja. Ali ih u stvari ne mogu ispričati, jer su se u mojoj glavi isprepleli s posebnom atmosferom toga doba, pohabanom odjećom i vedro obojenim revolucionarnim plakatima, sveopćom upotrebom riječi »drug«, antifašističkim baladama štampanim na tankom papiru i prodavanima za peni, frazama poput »internacionalna proleterska solidarnost«, koje su neki ljudi patetično ponavljali vjerujući da stvarno nešto znače. Možete li biti prijatelj nekome, u svađi ustati u njegovu obranu, nakon što ste pred njim sramotno pretraženi jer se smatralo da ste ga pokrali? Ne, ne biste mogli; ali mogli biste da ste zajedno s njim doživjeli neko iskustvo koje obogaćuje emocije. To je jedan od usputnih rezultata revolucije, makar se u ovom slučaju radilo samo o počecima revolucije očito unaprijed osuđene na propast.

4

Borba za vlast među španjolskim republikanskim partijama nesretna je, davno prošla stvar, koju u ovom trenu nemam želje oživljavati. Spominjem je samo stoga da kažem: ne vjerujte ništa, ili gotovo ništa onome što ste čitali o internim vladinim poslovima. Sve je to, bez obzira na izvore iz kojih dolazi, partijska propaganda, što će reci: laž. Bitna istina o ratu je prilično jednostavna. Španjolska buržoazija shvatila je mogućnost uništenja radničkog pokreta i iskoristila je, potpomognuta nacistima i reakcionarnim snagama širom svijeta. Dvojbeno je hoće li se ikada rasvijetliti više od toga.

Sjećam se da sam jednom rekao Arthuru Koestleru: »Povijest je stala 1936.« On je kimnuo glavom, razumjevši me odmah. Obojica smo mislili na totalitarizam uopće, ali određenije na španjolski građanski rat. Još sam zarana u svom životu primijetio da se u novinama nijedan događaj nikada ne prikazuje točno, ali u Španjolskoj sam prvi put vidio novinske izvještaje koji s činjenicama nisu imali nikave veze, čak ni onoliko koliko se podrazumijeva kod obične laži. Čitao sam izvještaje o velikim bitkama kojih nije bilo, doživio potpunu šutnju kada je ubijeno na stotine ljudi. Vidio sam jedinice koje su se hrabro borile prikazane kao kukavičke i izdajničke; druge koje nisu vidjele ispaljenog metka, pozdravljali su kao junake velikih pobjeda. Vidio sam novine u Londonu kako prepričavaju te laži i stroge intelektualce kako stvaraju emocionalnu nadgradnju na temelju potpuno izmišljenih događaja. Vidio sam da se u stvari povijest ne piše u granicama onoga što se dogodilo, već onoga što se trebalo dogoditi prema raznim »partijskim linijama«. Pa ipak, koliko god strašno, na neki način to je bilo nevažno. To se odnosilo na sekundarne pojave – naime na borbu za vlast između Kominterne i španjolskih lijevih partija, i napore ruske vlade da u Španjolskoj spriječi revoluciju. Ali bitna slika rata koju je španjolska vlada predočila svijetu nije bila lažna. Glavne pojave bile su onakve kako ih je ona prikazivala. Ali što se tiče fašista i njihovih pomagača, zar bi se oni mogli isto toliko približiti istini? Zar bi uopće mogli priznati svoje stvarne ciljeve? Njihov prikaz rata bio je čista fantazija, ali u tim okolnostima drukčije i nije moglo biti. Jedina propagandna linija dostupna nacistima i fašistima bila je da se prikažu kao kršćanski patrioti koji spašavaju Španjolsku od ruske diktature. To je uključivalo da se život u Španjolskoj republici prikaže samo kao dug pokolj (vidi »Catholic Herald« ili »Daily Mail«, ali to je bila dječja igrarija u usporedbi s kontinentalnom fašističkom štampom), a i to da se predimenzioniraju

razmjeri ruske intervencije. Dopustite mi, da iz goleme piramide laži koju je izgradila katolička i reakcionarna štampa diljem svijeta, ukazem samo na jednu – prisutnost ruske vojske u Španjolskoj. Procjena njenih snaga pela se dopola milijuna; svi pobožni Francovi pristaše vjerovali su u to. Znamo da u Španjolskoj ruske vojske nije bilo. Bilo je nešto avijatičara i drugih tehničara, najviše nekoliko stotina, ali to nije bila vojska. Tisuće stranaca koji su se borili u Španjolskoj, da ne spominjemo milijune Španjolaca, mogli su to posvjedočiti. Njihovo svjedočanstvo nije se dojmilo Francovih propagandista, niti jednog od onih koji su stupili na tlo Španjolske republike. Istodobno, ti su ljudi u potpunosti odbijali da priznaju njemačku ili talijansku intervenciju, iako se u to vrijeme njemačka i talijanska štampa otvoreno hvalisala junačkim pothvatima svojih »legionara«. Izabrao sam samo jedan primjer, ali čitava je fašistička ratna propaganda bila na tom stupnju.

Primjeri takve vrste zastrašuju me; imam dojam da sâm koncept objektivne istine postepeno iščezava iz svijeta. Napokon, postoji mogućnost da te laži, ili njima slične, uđu u povijest. Kako će se pisati povijest španjolskog rata? Ako Franco ostane na vlasti, povijesne knjige pisat će njegovi ljudi i, ukažimo na primjer koji sam naveo, ruska armija koje nikada nije bilo postat će povijesna činjenica o kojoj će djeca generacijama učiti u školama. Pretpostavimo, međutim, da fašizam doživi definitivni poraz i da se u bližoj budućnosti u Španjolskoj uspostavi neka vrsta demokratske vlade. Kako, čak i tada, napisati povijest tog rata? Kakvi će dokumenti ostati iza Franca? Kada bi se i moglo doći do dokumenata sačuvanih od strane republikanske vlade, ostaje dilema kako napisati istinitu povijest rata. Jer, kao što sam već spomenuo, i vlada je naširoko operirala lažima. S antifašističkog stajališta može se napisati istinita povijest rata, ali to će biti partizanska povijest, nepouzdana u mnogim pojedinostima. Na kraju krajeva, ipak će neka vrsta povijesti biti napisana, i kada oni koji se stvarno sjećaju rata pomru, ona će biti općeprihvaćena. Tako će zbog praktičnih potreba laž postati istina.

Znam da je u modi reći da je većina zabilježene povijesti ionako laž. Voljan sam povjerovati da je povijest najvećim dijelom netočna i iskrivljena, ali za naše je doba karakteristično napuštanje same pretpostavke da povijest može biti istinito napisana. U prošlosti ljudi su svjesno lagali, ili su nesvjesno izvrtali ono što su pisali, ili su težili istini dobro znajući da moraju počinuti mnoge pogreške; ali u svakom slučaju vjerovali su da »činjenice« postoje i da se u većoj ili manjoj mjeri mogu otkriti. A u praksi oduvijek je bio priličan broj činjenica s kojima se mogao gotovo svatko složiti. Ako pogledate povijest posljednjeg rata, na primjer u *Encyclopaedia Britannica*, vidjet ćete da oveća količina materijala potječe iz njemačkih izvora. Britanski i njemački povjesničari znali su se bitno razići u mnogim pitanjima, čak i fundamentalnim, ali još uvijek je preostajao izvjestan broj neutralnih činjenica koje nisu mogle izazvati ozbiljnije rasprave. Upravo tu zajedničku osnovicu slaganja s njenim implikacijama da su sva ljudska bića ista vrsta životinja, totalitarizam razara. Nacistička teorija zaista bitno poriče da postoji nešto kao »Istina«. Ne postoji, na primjer, ni »znanost«. Postoje samo »njemačka znanost«, »židovska znanost«, itd. Ovaj način mišljenja očito implicira košmarski svijet u kojem Vođa, ili neka vladajuća klika, kontrolira ne samo budućnost, već i prošlost. Ako za taj i taj događaj Vođa kaže: »To se nikada nije dogodilo« – tada se to, dakle, i nije dogodilo. Ako kaže da su dva i dva pet – u redu je, dva i dva su pet. Takva me budućnost plaši mnogo više nego bombe – a poslije naših iskustava u posljednjih nekoliko godina to nije frivolna izjava.

Ali, je li možda bolećivo ili djetinjasto zastrašivati se vizijama totalitarističke budućnosti? Prije nego što otpišemo totalitarni svijet kao košmar koji se ne može obistiniti, sjetimo se samo da bi 1925. svijet današnjice izgledao košmarom koji se ne može ostvariti. Protiv tog nepostojećeg

fantazmagoričnog svijeta u kojem crno sutra može biti bijelo, a jučerašnje vrijeme može se promijeniti ukazom, u stvarnosti postoje samo dva jamstva. Jedno je, da koliko god poricali istinu, istina i nadalje postoji kakva je i bila i kakva objektivno jest; ne možete je dosljedno nijekati ako pri tom slabite vojnu moć države. Drugo je, da toliko dugo dok neki dijelovi svijeta ostanu neosvojeni, liberalna se tradicija može održati na životu. Dopustimo li fašizmu, ili možda kombinaciji fašizama, da osvoji svijet, ova dva uvjeta više neće opstojati.

Mi u Engleskoj potcjenjujemo opasnost ovakve vrste, jer naše tradicije i sigurnost u prošlosti dali su nam sentimentalnu vjeru da se na kraju sve dobro svrši i da se ono čega se najviše bojite u stvarnosti nikada ne dogodi. Stotinama godina odgajani na književnosti u kojoj Pravičnost postojano trijumfira u posljednjem poglavlju mi poluinstitivno vjerujemo da na kraju zlo uvijek pobjeđuje samo sebe. Pacifizam je, na primjer, uvelike zasnovan na tom uvjerenju. Ne odupiri se zlu, i ono će se na neki način samo razoriti. Ali zašto bi? Koji dokazi za to postoje? I koji je razlog propasti moderne industrijalizirane države, ako ne osvajanje izvana vojnom silom?

Razmotrimo, na primjer, ponovno uspostavljanje ropstva. Tko je prije dvadeset godina mogao zamisliti da će se u Evropu vratiti ropstvo? E pa, ropstvo je obnovljeno pred našim nosivima. Logori za prisilni rad po čitavoj Evropi i Sjevernoj Africi u kojima se Poljaci, Rusi, Židovi i politički zatvorenici svih rasa muče na izgradnji cesta ili isušivanju močvara samo za gole obroke, jednostavno su obično ropstvo. Najviše što se može reći jest da još nije dozvoljeno pojedincima da kupuju i prodaju robove. Što se ostaloga tiče – rastavljanje od porodice, na primjer – uvjeti su vjerojatno gori nego što su bili na američkim plantažama pamuka. Nema razloga vjerovanju da će se ovakvo stanje stvari promijeniti dok traje bilo koja totalitaristička dominacija. Mi ne shvaćamo sve njene implikacije, jer na naš mističan način osjećamo da režim zasnovan na ropstvu mora propasti. Ali vrijedno je usporediti trajanje robovlasničkih imperija antike s trajanjem bilo koje moderne države. Civilizacije zasnovane na ropstvu znale su trajati po četiri hiljade godina.

Kada mislim na stari vijek obeshrabruje me da te stotine milijuna robova, na čijim je leđima generacijama počivala civilizacija, nisu iza sebe ostavile bilo kakav zapis. Čak ne znamo ni njihova imena. Koliko vam je imena robova poznato iz čitave grčke i rimske povijesti? Ja se mogu sjetiti dva, ili možda tri. Jedno je Spartak, drugo Epiktet. Također, u rimskoj sali Britanskog muzeja nalazi se stakleni vrč s imenom stvaraoca koje je zapisano pri dnu: »Felix fecit«. Zamišljam sliku jadnog Felixa (Gala s crvenom kosom i metalnom ogrlicom oko vrata), ali u stvari, on možda uopće nije bio rob; tako preostaju samo dva roba čija imena pouzdano znam, a vjerojatno se malo ljudi može sjetiti još kojeg više. Ostatak je nestao u potpunosti tišini.

5

Okosnica otpora protiv Franca bila je španjolska radnička klasa, naročito članovi gradskih sindikata. Na dugu stazu – važno je zapamtiti da je to samo na dugu stazu – radnička klasa ostaje najpouzdaniji neprijatelj fašizma, jer poštenom promjenom društva ona najviše dobiva. Za razliku od drugih klasa ili kategorija, ona se ne može stalno potkupljivati.

Reći to, ne znači idealizirati radničku klasu. U dugoj borbi koja je slijedila nakon ruske revolucije bili su poraženi manuelni radnici i nemoguće je oteti se dojmu da je to njihova krivica. Uvijek i uvijek iznova, u raznim zemljama, organizirani pokreti radničke klase razbijani su otvorenim nezakonitim nasiljem, a njihovi drugovi vani, povezani s njima teoretskom solidarnošću, samo su promatrali a nisu činili ništa; još je gore, a to i jest tajni razlog mnogih izdajstava što

između bijelih i obojenih radnika ne postoji čak ni formalna solidarnost. Tko može vjerovati u klasno svjestan internacionalni proletarijat nakon onog što se dogodilo u posljednjih deset godina? Britanskoj radničkoj klasi je pokolj njihovih drugova u Beču, Berlinu, Madridu – ili gdje god se dogodilo – manje zanimljiv i nevažniji od jučerašnje nogometne utakmice. Ipak, to ne mijenja činjenicu da će, kada svi drugi popuste, radnička klasa poći u borbu protiv fašizma. Jedno obilježje nacističkog osvajanja Francuske bilo je zapanjujuće odstupanje među intelektualcima, uključivši i neke lijevo orijentirane. Inteligencija je najglasnije galamila protiv fašizma, a ipak je u odlučnom trenu njen velik dio pao u defetizam. Inteligencija je dovoljno dalekovidna da vidi nadmoć protivnika, štoviše, intelektualci se mogu potkupiti a očito je da nacisti to smatraju korisnim. S radničkom klasom je drugi slučaj. Premalo obrazovani da prozru smicalice koje se rade na njihov račun, oni lako gutaju fašistička obećanja, pa ipak, prije ili kasnije uvijek ponovo započinju borbu, jer osjete na vlastitim plećima da se fašistička obećanja ne mogu ispuniti. Da bi zauvijek pobijedili radničku klasu, fašisti bi morali podići opći životni standard, što ne mogu, i vjerojatno ne žele učiniti. Borba radničke klase podsjeća na rast biljke. Biljka je slijepa i tupa, ali zna dovoljno da nastavi napredovanje prema svjetlu i činit će to unatoč beskrajnim obeshrabrenjima. Zašto se radnici bore? Jednostavno rečeno za pristojan život, a sve su svjesniji da je sada tehnički moguć. Njihova svjesnost tog cilja pada i raste. U Španjolskoj su ljudi neko vrijeme djelovali svjesno idući prema cilju koji su željeli ostvariti i vjerujući da to mogu. To objašnjava silnu živahnost ljudi u Španjolskoj republici za vrijeme prvih ratnih mjeseci. Obični ljudi bili su do srži uvjereni da im je republika prijatelj, a Franco neprijatelj. Znali su da su u pravu jer su se borili za nešto što im je svijet dugovao i mogao dati.

To morate imati na umu želite li španjolski rat vidjeti u njegovoj pravoj perspektivi. Dok čovjek misli o okrutnosti, mržnji i jalovosti rata – i posebno u ovom slučaju, o zavjerama, mučenjima, lažima i nesporazumima – uvijek dolazi u iskušenje da kaže: »Svi smo mi isti. Ja sam neutralan.« U praksi, međutim, ne možete biti neutralni, jer vjerojatno ne postoji rat u kojem je svejedno tko će biti pobjednik. Gotovo uvijek jedna strana je više ili manje progresivna, a druga više ili manje reakcionarna. Mržnja koju je Španjolska republika izazvala kod milijunera, vojvoda, kardinala, gotovana, nadutih reakcionara i tko zna kod koga sve ne, bila bi sama dovoljna da pokaže kako stoje stvari. U biti to je bio klasni rat. Da je dobiven, opće bi blagostanje posvuda poraslo. Rat je izgubljen i vlasnici dionica širom svijeta trljali su ruke. To je bio stvarni rezultat, sve drugo je bila pjena na površini.

6

Ishod španjolskog rata riješen je u Londonu, Parizu, Rimu, Berlinu – a nikako ne u Španjolskoj. Nakon ljeta 1937. svi oni koji su imali oči shvatili su da republika ne može dobiti rat dok ne dođe do krupnih promjena u internacionalnoj pomoći, i na odluku da se bori na Negrinu i drugdje možda je djelomično utjecala nada da će svjetski rat koji je počeo 1939, izbiti 1938. Često spominjana nejedinstvenost Vlade nije bila glavni uzrok poraza. Vladina narodna vojska bila je mobilizirana na brzinu, loše naoružana i nemaštovita u vojnim pogledima, ali ona bi bila ista i da je politički sporazum postojao od početka. Na početku rata prosječni španjolski tvornički radnik nije znao ni pucati iz puške. U Španjolskoj nikada nije postojalo opće regrutiranje, a velika je poteškoća bio i tradicionalni pacifizam ljevice. Tisuće stranaca koji su se borili u Španjolskoj činili su dobru pješadiju, ali među njima je bilo vrlo malo stručnjaka bilo koje vrste. Trockističke teze da se

rat mogao dobiti da revolucija nije bila sabotirana, vjerojatno su krive. Nacionalizacija tvornica, rušenje crkvi i izdavanje revolucionarnih manifesta ne bi podiglo sposobnost armije. Fašisti su pobijedili jer su bili jači; oni su imali moderno oružje, a drugi nisu. Nikakva politička strategija nije to mogla izjednačiti.

Ono što je u španjolskom ratu najviše zbunjivalo bilo je ponašanje velikih sila. U stvari, rat su za Franca dobili Nijemci i Talijani, čiji su motivi bili dovoljno jasni. Motive Francuske i Engleske teže je razumjeti. Godine 1936. svakom je bilo jasno da kad bi Britanija potpomogla španjolsku vladu oružjem u vrijednosti od nekoliko milijuna funti, Franco bi bio slomljen, a njemačka strategija umnogome poremećena. Tada niste morali biti prorok da predvidite približavanje rata između Britanije i Njemačke; čak ste ga mogli predskazati unutar godinu ili dvije. Pa ipak je, na najniži, kukavički i licemjerman način britanska vladajuća klasa učinila sve što je mogla da Španjolsku uruči Francu i nacistima. Zašto? Očiti odgovor bio je: jer su bili profašisti. Nesumnjivo je da su to bili, ali su ipak, kada je došlo do konačnog otkrivanja karata, ustali protiv Njemačke. Još je uvijek sasvim neizvjesno kakav su plan imali dok su stajali iza Franca, a možda ga uopće nisu ni imali. Da li je britanska vladajuća klasa pokvarena ili samo glupa, jedno je od najtežih pitanja našeg doba, a u nekim trenucima to je pitanje vrlo važno. Što se tiče Rusa, njihovi su motivi u španjolskom ratu potpuno nedokučivi. Jesu li, kao što su vjerovali radikali, intervenirali da bi branili demokraciju i onemogućili naciste? Zašto su onda intervenirali u tako malom opsegu i na kraju ostavili Španjolsku na cjedilu? Ili su, kao što su tvrdili katolici, intervenirali da bi poduprli revoluciju. Zašto su onda učinili sve što je bilo u njihovoj moći da razbiju španjolski revolucionarni pokret, brane privatno vlasništvo i predaju vlast srednjoj klasi koja je bila protiv radničke klase? Ili su, kao što su mislili trockisti, intervenirali samo zato da spriječe španjolsku revoluciju? Zašto onda nisu stali iza Franca? Doista, njihove je akcije najlakše objasniti ako se pretpostavi da su djelovali na osnovi nekoliko različitih motiva. Vjerujem da ćemo u budućnosti doći na to da Staljinova vanjska politika nije bila tako dijabolički pametna, kako se tvrdi, već samo oportunistička i glupa. Kako god bilo, španjolski građanski rat je pokazao da su Nijemci znali što rade, a njihovi protivnici to nisu. Rat je vođen na niskom tehničkom stupnju i glavna strategija je bila vrlo jednostavna. Pobijedit će ona strana koja bude imala oružje. Nacisti i Talijani dali su oružje svojim španjolskim fašističkim prijateljima, a zapadne demokracije i Rusi nisu dali oružje onima koji su im trebali biti prijatelji. Tako je nestala Španjolska republika, »postigavši ono što nije propustila nijedna republika«.

Teško je reći da li je bilo pravilno – što su ljevičari u drugim zemljama nesumnjivo činili – hrabрили Španjolce da se bore, kad nisu mogli pobijediti. Ja osobno mislim da jeste, jer vjerujem da je, čak i s gledišta mogućnosti da se preživi, bolje boriti se i biti poražen, nego se predati bez borbe. Utjecaj tog rata na strategiju opće borbe protiv fašizma još je teško ocijeniti. Nenaoružane odrpane armije republike izdržale su dvije i pol godine, što je sigurno više nego što je neprijatelj očekivao. Je li to poremetilo fašistički plan ili pak, u drugu ruku, samo odgodilo glavni rat i dalo nacistima više vremena da pojačaju svoje naoružanje, još je neizvjesno.

7

Kada mislim o španjolskom ratu, uvijek mi ožive dvije uspomene. Jedna je sjećanje na bolnički odjel u Leridu i prilično tužne glasove ranjenih boraca narodne vojske kako pjevaju neku pjesmu s refrenom koji je završavao:

Una resolucion, Luchar hast' al fin!

Dakle, do kraja su se borili dobro. Posljednjih osamnaest mjeseci rata republikanske armije su se morale boriti gotovo bez cigareta i s prokleta malo hrane. Čak i kada sam napustio Španjolsku sredinom 1937. vladala je oskudica u mesu i kruhu, duhan je bio rijetkost, a kava i šećer gotovo nedokučivi.

Druga uspomena je sjećanje na talijanskog vojnika koji mi je u stražarnici stisnuo ruku onog dana kada sam se pridružio narodnoj vojsci. Pisao sam o tom čovjeku na početku moje knjige o španjolskom ratu, i ne želim ovdje ponavljati što sam tamo rekao. Kada se sjetim – oh, kako živo! – njegove pohabane uniforme i plahovitog, patetičnog, nevinog lica kao da iščezavaju složene usputne posljedice rata i jasno vidim da ni u kom slučaju nije bilo sumnje tko je bio u pravu. Usprkos politici velikih sila i novinarskim lažima, središnje pitanje rata bio je pokušaj takvih ljudi da izvojuju častan život za koji su smatrali da im po rođenju i pripada. Teško je razmišljati o vjerojatnom kraju tog čovjeka bez višestruke gorčine. Kada sam ga sreo u Lenjinovoj kasarni, vjerojatno je bio trockist ili anarhist, i u prilikama svojstvenim našem dobu takve ljude, ako ne ubije Gestapo, ubije GPU.¹

Ali to ne utječe na dugotrajne posljedice. Lice tog čovjeka, koje sam vidio samo minutu ili dvije, ostalo je u meni kao neka vrsta vizualnog podsjetnika na ono zašto se stvarno ratovalo. Meni je on simbolizirao cvijet evropske radničke klase koju je proganjala policija svih zemalja, ljudi koji su punili masovno grobove španjolskih ratišta i koji sada, uz melodiju nekoliko milijuna, trunu u logorima za prisilni rad.

Kada čovjek razmišlja o svim ljudima koji potpomažu ili su potpomagali fašizam, ostaje zapanjen pred njihovom raznovrsnošću. Kakva momčad! Razmislite o programu koji bar na neko vrijeme na isti brod može dovesti Hitlera, Petaina, Montagu Normana, Pavelića, Williama Randolpha Hearsta, Streichera, Buchmana, Ezru Pounda, Juana Marcha, Cocteaua, Thyssena, oca Coughlina, muftiju od Jeruzalema, Arnolda Lunna, Antonescua, Spenglera, Beverleyja Nicholasa, Lady Houston i Marinettija! Ali ključ je vrlo jednostavan. To su sve ljudi koji imaju nešto izgubiti ili ljudi koji žude za hijerarhijskim društvom i boje se mogućeg svijeta slobodnih i jednakih ljudskih bića. Iza svih odvratnosti koje se govore o »bezbožničkoj« Rusiji i »materijalizmu« radničke klase stoji jednostavna namjera onih s novcem i privilegijama da se prilijepe na njih. Ista je stvar, iako se u njoj krije i djelomična istina, sa svim pričama o bezvrijednosti izgradnje novog društva koje ne prati »duševna promjena«. Pobožni su, od pape do kalifornijskih jogija, plemeniti kada se radi o »društvenim promjenama«, što je s njihovog stanovišta mnogo utješnije nego promjena ekonomskog sistema. Petain je pad Francuske pripisivao »ljubavi za uživanjem« običnih ljudi. To mišljenje vidite u pravoj perspektivi ako se upitate koliko zadovoljstva ima u svom životu običan francuski radnik ili seljak u usporedbi s Petainom. Prokleta bila bezobraznost tih političara, svećenika, ljudi od pera i svih drugih koji čitaju bukvice socijalistu iz radničke klase zbog njegovog »materijalizma«! Sve što radni čovjek traži spada u ono što bi oni drugi smatrali nužnim minimumom bez kojeg je ljudski život nezamisliv. Dovoljno hrane, oslobođenje od mučnog terora nezaposlenosti, uvjerenost da će vaša djeca dobiti nepristrane mogućnosti, kupanje jednom dnevno, čisto rublje, krov koji ne prokišnjava, radni dan poslije kojeg vam i nakon obavljenog posla ostaje nešto malo energije. Nijedan od onih koji propovijedaju protiv »materijalizma« ne bi život smatrao bez tih uvjeta podnošljivim. A kako bi lako mogli ostvariti taj minimum kada

¹ GPU – NKVD, sovjetska tajna policija. (Prim. prev.)

bi tom poslu posvetili samo dvadeset godina! Podići životni standard čitavog svijeta na razinu britanskog ne bi bio veći pothvat od rata koji sada vodimo. Ja ne tvrdim, i ne znam nikoga tko bi to tvrdio, da bi se sami po sebi riješili svi problemi. Želim samo reći da neimaština i surovi rad moraju biti iskorišteni i da se tek onda mogu početi razmatrati stvarni problemi čovječanstva.

Glavni problem našeg vremena je gubitak vjerovanja u osobnu besmrtnost, a o tome se ne može raspravljati dok se prosječno ljudsko biće kinji poput vola ili dršće u strahu od tajne policije. Koliko su u pravu radničke klase u svojem »materijalizmu!« Koliko su u pravu da shvaćaju da želudac dolazi prije duše, ne na skali vrijednosti, već po vremenskom redosljedju. Shvatimo to i dugotrajni užasi koje trpimo postat će barem razumljivi. Sva razmatranja koja vas navode na oklijevanje – zavodljivi glasovi Petaina ili Gandhija, neizbježna činjenica da se u borbi morate poniziti, dvolična moralna pozicija Britanije s njenim demokratskim frazama i carstvom kulija, kobni razvoj Sovjetske Rusije, jadna farsa ljevičarske politike – sve to blijedi i pred vama se pojavljuje jedino borba običnih ljudi koji se postupno bude protiv svojih gospodara i njihovih unajmljenih lažljivaca i protuha.

Pitanje je vrlo jednostavno. Hoće li ljudima poput tog talijanskog vojnika biti dopušteno da prožive častan, pun, ljudski život koji je sada tehnički ostvariv, ili neće? Hoće li običan čovjek biti gurnut natrag u blato, ili neće? Ja vjerujem, možda s nedovoljno razloga, da će običan čovjek dobiti svoju bitku prije ili kasnije, ali želim da to bude prije a ne kasnije – negdje u slijedećih sto godina, recimo, ali ne u narednih deset tisuća godina. To je u stvari bilo odlučno pitanje španjolskog rata kao i sadašnjeg rata, a vjerojatno i drugih ratova koji će doći.

Nikada više nisam vidio tog talijanskog vojnika narodne armije, niti sam ikada saznao njegovo ime. Vrlo je vjerojatno da je mrtav. Gotovo dvije godine kasnije, kada je rat očito bio izgubljen, napisao sam mu u spomen ove stihove:

Talijanski vojnik stisnuo mi je ruku
Preko stola, u stražarnici;
Snažnom i nježnom rukom
Baš takvih dlanova

Usred paljbe topova što mogu se sresti
Oh, kakav sam mir spoznao tad
Gledajući njegovo ranjavo lice
Čistije od lica bilo koje žene.

Odvratne riječi od kojih mi se povraća
Njegovim ušima još su bile svete
On je rođen sa znanjem koje sam ja sticao
Iz knjiga i polako, kao dijete.

Varljivi topovi ispričali su svoju priču
I svaki od nas pošteno ju je platio.
Al' meni je sudbina bila sklona.
Čemu? Tko bi to ikad shvatio?

E pa sretno, talijanski vojnici.
Ali, sreća za hrabre nije.
Što će ti svijet uzvratiti?
Uvijek manje nego što si dao prije.

Između utvare i sjene,
Između crvene i bijele,
Između metka i laži,
Gdje se skriti, kaži?

Jer gdje je Manuel Gonzales,
I gdje je Pedro Aquilar,
I gdje je Ramon Fenellosa?
Crvi u zemlji znaju gdje su.

Tvoje ime i junačka djela zaboravljeni su.
Ogoljele kosti nitko ti ne traži.
Laž koja te pogubila sahranjena je
Ispod još veće laži.

Ali ono što vidjeh na tvom licu
ne može izbrisat' nijedna sila.
Nijedna bomba koja je ikad pukla
Kristalno čist duh nije razorila.

Napisano u jesen 1942.

Anarhistička biblioteka
Anti-Copyright

George Orwell
Kataloniji u čast
i Sjećanje na Španjolski građanski rat
1938–1942.

George Orwell, *Homage to Catalonia*, Secker and Warburg, London, 25. april 1938. „Looking back on the Spanish War“, *New Road*, London, 1943.

Prevod: Dunja Vražić-Stejskal (*Kataloniji u čast*)

i Vladimir Roksandić (*Sjećanje na španjolski građanski rat*).

Preuzeto iz George Orwell, *Odabrana djela*, knjiga br. 5, August Cesarec, Zagreb, 1983.

anarhisticka-biblioteka.net